

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNDƏ LİŊVOKULTUROLOJİ VARIATİVLİK

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Elnarə Eldar qızı Putayeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ABŞ-da VARIATİVLİYİN ƏSASLARI	8
1.1. Etnik və irqi müxtəliflik	8
1.2. Kulturoloji variativliyin dilə təsiri	26
II FƏSİL. AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNDƏ ALINMALAR	50
2.1. Amerikan ingiliscəsinə ispan dilindən keçmiş alınmaların mənə xüsusiyyətləri	50
2.2. Amerikan ingiliscəsində Afrika dillərindən alınmış sözlərin yaratdığı variativlik	67
2.3. Amerikan ingiliscəsində işlənən hindu dilindən keçmiş alınmaların semantik xüsusiyyətləri	81
III FƏSİL. AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNDƏ LİŊVOKULTUROLOJİ VARIATİVLİK MƏCAZ DİLİ SƏVİYYƏSİNDƏ	97
3.1. Amerikan ingiliscəsində variativlik yaradan metaforlar	97
3.2. Amerikan ingiliscəsində mədəni variativliklə bağlı metonimiyalar	118
NƏTİCƏ.....	143
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	147

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dil bütöv bir funksional sistem olaraq hər zaman inkişaf etməkdədir. Belə bir inkişafın qaçılmaz nəticəsi olaraq, istənilən dil sistemində labüd bir dəyişiklik – variativlik prosesi həyata keçirilir. Bu, elə bir prosesdir ki, hər bir dil sisteminin daxilində baş verən dəyişiklikləri özündə ehtiva edir və dil vahidlərinin müxtəlif variantlarının yaranmasına şərait yaradır. Dil vahidlərinin eyni məzmunlu variantlarının yaranmasına səbəb olan situasiyalar variativlik adlı prosesin sürətlənməsinə yardım edir. Variativlik prosesi dilçilikdə son dövrlərdə tədqiq olunmağa başlanılsa da, bu proseslə bağlı müəyyən qədər araşdırmalar aparılmış, qeyd edilən mövzuya elmi əsərlər, məqalələr həsr edilmişdir. F.Veysəlli qeyd edir ki, dilin əsas fərqləndirici əlamətlərinə məlumatın saxlanması, kodlaşdırılması, dekodlaşdırılması və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi kimi funksiyalarının reallaşmasını bilavasitə təmin edən variativliyi də aid etmək olar. Başqa sözlə desək, variativlik – dil vahidlərinin situasiyalarla və kontekstlərlə şərtlənən və dil kollektivinin bütün üzvləri üçün məcburi sayılan proseslər toplusudur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dilin bir səviyyəsi üçün variantlıq hesab edilən digər səviyyəsi üçün invariantlıq olaraq qəbul edilə bilər [35, s.213-214].

Bununla yanaşı olaraq, onu da qeyd edə bilərik ki, variativlik məsələsi və onun dildə hansı formada təzahür edə bilməsi hələ də aktual mövzulardan biri hesab oluna bilər. Variativlik həm dilin, həm də mədəniyyətin qovşağında təzahür etdiyindən, bu mövzuya müraciət etməyimiz heç də təsadüfi deyildir. Dilin mədəniyyətdən kənarında mövcud olmaması fikri variativliyin iki sahənin vəhdətində araşdırılmasını zəruri edir. Bu məqsədlə, linqvokulturoloji variativliyin təhlili, müxtəlif mədəniyyətlərin vəhdətində dildə yarana biləcək müxtəliflik və onun təzahür formalarını təhlil etmək gündəmdə olan mövzulardandır. Eyni zamanda, ölkəmizdə amerikan ingiliscəsinin ingilis dilinin Britaniya variantına nisbətən daha az tədqiq olunması dissertasiya işinin bu mövzuya həsr olunmasının vacibliyini göstərir. Amerikan ingiliscəsinin kompleks təhlilinin ölkəmizdə hələ tam şəkildə həyata keçirilməməsi bu mövzunun

aktuallığını bir daha vurğulayaraq dildəki variativliyin həm də kulturoloji aspektdən təhlil olunmasının labüd olduğunu əks etdirir.

Mövzu ilə bağlı linqvistik ədəbiyyatla tanışlıq göstərdi ki, müasir dövrdə variativlik yeni bir tədqiqat sahəsi kimi hələ də öyrənilməkdədir. Xarici ölkələrin dilçilərindən U.Çeyf, D.Fass, Z.Hərris, M.C.Ceyms, N.N.Trubeskoy, A.M.Muxin, T.N.Xomutova, E.V.Lartseva, N.S.Babenco, V.M.Qryaznova, Y.V.Mişanova, V.N.Yartseva, Q.V.Stepanov və bir çox başqaları, Azərbaycan dilçilərindən A.A.Axundov, K.M.Abdullayev, F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov, S.Ə.Abdullayev, N.Ç.Vəliyeva, B.Q.Hüseynov, V.R.Muxtarova, V.E.Ağabəyli, F.F.Qurbanova və digərləri öz tədqiqatlarında variativliyin müxtəlif aspektlərinə toxunmuşlar. Eyni zamanda, amerikan ingiliscəsində təzahür edən variativlik linqvokulturoloji aspektdən ayrıca tədqiqat obyektinə kimi və sistemli şəkildə hələ tam öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə amerikan ingiliscəsində mövcud olan linqvokulturoloji variativlik nümunələridir. Amerikan ingiliscəsində yarana bilən variasiya elementləri; dildə baş verən dəyişikliklərə təsir edən sosial-kulturoloji amillər nəticəsində dilə gətirilmiş və dili zənginləşdirən alınma sözlər; müxtəlif dillərdən keçmiş alınma sözlərin dildə variativlik yaratma xüsusiyyətləri; dildə mövcud olan, lakin yeni mənalar əldə etmiş leksemlər; bəzi üslubi vasitələrin köməyi ilə məcaz dili səviyyəsində dildə yaranan variativliyin linqvokulturoloji aspektlərinin təhlili dissertasiya işinin predmetinə daxildir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi amerikan ingiliscəsinə müxtəlif kulturoloji amillərin təsirini araşdırmaq, etnik və irqi müxtəlifliyin dildə yarada biləcəyi variasiyanın təhlilini aparmaq, amerikan ingiliscəsinə müxtəlif dillərdən keçmiş alınma sözlərin dilə verdiyi töhfəni üzə çıxarmaq, müxtəlif üslubi vasitələrin məcaz dili səviyyəsində dildə yaratdığı variativliyin linqvokulturoloji aspektdən araşdırılmasını həyata keçirməkdir. Qeyd edilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək labüd hesab olunur:

– ABŞ-da yaşayan müxtəlif azsaylı xalqların və etnik azlıqların tarixən ölkəyə axın etməsini araşdırmaq;

- ABŞ daxilindəki etnik və irqi azlıqların statistikasına nəzər salmaq, onların yaratdığı müxtəlifliyi üzə çıxarmaq;
- “variativlik” anlayışının mahiyyətini açmaq və ona verilən müxtəlif izahları təhlil etmək;
- ABŞ-in multikultural ölkə olmasını nəzərə alaraq, müxtəlif mədəniyyətlərin dildə necə təzahür etməsini nəzərdən keçirmək;
- amerikan ingiliscəsinə daxil olmuş müxtəlif dillərdən olan alınma sözlərin dildə yaratdığı variativliyi müəyyənləşdirmək;
- dilə keçmiş alınma sözlərin semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və müxtəlifliyin dildə necə təzahür etməsini təhlil etmək;
- amerikan ingiliscəsində bəzi üslubi vasitələrin yaratdığı variativliyin xarakteristikasını vermək, onların dildə istifadəsini təhlil etmək;
- metafor və metonimiyaların dildə istifadəsinə təsir edə biləcək kulturoloji müxtəlifliyi tədqiq etmək;
- üslubi vasitələrin mövcud olduğu ifadələrin yaradılmasına və hansı ifadələrin işlədilməsinin seçiminə təsir edən linqvokulturoloji faktorları müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin metodları dissertasiya işinin obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla seçilmişdir. Araşdırmalar zamanı əsasən müqayisəli-tutuşdurma, linqvokulturoloji analiz, funksional-üslubi təhlil, interpretasiya, linqvistik təhlil, metaforik analiz, təsviri və sosiolinqvistik tədqiqat metodlarına müraciət edilmişdir. Dissertasiya işinə cəlb edilmiş materiallar bu sahədə aparılmış tədqiqat işlərindən, amerikan ingiliscəsində yazılmış bədii əsərlərdən, lüğətlərdən, kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmuş məqalələrdən, aidiyyatı üzrə kitab, ensiklopediya, jurnal məqalələrindən və müasir inkişaf dövründə qeyd edilən məsələ ilə bağlı daha dəqiq məlumat əldə etmək üçün xaricdə fəaliyyət göstərən kitabxanalardan faydalanmaq məqsədilə internet resurslarından istifadə edilərək seçilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Variativlik istənilən dilin inkişafından doğan və dildə müxtəlifliyə səbəb olan labüd nəticədir. Prosesi qaçılmaz edən səbəblərə ünsiyyətdə anlaşılmanı

asanlaşdırmaq, nitqdə istifadəsi izafiliyə səbəb ola biləcək ifadələri sadələşdirmək aid edilə bilər.

2. Variativlik canlı nitqdə danışanın ekspressiya bacarığını, öz fikirlərini, hisslərini ifadə etməkdə sərbəstliyini əks etdirir, variativlik müəyyən tarixi-mədəni şəraitlə bağlı olduğundan tarixi səciyyə daşıyır.

3. Amerikan ingiliscəsində mövcud olan variativliyə səbəb olaraq, bu dildə danışan xalqların və millətlərin, eləcə də, etnik və irqi azlıqların dilə ötürdüyü müxtəlif söz və ifadələrin dildə qəbul olunaraq yaşamaq hüququ qazanması göstərilə bilər.

4. Leksik variativlik dildə müxtəlif alınma sözlərin hesabına təmin olunur ki, bu alınma sözlər həm semantik fonda variasiyanın yaranmasına, həm də məfhumların adlandırılmasının konkretləşməsinə və dəqiqləşdirilməsinə kömək edir.

5. Məcaz dili səviyyəsində amerikan ingiliscəsində ifadə olunan bir çox fikirlərin təzahürü və işlədilməsi birbaşa kulturoloji faktorların təsiri altında formalaşır və reallaşır.

6. Metafor və metonimiyaların amerikan ingiliscəsində yaratdığı variativlik dildə mövcud olan spesifikliyi təzahür etdirməklə yanaşı, dildə mədəniyyətin təsiri nəticəsində yarana biləcək variantların saysız-hesabsız ola biləcəyi fikrini özündə ehtiva edir. Variativliyin linqvokulturoloji aspektdən təhlili özünü xüsusi olaraq üslubi səviyyədə büruzə verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi mövzunun əhatə etdiyi problemin qoyuluşu və onun həlli ilə bağlıdır. Dissertasiya işində amerikan ingiliscəsi məhz linqvokulturoloji aspektdən təhlil edilmişdir. Araşdırmada amerikan ingiliscəsinin bir dil sistemi olaraq məruz qaldığı kulturoloji təsir müəyyən edilir, dilə alınma sözlərin gətirmiş olduğu variativlik təhlil edilir və bu dildə yazılmış bir neçə bədii əsərdən verilmiş nümunələr, eləcə də, müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrindən seçilmiş cümlələr əsasında bəzi üslubi vasitələrin (metafor, metonimiya) dildə yaratdığı müxtəliflik müəyyən edilir ki, bu da dissertasiyanın elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti german dillərinin təhlili sahəsində amerikan ingiliscəsində mövcud olan variativliyin dil və mədəniyyətin vəhdəti fonunda sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Dissertasiya işində irəli sürülmüş müddəalardan amerikan ingiliscəsinin öyrənilməsində linqvokulturoloji variativliklə bağlı bir sıra məsələlərin araşdırılmasında istifadə oluna bilər. İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələrdən german dilçiliyi, amerikan ingiliscəsinin leksikologiyası və üslubiyyəti, eləcə də, kulturologiya elminin fərqli sahələri üzrə müxtəlif materialların hazırlanmasında, bu variantın tədrisi prosesində və bu mövzuya həsr olunmuş tədris-metodiki vəsaitlərin, elmi əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın məzmunu və əsas nəticələri Respublika və Beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda təqdim olunmuş məruzələrdə, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə çap olunmuş elmi jurnallarda məqalə və tezislər şəklində öz əksini tapmışdır. İşin tətbiqi əldə olunan nəticələrdən amerikan ingiliscəsinin leksikologiyası və üslubiyyətinin müxtəlif sahələri üzrə materialların hazırlanmasında, amerikan ingiliscəsinin tədrisi prosesində, dildəki alınma sözlərin lüğətinin tərtib olunmasında, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasında, eləcə də, tədris-metodiki vəsaitlərin yazılmasında reallaşa bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil (7 paragraf), nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin giriş hissəsi 5 səhifə 9326 işarə, I fəsil 42 səhifə, 81217 işarə, II fəsil 47 səhifə, 90489 işarə, III fəsil 46 səhifə, 80842 işarə, nəticə hissəsi 4 səhifə, 7755 işarədir. Dissertasiya işi ümumilikdə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 269 631 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

ABŞ-da VARIATIVLIYIN ƏSASLARI

1.1. Etnik və irqi müxtəliflik

ABŞ-da mövcud olan variativliyin əsasını təşkil edən faktorları, onu yaradan səbəbləri və müxtəlifliyin formalaşmasına təsir edən amilləri araşdırmazdan əvvəl variativliyin nə olduğunu aydınlaşdıraraq. Variativlik dilin daxili dinamikasının təzahürü və tarixi baxımından şəklinin dəyişməsinin formalaşması prosesidir [13, s.209]. Variasiyanın nəticəsi kimi anlaşılan dəyişiklik güclü nəzəri dayaqa sahib olmaq şansına malikdir.

Variativlik dil sistemlərinin dəyişilməsi deyil, forma və strukturlarının sinonimliyini təmin etməklə dinamik inkişafını təşkil etməkdir. Müasir dilçilikdə variativlik dil sistemlərinin başlıca xüsusiyyəti olmaqla yanaşı, dilin nitq prosesində müxtəlif variantlarda reallaşmasının ümumi məcmusunu yaradır. F.Veysəlli qeyd edir ki, variativlik – danışq şəraitindən və danışanların ictimai və məhəlli mənsubiyyətindən asılı olaraq meydana gələn danışq müxtəlifliyi, danışqdakı fərqlərdir [30, s.108].

Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, variativlik dil vahidlərinin reallaşması olaraq özünü hər hansı bir dilin bütün inkişaf mərhələlərində göstərir. Başqa sözlə desək, variativlik elə bir dil dəyişmələrinə şərait yaratmışdır ki, bu halda dilin inkişafı seçici proseslərin cəmi kimi başa düşülür [41, s.15-16].

F.Veysəlli qeyd edir ki, hələ də dil vahidlərinin variativliyi probleminə, invariantların dəqiq və aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi və variativliyin qaydalarına, habelə variant anlayışının birmənalı izahına, dil vahidlərinin variativliyinin hüdudlarına dair ümumi nəzəri məsələləri özündə ehtiva edən əsərlər yoxdur. Bu səbəbdən o, nəzəri dilçiliyin variativlik sahəsindəki əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1. Dil vahidlərinin eyniləşdirilməsi və fərqləndirilməsi meyarları hansılardır.

2. Nə üçün ifadə planında öz aralarında fərqlənən seqmentlər bir vahidin invariantı kimi eyniləşdirilir və əksinə, ifadə planında oxşar olan hadisələr müxtəlif invariant olan vahidlərə aid edilir? [14, s.156].

Son zamanlar dilin variativliyi və formasını dəyişməsi kimi məsələlər get-gedə daha çox nəzərdən keçirilən məsələlərdəndir. Ancaq bu problem xeyli mürəkkəb olduğundan dillərin tarixən inkişaf edərək formalaşmasını izləmək də bir qədər çətin proses hesab olunur. Dəyişikliklər həm variasiya tiplərində, həm də variant sıralarının xarakterində və onların ölçüsündə müşahidə oluna bilər. D.Yunusov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturlarının bütün səviyyələrində xasdır [38, s.4].

Y.Abbasova başlıca olaraq dilin iki variativliyindən bəhs etmişdir. Onlardan biri dilin müxtəlif səviyyələrində – fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik səviyyələrində özünü büruzə verən variativlik, digəri isə, dialekt, ərazi və digər fərqlərlə üzə çıxan variativlikdir ki, bu da dilin yenə də bütün səviyyələrində müşahidə olunmaqdadır [1, s.203].

Məlumdur ki, variant və invariant anlayışına ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində rast gəlinir. Onlar eyni fonemin müxtəlif şəraitlərdə işlənmə formalarını “variant”, fonemin özünü isə “invariant” adlandırmışlar. Səslər variantlarda, variantlar da fonemlərdə, ümumi nəzəri cəhətdən invariantlarda ümumiləşir. Fonemdən səsə, səsdən də fonemə yol variantdan keçir [36, s.191]. Digər tərəfdən, F.Veysəllinin digər tədqiqatlarına əsasən, fonemin variativliyin araşdırılması nitqin yeni psixolinqvistik təhlilini aparmağa imkan verir. Bu zaman fonemin linqvistik vahid olaraq qəbul edilməsi ilə onun konkret vəziyyətdə realizasiyasının müxtəlifliyi arasındakı ziddiyyəti izah etmək mümkün olur. Fonem variantlarının yanlış reallaşması müəyyən ziddiyyət törədir ki, bu zaman ünsiyyətin əsas aspektlərindən biri sayılan məna ifadə etmə tərəfi “ziyan görür” [35, s.220].

Daha sonra invariantlıq və variantlıq modeli fonetikadan digər dil səviyyələrinə də keçməyə başladı. Bu modellərdə invariant dil vahidinin sərbəst işlənmiş forması, variant isə onun nitqdə müxtəlif cür reallaşmasının nümunələri olaraq başa düşülmüşdür [43, s.183-184]. F.Veysəlli qeyd edir ki, dil materialının təhlili göstərir

ki, bu variantlarda müxtəlifliklə yanaşı, bir eynilik və invariantlığın olması, harada gəlməsindən asılı olmayaraq onlarda bəzi əlamətlərin stabil, dəyişməz və relevant qalmasını təşkil edir [37, s.97]. F.Veysəlli “invariant” anlayışını konkret tərzdə realizə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq dil sisteminin mücərrəd bir ünsürü kimi ən kiçik mətndən kənarda şərh edir [30, s.285].

T.N.Xomutova variativliyin tipləri olaraq 3 əsas formanı təsnif etmişdir: formal, semantik, funksional. Formal variativlik məzmunə xələl gətirmədən ifadə vasitəsinin dəyişdirilməsi deməkdir. Məsələn: ingilis dilində ismin cəm halının düzəldilməsində -s / -es şəkilçisi və kökdən dəyişmə ilə ifadə olunan digər qaydasız isimlərin cəmin yaranması nümunələrini göstərmək olar.

Semantik variativlik isə formal variativliyin əksinə olaraq ifadə tərzini saxlamaqla məzmun tərzinin dəyişdirilməsinə xidmət edir. Məsələn: *I see what you want* (indiki zaman, hal-hazırda baş verən hadisə). *She comes home, later falls down and dies* (keçmiş zamanda baş verən hadisə). *This train leaves next day* (gələcək zamanda planlaşdırılan hadisə). *My sister works at school* (adət halını almış hadisə). Yuxarıda qeyd olunan nümunələrin hamısında feillər eyni zamanda – indiki zamanda işlənmişdir. Çoxmənalı sözlərin yaratdıqları mənə fərqlərini də bu növ variativliyə nümunə olaraq göstərə bilərik.

Funksional variativlik dedikdə həm məzmun, həm də ifadə tərzini saxlamaqla funksional dəyişikliyə zəmin yaratmaq nəzərdə tutulur. Məsələn: eyni cümlə müxtəlif kontekstlərdə kommunikativ, konstativ, təhdidedici, vədverici və s. mənalar ifadə edə bilər. Bu növə başqa bir misal olaraq eyni sözün cümlədə sintaktik funksiyasının dəyişməsini göstərmək olar [68, s.28].

F.Qurbanova isə variativliyin bir neçə rakursdan araşdırılmalı olduğunu vurğulayaraq bu rakursların aşağıdakılar ola biləcəyini qeyd etmişdir: nitq mədəniyyəti, dil tarixi, üslubi, sosiolinqvisistik [19, s.14-15]. F.Veysəlli həm də qeyd edir ki, eyni bir dilin və ya “em” səviyyəsi vahidinin müxtəlif şəkillərdə təzahürü və ya işlənməsi variant adlanır [30, s.107].

Bu anlayış dil vahidlərinin müxtəlifliyi ilə yanaşı irqi və etnik variasiyaları da özündə ehtiva edə bilər. İrqi müxtəliflik vəziyyətində immiqrantların taleyini hər

zaman onları qəbul edən cəmiyyətin yürütdüyü ictimai siyasət və yerli xalqların gəlmələrə olan münasibəti müəyyənləşdirməkdədir. Bəzi ölkələrdə (Kanada, Yeni Zelandiya, Avstraliya, İsveç və s.) hökumət immiqrantların kulturoloji müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşır və onlara bu müxtəlifliyi qorumaq üçün imkanlar yaradır. Buna zidd olaraq bəzi hallarda, hökumət “mədəni və ictimai birlik” adı altında ölkəyə gələnlərin “kulturoloji assimilyasiyasını” həyata keçirmək siyasətini irəli sürür [196, s.224]. Y.Mişanova görə, variativlik dil prosesi olaraq danışanın ekspressivlik qabiliyyətinin, öz hiss və duyğularının səslənən nitqdə azad ifadə etməsi bacarığıdır [54, s.11].

F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi, dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki izahı və onun strukturunun tədqiqi, formal və semantik variativliyin bir-birilə əlaqəsi məsələsi hələ də öz həllini gözləyən problemlərdəndir [14, s.147].

Etnik və irqi variativlikdən danışmadan əvvəl etnik qrupun nə olduğunu araşdıraraq. S.Counz etnik qrupun tərifini belə müəyyənləşdirmişdir: *“Özlərini digərlərindən ayıran, yaxud digərləri tərəfindən ayrılmağa məcbur qalmış, eyni zamanda da öz kulturoloji fərqliliklərini qoruyaraq həmin insanlarla ümumi cəmiyyət içində yaşayan bir qrup insanın yaratdığı toplu etnik qrup adlanır”* [184, s.2]. Diqqət yetirdikdə müəllifin etnik qrupa verdiyi bu tərifin psixoloji və müqayisəli tərəflərinin olduğunu görməmək mümkün deyil. S.Counzun fikrincə, kulturoloji fərqliliklər bazasında formalaşan sosial və psixoloji hadisələrin təzahürü etnik birlik anlayışına zəmin yaradır. O, müxtəlif müqayisələrlə etnik qrupların müəyyənləşməsində və onların qarşılıqlı əlaqəsində fərqli sosial və mədəni hadisələrin baş verdiyini göstərməyə cəhd etmişdir [184, s.2-3].

Zənnimizcə, etnik identiklik göstəriciləri olaraq yuxarıda sadalanan yanaşmaları təhlil etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, sosial, kulturoloji və ya psixoloji xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməklə yanaşı bu anlayış qrupdaxili bir yanaşma tələb etməkdədir, çünki etnik qruplar arasında sərhəd xətti çəkmək bacarığı psixoloji olmaqla yanaşı, mədəni və sosial cəhətlərin də bilinməli olması tələbini irəli sürür. Yuxarıda qeyd edilən fikirlərlə yanaşı onu da söyləyə bilərik ki, insanlar qrupunun formalaşdırdığı etnik identikliyin müəyyənləşməsində daha çox diqqət subyektiv məzmunun formalaşmasına yönəldilmişdir. Belə ki, C.Finneyə əsasən,

“etnik identiklik – özünüdərək, fərdin qrupa aid olması duyğusunu və etnik qrupun malik olduğu dəyərləri paylaşmaq bacarığını” özündə ehtiva edir [195, s.494-495].

P.S.Qureviç qeyd edirdi ki, ABŞ-da etnik və mədəni mənsubiyyət əvvəlcə dini yolla, daha sonra isə, ideoloji yolla tələq edilirdi ki, burada da əsas məqsəd immiqrantların Avropadakı əcdadlarından asılılığını azaltmağa və daha müstəqil olduqlarını sübut etməyə yönləndirilmişdir [44, s.243]. Bu baxımdan bir elm sahəsi olaraq etnologiyanın XIX əsrdə formalaşmağa başlaması və ilk olaraq məhz ABŞ-da 1842-ci ildə “Amerikan etnoloji cəmiyyəti”nin yaradılması heç də təsadüfi deyildir. Bu cəmiyyətin etnoloji araşdırmaların həyata keçirilməsi istiqamətində yerinə yetirdiyi ilk işlərdən biri sosial antropologiyanın tədqiqi istiqamətində vəsaitin nəşr edilməsi olmuşdur. Burada qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri milli kimliyin təyini və təbliği istiqamətində müəyyən işlərin həyata keçirilməsi idi [44, s.228].

Zənnimizcə, dil və etnik eynilik arasındakı əlaqə qarşılıqlı xarakter daşıyır – dildən istifadə xalqın mövcudluğuna təsir edir və xalqın var olması onun danışdığı dilin yaşamasına zəmin yaradır. Amerikada mövcud olan dəyərlər, inanclar və fikirlər haqqında bir çox mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Məsələn: “News and World Reports” qəzetinin redaktoru M.B.Zukerman öz ölkəsini *“Özünə inamın, müstəqilliyin, pragmatizm və romantikliyin vəhdət halında mövcud olduğu vahid bir ölkə”* adlandırır [234, s.1299]. Bir çoxlarının fikrincə, ABŞ-ı xarakterizə edən başlıca xüsusiyyəti bir sözlə belə ifadə etmək olar: VARIATİVLİK. ABŞ dünyada əhalisinə görə, Çin və Hindistandan sonra üçüncü yerdə dayanır. Burada mövcud olan irqi müxtəliflik isə, aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: 82% – ağdəriliilər, 13% – qaradəriliilər, 4% – asiyalıılar, 1% – yerli amerikalılar [56, s.46-47; 220, s.2-3]. Bu əraziyə gələn turistlər belə irqi fərqliliklərə görə təəccüblənsələr də, yerli əhali bunun üstünlük olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır. ABŞ-da irqi ayrışikliyin ciddi problem olmasına baxmayaraq, əhalinin çox hissəsi “bərabərlik və qarşılıqlı hörmət” kimi idealın reallaşacağına ümid edirlər. ABŞ ərazisində səyahət etdikcə dildəki variativliyi müşahidə etməmək mümkün deyil. Hətta bəzən danışanın nitqinə qulaq asaraq onun hansı bölgədən olduğunu təyin etmək mümkündür. Bununla belə, müasir şəraitdə mövcud olan qlobal ünsiyyət prosesi və kütləvi

informasiya vasitələrinin yaratdığı vəziyyət bu cür regional və etnik fərqlilikləri aradan qaldırmağa zəmin yaradır. Milli müxtəlifliyin geniş vüsət almasına baxmayaraq, səciyyəvi amerikan düşüncəsi, dəyər və üstünlükləri haqqında ümumiləşmiş bir fikir də irəli sürmək mümkündür [220, s.3].

ABŞ-da etnik variativliyin yaranmasının tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, 1500-cü illərdə bir çox fransız, ispan, portuqaliyalı və ingilis səyyahlar “Yeni Dünya”ya səyahət etməyə başladılar. Avropalıların bu ərazilərdə ilk məskunlaşmaları ispanlar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Britaniyalıların ilk daimi məskunlaşdığı ərazi indiki Virciniya ştatındakı Ceymstaun şəhəri olmuşdur. İlk sakinlərin sayının 104 nəfər olmasına baxmayaraq, 1790-cı ildə 13 koloniyanın əgdərili əhalisinin sayı 3 milyondan artıq olmuşdur [220, s.60]. Bu əhalinin böyük əksəriyyəti Britaniya əsilli olsa da, alman, fransız, ispan və İsveç xalqlarının təmsilçiləri də sayca kifayət qədər üstünlük təşkil edirdi. Britaniyalılar yeni xalqın nümayəndələrinə dili, qanunları, fəlsəfəni və hökumət qaydalarını öyrətmişlər. ABŞ-da əhalinin sayına təsir göstərən əsas səbəblərdən biri məhz bu ölkəyə axın edən immiqrantların sayının çox olması göstərilir. Ümumilikdə, ABŞ əhalisinin böyük əksəriyyətini mühacirlər təşkil edir, çünki onların əcdadları yüzilliklər öncə Avropadan Yeni Qitəyə axın etmişdir. ABŞ-ın “Native Americans” adlandırdığımız yerli əhalisi, yəni hindu tayfaları ümumi ABŞ əhalisinin cəmi 1%-ni təşkil etməkdədir. “Multikulturalizmə giriş” adlı dərsləkdə də bu məsələyə toxunulmuş və ölkədə yaşayan əhali dörd qrupa bölünmüşdür. Birinci qrupa afroamerikanlar və ya qaradərili, ikinci qrupa ispandilli xalqlar, üçüncü qrupa Asiya ölkələrindən (Çin, Yaponiya, Koreya və s.) bura gəlmiş xalqların nümayəndələri, son qrupa isə yerli amerikalılar (hindular) daxil edilmişdir [27, s.369].

Yeni Qitəyə axın edən immiqrantların böyük əksəriyyətini dini və siyasi müstəqillik əldə etmək məqsədilə Avropadan bura köçmüş əhali təşkil etməkdədir. 1630-1640-cı illərdə təxminən 20.000 insan Şimali Amerikanın şərq sahillərində Massaçusets, Virciniya və Karib adalarında məskunlaşmışdılar. Bu şəxslər “puritanlar” adlandırılırdılar. Puritanlar daha kəskin dini şəraitdə siyasi cəhətdən yeni

kulturoloji mühit yaratmağa cəhd göstərmişdilər ki, bu modellər hələ də ABŞ ərazisində öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır [144, s.2-3].

1670-ci ildə Amerikada məskunlaşmış ingilis əsilli əhalinin sayı 100.000-nə çatmışdır. Bir əsr sonra bu rəqəm artaraq ümumi əhalinin 1/3 miqdarında qeydə alınmışdır [144, s.3]. Bununla yanaşı belə bir faktı da qeyd edə bilərik ki, immiqrantların ABŞ-a ilk kütləvi axını XIX əsrdə baş vermişdir. Bir neçə onillik keçdikdən sonra Fransa, Almaniya, İtaliya və bu kimi ölkələrdən Yeni Qitəyə 50 milyondan çox immiqrantın köçməsinə səbəb Avropada siyasi və iqtisadi vəziyyətin qənaətbəxş olmaması hesab olunur. Hətta bu səbəbdən keçən əsrin ilk onilliyində belə müxtəlif ölkələrdən olan 90 milyon insan ABŞ-da məskunlaşmışdır. Bu insanların böyük əksəriyyətini Meksika, Çin, Filippin və Hindistandan, eləcə də Rusiyadan olan şəxslər təşkil edir [220, s.62].

XVII əsrin əvvəllərində Avropadan Şimali Amerikaya mühacirlərin böyük axını başladı ki, bu da 3 əsrdən daha çox davam edən bir proses kimi tarixə düşmüşdür. Avropa immiqrantlarının əksəriyyəti siyasi təzyiqdən yaxa qurtarmaq üçün öz vətənlərini tərk edərək dini etiqadlarını qorumaq üçün və öz ölkələrində qadağan olunmuş dini ayinləri həyata keçirmək üçün müstəqillik axtarışında idilər. Yerli Amerikalılar yeni texnologiya və ticarətə olan meyllərindən faydalandıqlarına baxmayaraq, yeni sakinlərin hərəslilik arzusu burada çoxdan məskunlaşmış hinduların həyat tərzinə çətinlik yaradırdı [220, s.60].

Köçkünlərin erkən tarixi bir çox dini və siyasi mübarizələrin üstünü açıb göstərir, çünki ayrı-ayrı dəstələr həm öz aralarında, həm də qonşularla hakimiyyət və mövqe uğrunda mübarizə aparırdılar [29, s.22]. Bu dövrdəki köçkünlərin əksəriyyəti ingilislər olsa da, bəzi bölgələrdə isveçlər, hollandlar və almanlar, cənubda fransızlar, Afrikadan gətirilmiş qullar və pərakəndə halda məskunlaşmış italyanlar və portuqallar da var idi. Afrikadan olan amerikalılar milli özünü imtahan ruhu ilə məşğul olurdular. 1910-cu ildən etibarən 1930-cu ilədək cənubdan şimala zəncilərin güclü axını müşahidə olunmağa başladı. Eyni zamanda “Harlem intibahı” termini ilə adlanan afrikalı amerikalıların ədəbiyyat və incəsənət sahəsində fəaliyyəti meydana gəldi [29, s.253-254].

Müxtəlif səbəblərdən avropalılar afroamerikalılar üçün yeni ad kəşf etmək zərurətinin olduğunu düşünmüşlər. Heç bir dilçi və ya tarixçi portuqaliyalıların “negro” sözüne niyə müraciət etdiklərini izah edə bilməmişdir. İngilis dilində bu sözün ilk dəfə işlədilməsi faktı XVI əsrin ortalarında, daha dəqiq desək, 1555-ci ildə tərtib olunmuş “Oxford English Dictionary” kitabında qeydə alınmışdır. Eyni məfhumu ifadə etmək üçün daha əvvəllər də işlədilən “africans”, “moors”, “ethiopes” sözləri həm yer adı, həm də xalq, millət adı kimi qeydə alınmışdır. Yeni tərtib olunmuş ad Afrika xalqlarının tarix və mədəniyyətini inkar edirdi.

Xeyli sayda insanın Qədim Dünyadan Yeni Dünyaya axın etməsi nə ilə nəticələndi? Bildiyimiz kimi, amerikalılar bu sualın cavabını tapmağa çox az diqqət ayırmışlar. Belə ki, onlar bura axın edənlərin məqsədinin sülhməramlı və ya işğal xarakterli olmasına çox da əhəmiyyət verməmişlər. Digər tərəfdən, yalnız son dövrlərdəki immiqrant axınının ata-babalarının dövründən xeyli fərqləndiyini dərk etmişlər; belə ki, immiqrantların ilk axınını qohumluq əlaqələrinə əsaslanaraq oxşar etnik mənsubiyyətləri əhatə etdiyi üçün müxtəlif dəyişikliyə səbəb olmamış və insanlar bu hadisəyə təbii hal olaraq qiymət vermişlər. Müasir dövrümüzdə baş vermiş insan axını da əvvəlkinə bənzəmiş və nəticədə böyük dəyişikliklər yaratmamışdır [220, s.65-66].

Bəzi statistik rəqəmlərə nəzər saldıığımız zaman aydın olur ki, 1790-cı ildə ABŞ əhalisi 3.930.000 olmuş, 1800-1850-ci illər arasında 4 dəfə, 1850-1900-ci illər arasında 3 dəfə, 1900-1950-ci illər arasında 2 dəfə artmışdır. Keçən əsrin 60-cı və 70-ci illərində artım səviyyəsi azalaraq illik 3%-ə düşmüş, hətta 80-ci illərdə 1%-ə qədər azalmışdır. Əsrin sonunda əhalinin sayı 263.034.000 olaraq qeydə alınsa da, XXI əsrin ilk illərində bu rəqəm 294.043.000-ə çataraq dünya ölkələri sırasında ABŞ-ın üçüncü yerə çıxmasına səbəb olmuşdur [220, s.61-62].

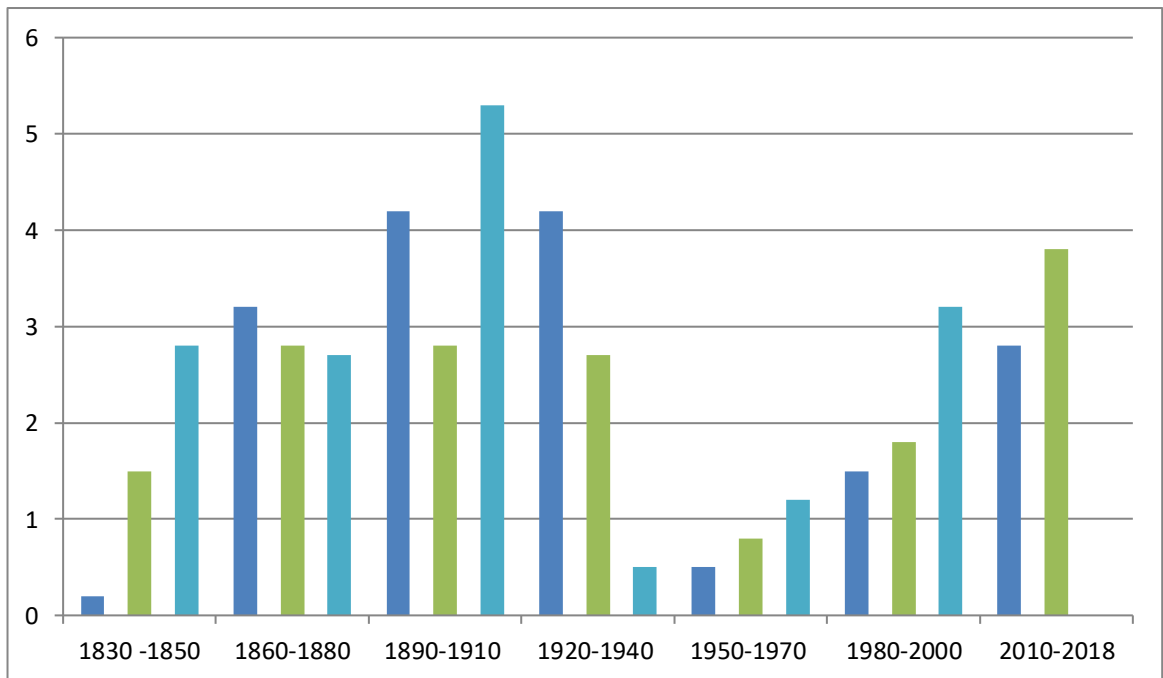
Statistik tədqiqatlar bizə belə deməyə əsas verir ki, 1820-ci ildən etibarən Amerikaya 28 milyon immiqrant axın etmişdir. Bu rəqəm 1/3-i 1880-ci ilədək qeydə alınmışdır ki, bunlardan böyük bir hissəsi daha əvvəllər Amerikada məskunlaşmış əhali ilə eyni kökdən olmuşdur. 2/3-ni əhatə edən 18 milyon insanın isə, tam fərqli

etnik mənsubiyyətə sahib olduğu söylənilmişdir. Başqa sözlə desək, ikinci mərhələdə Afrikalı təmsil edənlər sayca üstünlük təşkil etmişlər [220, s.61-62].

1800-cü ildən 1860-cı ilədək 10 milyondan çox immiqrantın ABŞ-da yerləşməsi qeydə alınmışdır və bu da əhalinin sayının 25% artmasına səbəb olmuşdur. Hindu tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdə ucsuz-bucaqsız plantasiyaların salınması qulların burada işləməyə cəlb olunmasına gətirib çıxardı. Hinduların köçürülməsi haqqında qərara (28 may 1830) əsasən ABŞ-ın cənub-şərq əyalətlərindən 5 müxtəlif tayfanın nümayəndələri (çiroki, muskogi, semiko, çikasao və çokto tayfaları) indiki Şərqi Oklohama ərazilərində məskunlaşdılar. Aşağıdakı cədvələ nəzər saldıqda, XIX əsrin əvvəllərindən son dövrlərədək olan zaman ərzində ABŞ-ın əhalisinin mühacirlərin hesabına necə dəyişdiyinin şahidi oluruq (Cədvəl 1.1.1.) [146, s.79]:

Cədvəl 1.1.1.

1830-2018-ci illər ərzində əhalinin tərkibində baş vermiş dəyişikliklər

“E Plunibus Unum – Out of many one”, yəni “çoxluğun içindəki tək” ifadəsi “melting pot” birləşməsinin başqa tərzdə ifadəsi idi. Bu prosesin real nəticəsi olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da ümumi əhali artımının 40%-i immiqrantların payına düşürdü. Hətta 1910-cu ildə bu rəqəm 55%-ə çatmışdı [203].

Bəs ABŞ əhalisinin əsasını kimlər təşkil edirdi? Bu suala cavab vermək üçün belə bir faktı yada salmaq yerinə düşər ki, immiqrantların bu ərazilərdə məskunlaşmasının müxtəlif səbəbləri olmuşdur: dini azadlıq və yeni torpaqlar əldə etmək arzusu, iqtisadi çətinliklər, işçi qüvvəsinə olan tələbat, I və II Dünya müharibələri və. Məsələn: İrlandiyadan olan köçkünlərin böyük əksəriyyətini ilk olaraq iri protestantlar təşkil etsə də, daha sonralar, yəni XIX əsrin əvvəllərindən etibarən katolik irlandlar da yeni torpaqlara axın etməyə başladı. Skandinavların bu ərazilərə böyük köçü XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq müşahidə edilirdi ki, bunun da əsas səbəblərini dini anlaşılmazlıq, müxtəlif iqtisadi çətinliklər və s. təşkil edirdi. İmmiqrantların əksəriyyəti kasıb əkinçilər olsa da, onlar şəhər ərazilərində məskunlaşmağa məcbur oldular, çünki əkin üçün yararlı torpaqlar onlardan əvvəl bu ərazilərə axın etmiş almanlar və isveçlər tərəfindən artıq zəbt edilmiş hesab olunurdu. Mərkəzi və Şərqi Avropadan olan immiqrantlar – yəni, macarlar, ruslar, slovaklar və digərləri də təhsil səviyyəsi aşağı olan kasıb işçilər idi [220, s.65-66].

Amerika hinduları və yaxud yerli amerikalılar müxtəlif kulturoloji xüsusiyyətlərə, dünya görüşlərinə müvafiq olaraq qeyri-sivil sosial təbəqə hesab olunurdular. Özlərini amerikalı hinduların dostları adlandıran bir qrup islahatçılar qeyd edilən problemin yeganə həlli yolunu yerli amerikalıların avroamerikan cəmiyyətinə uyğunlaşdırılmasında görürdülər.

Bəs bu sosial və mədəni fərqlərin insanları necə bölməsi haqqında nə fikirlər mövcud olmuşdur? Amerikalı yazıçı S.Fitscerald özünün qələm yoldaşı E.Heminqueyə “*varlılar bizdən xeyli fərqlənir*” deyə müraciət etdiyində E.Heminquey öz növbəsində “*bəli, onların daha çox pulu var*” deyə cavab vermişdi. İki müxtəlif qrup insanın arasında dərin fərqlər varsa, bu fərqlər getdikcə böyüyür və hamımız S.Fitscerald kimi insanları kateqoriyalara bölməyə və fərqləndirməyə meyl edirik [174, s.138].

İndi isə, ABŞ-dakı variativliyi doğuran başqa bir səbəb hesab edilən “irqi müxtəliflik” məsələsinə nəzər salaq. İrq anlayışının tarixi nöqtəyi-nəzərdən mənasını aydınlaşdırmağa çalışsaq, bu sözün əcdad və şəcərə anlayışları ilə bağlı olduğu məlum olar. Belə olduqda insan irqinin genetika ilə əlaqələndirməli olduğumuzu

anlayırıq. Bu səbəbdən də hazırda “ irq ” sözünün bir-birinə ziddiyyət təşkil edən iki mənada işləndiyini söyləyə bilərik. Birinci mənada bütün bəşəriyyətdəki insanlar üçün xarakterik olan ümumi genetik xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən bir anlayış mənasını ifadə edir. İkinci mənada əvvəlkinə tam zidd olaraq, insan yarımqrupları üçün xarakterik olan fərqli spesifik cəhətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: avropoid irqi, neqroid irqi və s. Hər iki mənə bir-birinin əksidir; belə ki, birinci tərif bütün insan bəşəriyyətini əhatə etsə də, ikinci tərifdə insanların müəyyən cəhətlərlə bir-birindən tam fərqləndiyi xüsusi olaraq vurğulanır. İrqçiliklə bağlı mübahisələr hər zaman mövcud olduğu kimi, bu günümüzdə də əsaslı sosial münaqişələrə gətirib çıxarır [148, s.8].

XIX əsrdən etibarən antropoloqlar empirik cəhətdən irqi müxtəlifliyi müəyyənləşdirmək məqsədilə xeyli sayda təhlillər aparmışlar. Bu məqsədlə tədqiqatçılar xeyli sayda faktlarla insanların fiziki və xarici görünüşləri, genetikası və bu kimi xüsusiyyətlərinə dair məlumatlar əldə etmişlər. Bu faktlar bioloji cəhətdən insan irqlərini müəyyənləşdirməyə kifayət etmişdir.

Qeyd olunan məsələnin səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışarkən K.Sforza, ilk olaraq, irqi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməklə xalqlar arasında tam dəqiq fərqlənmə xəttini çəkməyin qeyri-mümkün olduğunu sübut etməyə cəhd etmişdir [87, s.21]. Əgər “ irq ” şəxsin bioloji və genetik xüsusiyyətlərinin cəmi sayılırsa, dil və mədəniyyət sosial cəhətdən qarşılıqlı vəhdətdə qəbul edilir, ötürülə və köçürülə bilir. Belə ki, avropalı bir ailənin övladı afrikalı digər bir ailəyə düşsə və orada böyüyüb boya-başa çatdırılsa, əsl afrikalı uşaq kimi dil və kulturoloji bacarıqları özündə birləşdirəcək. Bu hadisəni əksinə reallaşdırsaq, nəticə dəyişməyəcək. Hər iki halda yeganə fərqlilik yaradan cəhət fiziki xüsusiyyətlər sayıla bilər. Dil və kulturoloji bacarıqlar bioloji xüsusiyyətlər sayılmadığı üçün sonradan qazanıla bilər və ötürülmə cəhətini ön plana çıxarır [77, s.127-128].

ABŞ-da əsas 6 müxtəlif irqin nümayəndələrini rəsmi olaraq fərqləndirirlər: ağdərililər (avropalı amerikalılar), qaradərililər (afroamerikalılar), Amerika hinduları, alyaskalı yerlilər, asiyalı amerikalılar və yerli havaylılar. Bununla yanaşı olaraq, latın

amerikalılar (hispanics) artıq ayrı irq kimi deyil, sayca üstünlük təşkil edən etnik azlıq olaraq qeydə alınmışdır [77, s.129].

Artıq irq kimi qəbul edilməyərək etnik azlıq adlandırılan latın amerikalılar sayca ən böyük etnik mənsubiyyət hesab olunaraq əhalinin 17.8%-ni təşkil edir. Ağdərililər irqinin təmsilçiləri üçün bu rəqəm 76.9%-dir. Bu irqin nümayəndələri demək olar ki, bütün rayonlarda (Şimal-şərq, Orta-qərb, Cənub, Qərb regionlarında) sayca üstünlük təşkil edərək Orta-qərbi ABŞ-da ən yüksək həddə çatmış və ümumi əhalinin 85%-ni əhatə etmişdir. 2018-ci ilin iyul ayına olan məlumatlara nəzər saldıqda, ağdərili amerikalıların sayca üstünlük təşkil etdiyini görürük. Afrikalı amerikalılar isə, sayca azlıq təşkil edərək əhalinin cəmi 12.7%-ni əhatə edir [202, s.1-2].

Afroamerikalıların 55%-i cənub ştatlarda yaşasa da, digər irqlər üçün bu ərazi Qərbi ABŞ hesab olunur. Qərb ştatlarında latın amerikalıların 42%-i, asiyalı amerikalıların 46%-i, Amerika hindularının 48%-i, yerli Havaylıların 68%-i, qarışıq irqdən olanların 37%-i məskunlaşmışlar [202, s.1].

Müxtəlif irqlərdən olanların mənşəyinə nəzər saldıqda onların hansı ərazilərdən köç edərək ABŞ-da yerləşməsinə müəyyənləşdirdiyimiz zaman aşağıdakı faktlar meydana çıxmışdır:

– ağdərililər və ya Avropa amerikalıları – Avropadan, Orta Şərqdən və Şimali Afrikadan köçərək ABŞ-da məskunlaşmışlar.

– qaradərililər və ya afroamerikalılar – Sahara Afrikasından olan yerli xalqların arasından çıxan əhalini əhatə edir.

– yerli amerikalılar – Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerikadan olan yerli xalqların mənsub olduğu irqi təmsil edir.

– asiyalı amerikalılar – Uzaq Şərq, Şimali Asiya, Cənubi Asiya və Hindistan ərazisindən ABŞ-a köçüb gələn əhalini əhatə edir.

– yerli havaylılar – Polineziya, Melaneziya, Mikroneziya ərazilərində məskunlaşmış insanların mənsub olduğu irq olaraq qeydə alınmışdır [202].

Digər xırda irqlərin nümayəndələri isə, özlərinin metis, kreol, mulat, vestort, melanqon və qarışıq kimi təsnif olunmasının tərəfdarı olaraq çıxış edirlər.

İrq və etnik mənsubiyyət məsələsi tarixən hər zaman ABŞ-da uzun müddətli mübarizələrin mərkəzində olmuş və bu mübarizə və müharibələri tənzimləyən qaydaların yazılmasına və tərtibinə rəvac vermişdir. İlk dövrlərdə Avropa əsilli anqlo-amerikalı qruplar irqçilik məsələsini müzakirəyə çevirmiş və özlərinin ölkə ərazisində mövcud olan nüfuzlarından istifadə edərək hansı irqin daha üstün olmasını ifadə edən qərarlar çıxarmışlar. Bu gedişlə onlar özlərini irqi iyerarxiyanın ən üst təbəqəsində yerləşdirməklə digər irqlərin nümayəndələrini, xüsusilə qaradərililəri ən aşağı mərtəbəyə aid edirdilər. Bu da öz növbəsində yuxarı təbəqənin nümayəndələrinə hakimiyyət, pul, şan-şöhrət, aşağı təbəqənin nümayəndələrinə isə, özlərinə layiq bilmədikləri işdə işləmək məcburiyyəti qazandırır.

Fikrimizcə, bir tərəfdən, irqlərin təyin edilməsi insanların müəyyən xüsusiyyətlərə görə kateqoriyalara bölünməsi deməkdir. Digər tərəfdən, irqi və etnik qrupa aid olan insanların digər qrupa aid olanlarla olan rəftarında müəyyən nüanslar meydana çıxır ki, belə hallar ünsiyyətdə müəyyən çətinliklərə gətirib çıxara bilər.

1965-ci ildə ABŞ prezidenti L.Conson irqi və etnik ayrı-seçkiliyə son qoymaq üçün “Equal Employment Opportunity Executive Order” (Bərabər Məşğulluq İmkanlarını Tənzimləyən Qərar) adlı fərman imzalayaraq bərabərliyi təmin etməyə cəhd etdi. O, insanları əmin etməyə çalışırdı ki, irqindən, milliyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün fərdlər eyni hüquqa malikdir. Bu sərəncamın qəbul edilməsində məqsəd etnik mənsubiyyətinə görə afroamerikalıların, cinsinə görə qadınların, irqinə görə qaradərililərin məruz qaldığı diskriminasiyaya son qoymaq olmuşdur. Lakin ABŞ-da etnik və irqi müxtəliflik 1980-ci ildə kəskin şəkildə özünü büruzə verməyə başladı. İspan əsilli etnik azlıqlar sayca ispan əsilli olmayan ağdərili, qaradərili, asiyalı, yerli amerikalılar, hindular və s. bu kimi etnik azlıqlara məğlub olurlar. Bu səbəbdən də bəzi etnoqraflar bu millətin və xalqların qarışığından meydana gələn əhalini 5 əsas qrupa ayırırlar: ispan əsillilər, qeyri-ispan əsillilər, qaradərili, asiyalı və digər qrup. Bu azlıqların nümayəndələri əsasən Nevadu, Vaşinqton, Virciniya, Nyu-Cersi, Corciya, Massaçusets və bu kimi digər ştatlarda yaşayırlar.

1920-ci ildə E.B.Harvey tərəfindən yazılmış “Amerikanlaşma – irqlərin anası” adlı məqalədə belə bir fikrin yazıldığına şahidi oluruq: “*Son 100 ildə biz 30.000.000*

əcnəbiyə bu ölkədə qapılarımızı açmışıq. Biz onlara məktəblərimizin də qapılarını açdıq və Allahın köməyi ilə onların həyatlarına lazımi şəkildə davam edəcəklərinə inanırıq. Biz “melting pot” olmaqdan qürur duyuruq. Biz böyük fəxr hissi ilə qeyd edirik ki, bir çox müxtəlif etnik azlıqların nümayəndələri bu “qazanın” içində əriyir və sonda “amerikalı” olaraq yenidən həyat qazanır” [131, s.539]

Etnik baxımdan 100% amerikallaşmanın tərəfdarı olanlar əsas çıxış yolunu yeni siyasətin həyata keçirilməsində görürdülər. Məsələn: I Dünya müharibəsindən əvvəl Henri Ford xarici əsilli işçilər üçün məcburi ingilis məktəblərini təşkil etməklə onları məcburi dil dərsləri keçməyə vadar edirdi. 1915-ci ildən başlayaraq 5 il ərzində Federal Təhsil Agentliyi məktəblərdə xüsusi “Amerikanlaşdırma” proqramını tətbiq etməyi təşkil etmişdir. Bu məqsədlə bir çox axşam məktəbləri təşkil olundu ki, burada vətəndaşlıq əldə etmək istəyən immiqrantlar üçün ingilis dilini öyrənmək, ABŞ hökuməti haqqında lazımi məlumatları əldə etmək üçün şərait yaradıldı. Həddən artıq mədəni variativlik təhsilli yüksək təbəqənin nümayəndələri ilə yaşam səviyyəsi aşağı olan immiqrantlar arasındakı “uçurumu” daha da dərinləşdirirdi. XX əsrin əvvəllərində aparılmış təhsil siyasətinin nəticələrini təhlil edənlər belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, keçən əsrin 40-cı illərin ortalarında Nyu-York şəhərinin müxtəlif etnik azlıqlardan olan təmsilçilərinin 25 yaşdan yuxarı olanlarından 60%-dən çoxu həyatının yalnız 7 ilini təhsilə həsr etmiş olur. Bu rəqəm və bu kimi digər statistik rəqəmlər onu göstərir ki, amerikanlaşdırma siyasətinə həsr olunmuş təhsil və digər proqramlar ABŞ-ın etnik azlıqlardan ibarət olan əhalisi üzərində nəzərdə tutulmuş təsiri göstərə bilməmişdir [83, s.184-185].

T.Arçdikon belə bir fikrə istinad edir ki, Amerika bir neçə əsr ərzində müxtəlif etnik mənsubiyyətləri təmsil edən immiqrantların axınına məruz qaldıqdan sonra qismən də olsa homogen bir xalq yaratmaq arzusunu məhz XX əsrin əvvəllərində reallaşdırmağa başlaya bilərdi. Lakin yeni amerikalıların yürütdüyü siyasət və immiqrantlara tətbiq olunan qaydalar hələ də xarici əsilli nümayəndələrin hüquqlarını məhdudlaşdırır və irqi bərabərliyin gündəmə gətirilməsini dəstəkləyirdi. Baş vermiş demoqrafik dəyişikliklər immiqrantların və ABŞ-ın xarici əsilli əhalisinin yaş tərkibinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 1890-cı ildə amerikalıların orta yaş

həddi 16-dan başlayırdısa, 1930-cu ildə bu rəqəm 25 yaş olaraq qeydə alınmışdır. Ağdərili əhali üzrə bu rəqəm 20-dən 25-ə yüksəlmiş, hətta keçən əsrin 50-ci illərində bu rəqəm 37 yaş olaraq hesablanmışdır [83, s.183-185].

Keçən əsrin 60-cı və 70-ci illərində həyata keçirilmiş islahatlar müxtəlif immiqrantların və onların sələflərinin ABŞ əhalisi sayılan digər etnik azlıqlardan fərqlənməsinə gətirib çıxardı. Bir tərəfdən qaradərili əhali və onların liberal tərəfdaşları bütün avropalıları onların inkişafa gedən yollarını bağlayan xalqlar kimi görürdülər, digər tərəfdən müxtəlif etnik azlıqları təmsil edən immiqrantlar və onların övladları ABŞ əhalisinin tərkib hissəsi sayılmağa doğru can atırdılar. 1950-ci ildə xarici əsilli sakinlərin sayı 10 milyonu keçməmişdir. 1960-cı ildə bu rəqəm 9 milyona endi və dolayısıyla ümumi əhali arasında faiz göstəricisi olaraq bu rəqəm 6.6%-dən 5.2%-ə doğru azalmağa başladı [83, s.202-203].

“Milli Fikir Tədqiqat Mərkəzi” tərəfindən ardıcıl olaraq 1977, 1978 və 1980-ci illərdə aparılmış təhlillər nəticəsində belə bir fakt aşkarlanmışdır ki, sorğuda iştirak edənlərin 12.5%-i öz əcdadlarının hansı ölkədən gəldiyi sualına cavab verə bilməmişlər. Eləcə də, iştirakçılardan yalnız 2.4%-i bu sualı “Amerika” deyər cavablandırmışdır [83, s.221-222].

Hal-hazırda etnik və mədəni cəhətdən təkmillətli ştatın var olmadığı bir dövrdə ABŞ etnik və irqi cəhətdən müxtəlifliyin simvolu sayılmaqla yanaşı irqlərarası və millətlərarası ünsiyyətin də beşiyi hesab olunur. Artıq bizə tanış “*melting pot*” (ərimə qazanı), “*salad bowl*” (salat qabı), “*mosaic*” (mozaika) kimi metaforlar adətən immiqrantların həyat tərzini və kulturoloji pluralizmi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu metaforlar həm də mədəni uyğunlaşmanın necə baş verdiyini izləmək üçün ideoloji “bələdçi” funksiyasını ifadə edə bilər [111, s.175].

Etnik və irqi müxtəliflik nümayiş etdirən ştatlara nəzər saldıqda bu variativliyin struktur olaraq bir-birinə bənzəmədiyinin şahidi oluruq. Statistik rəqəmlər bizə belə deməyə əsas verir ki, ağdərillilər, ümumilikdə 46 ştatı əhatə etmək şərti ilə yenə də sayca üstünlük təşkil etməkdədir. 2015-ci ilin statistik məlumatlarını gözdən keçirdiyimiz zaman ştatların şərti olaraq 6 qrupa bölündüyünün şahidi oluruq. 39 ştatı əhatə edən və sayca daha böyük qrupu təşkil edən irqlərə ağdərilliləri, qaradərilliləri və

latın amerikalıları aid edə bilərik. Bu ştatlar daha çox Nyu İnglənd adlandırılan və avropalı immiqrantların ilk məskunlaşdığı ərazilərdə yerləşməkdədir. Cənub ştatlarında ağdərililərin qaradərililərə olan nisbətində qaradərililər üstünlük təşkil etsə də, ağdərililərin latın amerikalılara olan nisbətində ikincilər yalnız 20% olaraq qeyd edilməkdədir. Bu struktura sahib olan 14 ştatdan 7-si Meksikaya yaxın olan qərb ərazilərini əhatə edir. Eləcə də, Konnektikat, Masaşusets və Roud Ayləndın daxil olduğu 3 əsas ştatlar qrupu da şimal-şərq istiqamətində uzanaraq daha çox Karib adalarından və Latın Amerikasını ölkələrindən olan insanların diqqətini cəlb edir [88, s.1032-1034].

Digər qrupu əhatə edən 3 əsas ştat növünə daha mürəkkəb etnik və irqi struktura malik olan ştatlar daxildir. Alyaska, Oklohama və Cənubi Dakota ağdərililər tipinə aid olan yeganə 3 ştat olmaqla yanaşı yerli amerikalıların sayına görə də üstünlük təşkil etməkdədirlər [88, s.1032-1035]. Ən iri ştatlarda isə yenə də, ağdərililər/qaradərililər/latın amerikalılar üçlüyü əsas prioritet olaraq nəzərdə tutulmalıdır. Ağdərililər adətən Nyu York, Texas, Nyu Cersi, Florida və İllinois kimi ştatlarda çoxluq təşkil etsə də, daha sonra latın amerikalılar və qaradərililərin sayca çoxluğu ilə müşayiət olunur. Digər tərəfdən, Havay adaları asiyalıların sayca çoxluq təşkil etdiyi yeganə ştat olsa da, burada latın amerikalılar ştat əhalisinin 1/10-ni əhatə etməkdədir [216, s.52-54]

Sosial tarixçi O.Handlin özünün immiqrantlar haqqında yazılmış ən möhtəşəm əsərlərdən biri olan “The Uprooted” adlı kitabında yazırdı: “*Mən əvvəllər Amerikadakı mühacirlər haqqında yazmağı planlaşdırırdım. Sonradan mühacirlərin Amerikanın tarixini “yazdığının” şahidi oldum*” [129, s.3].

Aşağıdakı məlumatlara əsasən, mühacirlərin ABŞ-da məskunlaşma areallarına qısaca nəzər salaq:

Almanların ABŞ-a ən böyük axını XIX əsrin ortalarında qeydə alınmışdır. Buna əsas səbəb onların vətənlərindəki işsizlik sayının yüksək olması və vətəndaş müharibəsinin geniş vüsət alması hesab oluna bilər. Hal-hazırda alman əsilli amerikalıların geniş yayıldığı ərazilər Marikopa, Arizona və s. bu kimi sahildən kənar ştatları əhatə edir. Afrika əsilli amerikalıların böyük əksəriyyətini Qərbi və Orta

Afrikadan gəlmiş qullar təşkil edir. 1870-ci ildə qəbul edilmiş XV düzəlişdən sonra onlar da səsvermə hüququ qazanaraq tam hüquqlu vətəndaş hesab olundular. Keçən əsrin əvvəllərindən 50-ci illərədək əhalinin yalnız 13%-i bu etnik azlığın təmsilçilərindən ibarət olmuşdur. Rəqəmlə ifadə etsək, yarım əsr ərzində 10 milyondan 21 milyona çataraq sayca üstünlüyə sahib olan ilk üçlüyə daxil ola bilmişdir. XIX əsrin ortalarında Avropada başlamış aclıq İrlandiyadan xeyli sayda sakinin ABŞ-a üz tutmasına səbəb oldu. XIX əsrin 20-ci illərindən XX əsrin əvvəllərində olan bir əsrlik müddət ərzində 5 milyona yaxın irland Nyu-York, Boston, Filadelfiya, Çikaqo, San Fransisko və s. bu kimi iri ştatlarda məskunlaşmışdılar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təxminən 4 milyon italyan ABŞ-da yerləşərək “Balaca İtaliya”nı yaratdılar. Bu mühacirlər şimal-şərq ştatlarında, xüsusilə Kaliforniya və Luiziana ştatlarında məskunlaşaraq zaman keçdikcə italyan mətbəxini və musiqisini Amerika mədəniyyətinə tanıtdırmağa müvəffəq olmuşdular. Polyaklar ən iri slavyan əsilli xalq olmaqla yanaşı Yeni Dünyaya mühacir etmiş ilk koloniyaları təmsil edirdilər. XIX əsrin ortalarında və I Dünya müharibəsindən sonra bura axın etmiş əhalinin sayı ən yüksək həddə çataraq 2.5 milyona yaxın idi. Daha yaxşı həyatın axtarışına çıxan polyaklar uğur qazanmaq məqsədilə Nyu-York, Bufalo, Detroit, Klevlend, Milvoki və Çikaqo kimi şatlara üz tutdular. Nyu-York Ştatının özü XVII əsrin əvvəllərində məhz hollandlar tərəfindən qoyulmuşdur. XVIII əsrdə bu axın getdikcə azalsa da, II Dünya müharibəsindən sonra yenidən mühacirlərin bu ərazilərdə yerləşməsinin şahidi oluruq. Şatlardan Miçiqan, Ohayo, Kaliforniya, Nyu-York, Pensilvaniya və bu kimi iri ştatlar hollandların əsas yaşayış məkanlarıdır. XIX əsrin ortalarından XX əsrin 30-cu illərində 1.2 milyon isveçli Atlantik Okeanını keçərək orta-qərb ştatlarında yerləşsələr də, daha sonralar yeni iş yerləri axtarmaq məqsədilə şəhər ərazilərinə axın etməyə başladılar. Hal-hazırda Minesota ştatı sayca ən çox isveçlinin yaşadığı ştat hesab olunur. İlk olaraq, Alyaska ruslar tərəfindən zəbt olunaraq idarə olunmağa başlandı. 1867-ci ildə ABŞ-ın ərazini pulla satın almasından sonra ruslar yenə də bu ərazilərdə yaşamağa davam etdi. Asiyalı hindlilər onilliklər boyu ABŞ-a doğru axın etsələr də, XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu rəqəm nəzərə

çarpacaq dərəcədə artmışdır. Son məlumatlara əsasən, bu etnik azlıq son dövrlərdə ən çox əhali artımına səbəb olmuş xalqlardandır. Ərəblərin bu ərazilərdə məskunlaşması XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Tədqiqatlar göstərir ki, Misir, İraq, İordaniya, Suriya, Fələstin və Liviyadan olan ərəblər daha çox iri şəhərlərdə məskunlaşmağa meyl göstərməkdədirlər. XIX və XX əsrlərdə çexlər bir zamanlar Bohemiya Krallığı kimi tanınan ərazilərdən ABŞ-a doğru axın etmiş və Texas, Viskonzin, İllinoi, Minesota və Nebraska kimi ştatlarda məskunlaşmışlar. Portuqalları ABŞ-a bağlayan tarixin izləri daha qədimlərə – Amerika İnqilabı dövrünədək gedib çıxır. Bu etnik azlıqdan olan nümayəndələrin daha böyük axını keçən əsrin ortalarında qeydə alınmış və Boston və San Fransisko kimi qaynar ərazilərə üstünlük vermişlər.

Keçən əsrin son 20 ilində ABŞ-a köç etmiş mühacirlərin 3/4-ü Asiyadan və Latın Amerikasından, 20%-i Avropadan, 4%-i Afrikadan gəlmiş etnik azlıqlar hesab olunur. Yuxarıda da qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, etnik azlıqların yarıdan çoxu 5 əsas və iri ştatlarda məskunlaşmışlar: Kaliforniya, Texas, Nyu-York. Florida, İllinoi. Hətta onlardan 25%-i yalnız Kaliforniyada yaşamağa üstünlük vermişlər [190, s.1-4].

Gördüyümüz kimi, etnik cəhətdən kifayət qədər variativliyə sahib olan Amerika Birləşmiş Ştatlarının bu müxtəliflikdən nə qazandığına nəzər salmaq. Almanlar, skandinavlar və polyaklar milyonlarla kilometr istifadə olunmamış ərazinin məhsuldar torpaqlara çevrilməsində əvəzsiz xidmətlərə malikdirlər. Qeyd edilən bacarıqları ilə yanaşı, bu ərazilərdə yerləşmiş immiqrantlar siyasi və ictimai düşüncələrini, adət-ənənələrini, din və inanclarını, bayram və əyləncələrini, idman və incəsənətlərini, mətbəx və qidalarını da özləri ilə gətirmişdilər. Almanlar yeni ildə bəzədilən şam ağacını, simfoniya orkestrini; hollandlar buzüstü xokkeyi, boulinq və qolf oyunlarını, zanbaq güllərini; fransızlar Avropa mətbəxini və müxtəlif milli rəqsləri; italyanlar rəssamlığı, memarlıq və heykəltəraşlığı; irlandlar Katolik kilsəsini və s. yeni məskunlaşdıqları ərazilərə gətirərək yerli xalqlara təlqin etmişdilər [220, s.65].

Bəs burada mövcud olan etnik müxtəliflik ABŞ-da mövcud olan mədəniyyətə və danışılan dilə necə təsir etmişdir? Bu suala belə cavab verə bilərik ki, əhalinin istər

sayca üstünlük təşkil edən, istərsə də azlıqda qalan və müxtəlif etnik mənsubiyyəti təmsil edən kütləsi həm öz kulturoloji xüsusiyyətlərini, həm də təmsil etdikləri xalqın dilində mövcud olan sözləri özləri ilə ABŞ-a gətirməyə və burada “yaşatmağa” cəhd göstərmişlər. Bu səbəbdən də, növbəti yarımfəsildə dil və mədəniyyətin vəhdətdə mövcud olmasından və variativliyin dilə və mədəniyyətə necə təsir etdiyindən bəhs ediləcəkdir.

1.2. Kulturoloji variativliyin dilə təsiri

Müasir dövrümüzdə fərqli mədəniyyətləri təmsil edən insanlar günü-gündən daha çox əlaqələr qururlar. Müxtəlif dillərdə danışmaq ünsiyyət üçün maneədirsə, müxtəlif mədəniyyətlərdə “danışmaq” daha böyük maneədir. Hansı jestlərin qəbul olunan, hansıların qəbul olunmaz olduğu, insanların daşıyıcısı olduğu mədəniyyətlərə görə dəyişir. F.Məmmədov mədəniyyəti metaforik olaraq bir şara bənzədərək onun tərkib hissələrinə müasir cəmiyyətin bütün strukturlarını əhatə edən sosial institutları daxil etmişdir ki, onlardan biri kimi dil sistemini xüsusi olaraq vurğulamışdır [53, s.37].

"Mədəniyyətlərarası ünsiyyət" anlayışına ilk dəfə 1953-cü ildə H.Treyser və E.Həlin "Mədəniyyət və Əlaqə" əsərində rast gəlinmişdir [127, s.1-2]. Bu konsepsiya insanın ətrafdakı dünyaya ən münasib və mümkün qədər səmərəli şəkildə uyğunlaşma arzusunda olması üçün ideal bir məqsəd kimi başa düşülmüşdür. Müxtəlif kulturoloji xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olan insanlarla uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün təkcə onların dillərini öyrənmək kifayət etmir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı bəzən bir-birilərinin dillərini anlamasına baxmayaraq, insanlar bir-birinin davranışlarını başa düşməyə bilir. Fərqli mədəniyyətlərdən olan şəxslərin bizim davranışlarımızı necə başa düşdüyünü bilmək çox vacibdir. Bir ölkənin dilini, tarixini, adət-ənənələrini öyrənmək sadəcə ilk addımdır. Bunlarla bərabər, ölkənin qeyri-verbal dilini də öyrənmək olduqca əhəmiyyətlidir.

Sözsüz ki, dil və mədəniyyət mövzusu həm də düşüncə tarixi ilə sıx əlaqədardır. Alman filosofu V. fon Humboldt XIX əsrin əvvəllərində belə bir tezi

müdafiə edirdi ki, *“bir birliyin dili ilə o birlikdə yaşayan fərd(lər)in zehni yönümləri arasında o dərəcədə yaxın bağlar var ki, bunlardan birinə dair məlumat əldə etsəniz, o biri ilə bağlı məlumatları da tamamilə əldə etmiş olacaqsınız. Çünki dil və zehni fəaliyyət birlikdə meydana gəlir və formalaşır. Cəmiyyəti dilində görər, dilində anlarıq. Bir cəmiyyətin dili o cəmiyyətin ruhu, ruhu isə dilidir. Bu dərəcədə eyni olan başqa bir şeyi düşünmək həqiqətən çətinidir”* [143, s.46]. V. fon Humboldt dil və mədəniyyəti sadəcə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan iki fenomen kimi deyil, onları köklü bir eyniliyə malik olan iki sosial fenomen kimi təhlil edir. V. fon Humboldtun fəaliyyət sözüə əlavə etdiyi “energeya” anlayışı yaradıcılıqda əldə olunmuş bilik, bacarıq və vərdişlər sahəsindəki səriştəni və onların bilavasitə danışığa tətbiqini bildirir. O, bütöv danışıqda konkret bir dili və hər dəfə bu biliyin realizasiyasını bir-birindən ayırmağı tövsiyə edirdi [33, s.75]. A.Axundov bu məsələ ilə bağlı qeyd etmişdir ki, bu iki anlayış bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı olsa da, onlar arasında eynilik işarəsi qoymaq mümkün deyil. Belə ki, onlar həm mahiyyət və xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir, həm də mədəniyyət öz təbiətinə görə daha üstqurum hadisələri əhatə edir [8, s.4].

E.Sepir dil, mədəniyyət və ictimai gerçəklik arasında sıx əlaqənin var olduğunu təkid edir. Onun fikrincə, dil ictimai gerçəkliyi öyrənməkdə müraciət edəcəyimiz mənbədir. Çünki insanlar tam obyektiv bir dünyada yaşamırlar. İnsanlar aid olduqları cəmiyyətin ünsiyyət mühitini yaradan müəyyən bir dilin təsiri və nəzarəti altında həyatlarını qururlar. F.Veysəlli qeyd edir ki, antropoloji mənada hər xalqın, cəmiyyət daxilində ayrı-ayrılıqda qrupların öz mədəniyyəti var. Dil və mədəniyyət millətin ruhunun və düşüncə tərzinin inikası olduğundan, mədəniyyət insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə əldə etdiyi bilik, adət və vərdişlərin toplusudur [31, s.111].

Bu məsələ ilə bağlı R.Musayeva öz məqaləsində qeyd etmişdir ki, müasir dövrdə dillərin zənginləşməsi prosesində bir sıra sosial-kulturoloji amillər iştirak edir. Onlardan qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi və mədəniyyətlərarası əlaqə kimi amilləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır [28, s.75].

Mədəniyyətlərarası əlaqə, kulturoloji zəmində baş verən inkişaf (maddi-texniki və mənəvi sahədə) və mədəni mübadilə də dilin inkişafına, onun lüğət bazasının

zənginləşməsinə və onun fəaliyyət səviyyəsindəki müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, mədəniyyətlərarası əlaqə və mübadilə nəticəsində dillərin lüğət tərkibi dəyişir. Dilin zənginləşməsi prosesi dilin bütün komponentlərinə (fonetik sistem, qrammatik quruluş və lüğət tərkibi) təsir etsə də, ən çox dəyişikliklərə məhz dilin lüğət tərkibi məruz qalır. Çünki, cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibinin inkişafı eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir [26, s.10].

F.Veysəllinin qeyd etdiyi kimi, böyük V. fon Humboldtun xalqların təfəkkür eyniliyindən və dil müxtəlifliyindən yazması təsadüfi sayıla bilməz. Bu fikir nisbilik nəzəriyyəsi kimi E.Sepir və B.Uorf tərəfindən inkişaf etdirildi [34, s.47].

Dilin insan təfəkkürünə, onun gerçək dünyasının formalaşmasına, mədəniyyətə təsiri və həmçinin insan fəaliyyətinin və kulturoloji münasibətlərin dilə təsiri təkzibolunmazdır. A.Bayramova dillə mədəniyyətin koqnitiv-praqmatik təbiətə malik olmasını göstərək dili eyni və ya fərqli xalqların nümayəndələri arasında ünsiyyətin reallaşmasının vasitələrindən biri olmaqla yanaşı, kulturoloji daşıyıcı və ötürücü funksiyasının reallaşmasını birbaşa həyata keçirən üsul adlandırır [90, s.1943].

Bu sahədə müxtəlif fikirlər söylənilmiş və dilçilər müxtəlif aspektlərdən bu problemə yanaşmışdır. Q.L.Bon sivilizasiyanın inkişaf formalarından danışarkən onun kulturoloji zəmində və dil sahəsində mübadilələri, təsirə məruz qalan tərəfin üzərində effektini izah edərkən yuxarıda qeyd edilən sualları da qismən cavablandırmışdır. Onun fikrincə, müxtəlif xalqların ən yüksək inkişaf etdikləri sahələrə nəzər yetirdikdə sivilizasiyanın müxtəlif elementlərinin inkişafında paralellizmin əsas şərt olmadığını və bəzən heç yoxdur (məsələn, yunanlarda ədəbiyyat, romalılarda hərbi quruluş və hüquq, finikiyalılarda ticarət digər elementlərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir) [15, s.84-90].

Bu məsələ ilə bağlı biz belə düşünürük ki, dil insanların bir-biriləri ilə münasibət qurmaq və fikir mübadiləsi aparmaq üçün istifadə etdiyi əsas vasitədir. Buna görə, uğurla ünsiyyət qurmaq üçün dilin istifadə olunduğu kulturoloji konteksti anlamaq lazımdır. Nəticədə bizim həmsöhbətlərimizlə eyni dili istifadə etməyi öyrənməyimiz bizə nəinki ən sadə səviyyədə qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaq üçün bir

vasitədir, həm də qarşılıqlı anlayışı asanlaşdırmaqla digərinin mədəniyyətini dərk etməyi təmin edir. L.Samovar və R.Porterın sözlərinə görə, “...*dil insanlara öz mədəni sferalarının digər üzvləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün və düşüncələrini ifadə etmək üçün bir vasitədir. Beləliklə, dil ünsiyyət üçün bir mexanizm və ictimai reallıq üçün bir bələdçi kimi xidmət edir*” [212, s.383].

Yuxarıda qeyd edilənlər bizə belə deməyə əsas verir ki, xalqların qarşılıqlı əlaqələrinin genişləndirilməsi xüsusilə mədəni fərdiliklər və fərqliliklər məsələsini gündəmə gətirir. Müasir bəşəriyyətin kulturoloji müxtəlifliyi artmaqdadır və mövcud xalqlar öz bütövlüyünü və mədəni görünüşünü qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün daha çox vasitə axtarıb tapırlar. Sosial inkişafın bu tendensiyaları kontekstində bir-birlərini başa düşmək və qarşılıqlı tanınmağa nail olmaq üçün xalqların mədəni xüsusiyyətlərini müəyyən etmək çox vacibdir [77, s.127].

Mədəniyyət heç zaman “dəyişməyən” və statik bir məfhum hesab olunmamalıdır; o, daim digər mədəniyyətlərlə ünsiyyət zamanı öz formasını dəyişir və bu proses tarix boyu davam edərək heç zaman bitmir. R.Aslanovanın fikrincə, mədəniyyətin dinamikasında əvvəlki kulturoloji dəyər və nailiyyətləri heçə endirən istiqamətlər də olur. Baş verən proseslərdə mövcud olanın “yenisilə” əvəz edilməsi söyləri kulturoloji irsi inkar edən meyillərə rəvac verə bilər [9, s.97]. N.Vəliyeva qeyd etmişdir ki, mədəniyyət və ünsiyyət ayrılmaz hesab olunur, çünki mədəniyyət ünsiyyəti idarə etməklə yanaşı, bu proses boyunca ifadə edilən mənaların dekodlaşmasına və ünsiyyət prosesini şərtləndirən vəziyyətin müəyyənləşməsinə birbaşa təsir edir [225, s.42].

Bir qayda olaraq məlumatları bir dildən digərinə tərcümə edərkən çox sayda problemlər yaranır. Belə bir dil uyğunsuzluğunun səbəbi müəyyən bir konsepsiyanın ifadəsi üçün tərcümə edilən dildə dəqiq bir ekvivalentin olmaması, hətta konsepsiyanın özünün olmamasıdır. Müəyyən bir sözlə ifadə olunan konsepsiyaların və ya obyektlərin hər hansı bir mədəniyyət üçün unikal olmasını və digərlərində mövcud olmadığını nəzərə alaraq onları ifadə etmək üçün müvafiq sözlərin olmaması qəbul olunan haldır. Dil daşıyıcılarını əhatə edən dünyanın təsviri nəinki dildə birbaşa əks olunur, eyni zamanda dilin nitqdə əks olunması xüsusiyyətlərini təyin edir. Məhz

buna görə də, hər hansı bir dilin öyrənilməsində o dili əhatə edən dünyanı bilməyimiz uğur əldə etməyimizə zəmin yaradır [189]. Dillər arasında hədd və sərhədlər çox açıq-aşkar izləndiyi halda mədəni sərhədlər yalnız doğma dillə öyrənilən dilin daşıyıcılarının kulturoloji “toqquşması” nəticəsində üzə çıxır. Bu “toqquşmalar” bəzən qəribə və təəccüb doğuran, bəzən isə, qəbul edilməz ola bilər. Mədəniyyətin təsiri ilə dilin qavranılması prosesində iki səviyyəli təsir mövcuddur ki, onlardan birincisinə dilin formal əlamətləri, ikincisinə isə, inikas prosesində hər milli və etnik qrupun əlamətlərinin sözdə və cümlələrdə inikas səviyyələri aid edilə bilər [22, s.61]. Multikultural fərqlərin yaratdığı anlaşılmaqlar dilin nitqdə yaratdığı səhvlərdən daha kobud olsa da, daha çox qəbul olunandır. Məhz buna görə də, xarici dillərin tədrisində dil və mədəniyyətin vəhdət halında öyrədilməsi ilə daha çox uğur əldə etmək mümkündür. Bu, hər hansı bir dilin, eləcə də, ana dilinin xarici dil kimi öyrədilməsinin optimallaşdırılması və inkişafını şərtləndirən əsas faktorlardandır.

Yuxarıda qeyd edilənlərin sonunda belə bir nəticəyə gəlirik ki, insanlar müxtəlif mədəniyyətlərə aid olduqları üçün onların sahib olduqları dəyərlər də hər zaman fərqlənir. Bəs bu müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlar qarşılaşdığı zaman nələr baş verə bilər? Bir çox dəyərləri biz “pis” və ya “yaxşı” deyərək fərqləndirə bilərik, bu dəyərlər sadəcə bir-birilərinə fərqləndikləri üçün mövcuddurlar. Bir qrup insanın malik olduğu dəyər digər qrupun dəyərləri ilə toqquşarsa, bu halda anlaşılmaqlıq meydana çıxma bilər. Belə olduqda idarəetmə gücü böyük olan qrupun dəyəri dominant xarakter daşımağa başlayacaq.

Xarici dilin tədrisinin “Milli Standartları layihəsi”nə əsasən, hər hansı bir xarici dili öyrənənlər dilin hansı kulturoloji kontekstdə işləndiyini bilməsə, həmin dil mənimsənilmiş hesab oluna bilməz. Bunu belə də izah etmək olar ki, hər hansı ikinci dili öyrənən şəxs yeni bir mədəniyyəti də tam mənimsəməyə borcludur. Yeni doğulmuş bir körpənin öz ailə mühitinə, aid olduğu cəmiyyətə, yaşadığı ətraf aləmə uyğunlaşması məhz dil və mədəniyyəti eyni vaxtda qavraması ilə əlaqədardır [160, s.5-6].

Əgər xarici dili öyrənənlər həmin dilin aid olduğu xalqın kulturoloji xüsusiyyətlərini mənimsəməsələr, onların öyrəndikləri yalnız söz toplusundan başqa

bir şey olmayacaqdır. Bu halda öyrənənlər ya dili yanlış kontekstdə işlətməmiş olarlar, ya da anlaşılmazlığa səbəb ola bilərlər. Müxtəlif tədqiqatçılar kulturoloji kontekstin hansı konteksti əhatə etməli olması haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. M.Bayrım və K.Morganın irəli sürdüyü sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: İnanclar və davranışlar, sosial münasibətlər, sosial identiklik və sosial qruplar, milli tarix, milli coğrafiya, sosial-siyasi institutlar, stereotiplər və milli identiklik [207, s.93-94].

F.Məmmədov insanların davranışını öyrənmək üçün ilk olaraq onların milli mədəniyyətini araşdırmağı məsləhət görür. Milli mədəniyyət dedikdə, müəllif onun aşağıdakı etno-milli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq müəyyənləşdirildiyini qeyd etmişdir: reallığın mənəvi dərk, xüsusi işarə və simvollarla möhkəmləndirilən dil sistemi, milli psixologiya, etno-milli dərk, ənənəvi davranış normaları, həyat tərzi, milli incəsənət və s. [52, s.98] Qeyd edilən yanaşmadan da görüldüyü kimi, mədəniyyətin formalaşması onun dil sistemi ilə vəhdətdə reallaşmasını zəruri edir.

Həm dil, həm də mədəniyyət ünsiyyətə xidmət edir. Bir tərəfdən dil öyrənənlərə ünsiyyət qurmaq üçün sintaktik, semantik və pragmatik mənaları ifadə etməkdə köməklik edir. Digər tərəfdən, ikincinin daşdığı mənəvi davranış nümunələri ilə ifadə olunur. Dil və mədəniyyət yolundan keçərək müvəffəqiyyətlə ünsiyyət qurmaq istəyən hər kəs mədəniyyətlər arasındakı fərqləri bilməyə məcburdur. Bu zaman həmin şəxsin kommunikativlik bacarığı – yəni, təkcə qrammatik qaydaları bilmək deyil, həm də bu qaydaları harada, kimə və nə vaxt düzgün cümlə şəklində çatdırmalı olduğunu bilmək bacarığı ortaya çıxır. Bu bacarıq özündə qrammatik, diskurs, sosiolinqvistik və strateji bacarıq növlərini ehtiva edir [103, s.3-4]. Ə.Qasımov bu qarşılıqlı əlaqəyə həsr etdiyi məqaləsində dilin mədəniyyəti, yoxsa mədəniyyətin dili şərtləndirməsini müəyyənləşdirilməsinin çətin olduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, cəmiyyətin sosial və texnoloji inkişafı dilə təsir etməklə yanaşı, mədəniyyətin “məhsulları” da dilə öz təsir imkanlarını genişləndirir [18, s. 125].

Qrammatik bacarıq dili mənimsəmə, sosiolinqvistik bacarıq dili sosial və kulturoloji qaydalar çərçivəsində işlətmə, diskurs bacarığı cümlələri düzgün ardıcılıqla işlətmə, strateji bacarıq isə ünsiyyəti həyata keçirmək üçün müvafiq

üsulları seçmə vərdişidir. Bu dörd bacarığın vəhdəti uğur qazanmağa şərait yarada bilər.

Bəs şəxslərin hansı variantı seçəcəyi necə müəyyənləşir? U.Labovun və onun ardıcılılarının fikrincə, seçimi şərtləndirən əsas amillər danışanın yaşı, cinsi, etnik mənsubiyyəti və sosial-iqtisadi statusu ola bilər [161]. Hətta bu 4 əlaməti müasir sosiolinqvistikanın “böyük dördlüyü” adlandırırlar. Bir qrup dilçilər bu siyahıya təhsil, yaşayış məkanı, ictimai vəziyyət və başqalarını da əlavə edirlər.

F.Veysəlli bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, sosiolinqvistika – dildəki linqvistik variativliyi dialektlərin, üslubi vasitələrin, müxtəlif üslublarda yazılmış mətnlərin və s. üsulların köməyi ilə araşdırır [42, s.24]

Sosiolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi formalaşmasında London məktəbinin xüsusi rolu olmuşdur. Məşhur etnoqraf B. Malinovskiy və onun davamçısı C. Fers iddia edirlər ki, hər bir söylənən söz və ya ifadə öz strukturu daxilində deyil, kontekstdə məna əldə edir [68, s.28-31]. Eyni zamanda, kulturoloji və sosial kontekstin xüsusi əhəmiyyətini qeyd edərək vurğulamaq lazımdır ki, bütün hallarda nitq ekstralinqvistik kontekstin də təsiri altında reallaşmış olur. Bu sosiolinqvistik ideyaların daha sonrakı inkişafı funksional qrammatikanın banisi M.A.Halideyin əsərlərində öz əksini tapmışdır. O. öz əməkdaşları P.Strevens və A. Makintoşla birgə variativliyin tipləri haqqında araşdırmalar aparmışlar [128, s.46].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, müxtəlif yanaşmalarda məqsəd dil variativliyinin mədəniyyət, cəmiyyət, şəxsiyyət və s. ilə sıx vəhdətdə inkişaf etdiyini və məhz bu faktorların variant seçiminə birbaşa təsir etdiyini göstərməkdən ibarətdir. Lakin bununla belə, sosiolinqvistik aspektdən dil vahidlərinin variativliyi məsələsinin xüsusi təhlilə ehtiyacı olduğunu qeyd etməklə yanaşı, fərqli yanaşmalar üçün hələ də meydanın açıq olduğunu söyləmək zərurəti vardır.

Son illərdə həyatımıza daxil olan “qloballaşma” termini istər sənaye və ya ticarət aləminə, istərsə də təhsil aləminə aid edilmişdir. Hər il minlərlə insan həm inkişaf etmiş ölkələrə işgüzar səfərlər edir, həm minlərlə tələbə təhsil almaq məqsədilə ölkəsini tərk edir, həm də xeyli sayda turist tanımadığı ölkəyə istirahət

etmək üçün səyahət edir. Hər üç kateqoriyadan olan insanlar bütün hallarda özlərinə tanış olmayan mühitə düşür və kulturoloji variativliyin yaratdığı fərqliliklərin təsirinə düşmüş olurlar. İlk dəfə bu prosesi təsvir etmək üçün 1960-ci ildə K.Oberq “kulturoloji şok” termini işlətməmiş və bu prosesi özünün yazmış olduğu məqalədə təsvir etmişdir. Lakin bu termini hərfi mənada işlətməyə ehtiyac yoxdur. Çünki mədəniyyətlərarası ünsiyyət psixologiyasında bu terminin hərfi mənada işlənməsi və ya müxtəlif dillərə hərfən tərcümə olunması anlaşılmaqlıq səbəb ola bilər [93, s.4-5].

Apardığımız müşahidələr belə deməyə əsas verir ki, hər bir cəmiyyətdə müxtəlif insanların həm cəmiyyətin daxilində, həm də xaricində bir-biri ilə əlaqəsinin ən səmərəli yolu qarşılıqlı ünsiyyətdir. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, bu prosesin əsas səbəbi ilk olaraq, tanış olan hər hansı bir məfhumun anidən itirilməsi və nəticədə fərdin özünü təcrid olunmuş hiss etməsi hesab oluna bilər. Antropoloq K.Oberq kulturoloji şokun yaşanmasının səbəbini və gedişatını belə izah etməyə çalışmışdır: *“Kulturoloji şokun əsas yaranma səbəbi qarşılıqlı ünsiyyətdə bizə tanış olan işarə və simvolların yox olmasıdır. Bu işarələr vasitəsilə biz gündəlik həyatımızda özümüzü necə idarə edəcəyimizi tənzimləyirik. Bura insanlarla qarşılaşdığımız zaman necə salamlamağımızdan başlayaraq gündəlik həyatımıza necə davam edəcəyimizə qədər hər bir hadisəni yönəltməyimizə kömək edən işarələr daxildir”* [122, s.1].

Psixoloqların belə mədəni variativlik yaşayan insanların keçirə biləcəyi əqli və zehni dəyişiklikləri araşdırdıqda belə bir nəticəyə gəldiklərini görürük ki, insanlar özlərinə tanış və doğma olan hadisələrlə qarşılaşmadıqda, yeni mühitdə yeni sosial hadisələrə uyğunlaşmağa cəhd edirlər. Bu proses çox uzun davam etdiyindən onlar bəzən çaşqınlıq keçirməli olurlar və məhz bu halda yeni həyata uyğunlaşma cəhdləri psixoloji çətinliklərə gətirib çıxarır. Hər kəs bu psixoloji çətinlikləri yaşamaya bilər, lakin kulturoloji şok yaşayanların böyük əksəriyyəti depressiya, narahatlıq, həyəcan, çarəsizlik kimi hissləri yaşamış olurlar [230, s.99]. Bütün etnik mədəniyyətlər digər mədəniyyətlərlə “toqquşduğu” zaman özünəməxsusluqlarını heç də hər zaman qoruyub saxlaya bilmir, bir çox hallarda dəyişikliyə və assimilyasiyaya məruz qalır [47, s.186].

Mədəniyyət koqnitiv quruluşa malik olduğu üçün ünsiyyətə vasitəçilik etmiş olur və bu səbəbdən də, insanların sosial münasibətlərini tənzimləyən dəyər və prinsiplərin toplusu kimi qəbul edilir. Mədəniyyət də dil kimi insanın öz ətrafında yaratdığı məfhumların təməli adlandırıla bilər. Amma bu məfhumlar fərdi xarakter daşımır və ayrı-ayrılıqda var olan kodları özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən həmin kodun daşıyıcısı olmayan hər bir fərd baş verənləri dərk etməkdə çətinlik çəkə bilər [231, s.953].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, belə bir fikri irəli sürə bilərik ki, kulturoloji sistemlər istifadəçilər tərəfindən yaradılır və yenə həmin istifadəçilər tərəfindən daim dəyişdirilir. Bu cür sistemlər stabil olmadığı üçün yeni kəşflər və dəyişikliklər hər zaman onların da assimilyasiyasına şərait yaradır. Azərbaycanın I vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti M.Əliyeva bu məsələ ilə bağlı qeyd etmişdir: “*Öz mədəniyyətinə, öz tarixinə, öz ənənələrinə, öz əməllərinə hörmətlə yanaşan xalq, gərək eyni şəkildə fərqli mədəniyyətlərə də, fərqli tarixə də hörmətlə yanaşsın*” [11, s.12]. Lakin bunu da vurğulamağı özümüzdə borc bilirik ki, hər bir kulturoloji sistem mövcud şəraitə cavab reaksiyası olaraq formalaşır və bu sistemlə vəziyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə determinativ xarakter daşımır. Başqa sözlə desək, assimilyasiya siyasəti milli azlıqların mədəni-etnik dəyərlərini əsas etnosun mədəniyyətinə qatmaqla cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və kulturoloji müxtəlifliklərin ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Bu müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bir siyasət kimi multikulturalizm siyasəti nə milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərini assimilyasiyaya uğradır, nə də ki, onların bu dəyərlərinin inkişafını cəmiyyətin inkişafından təcrid edir. Multikulturalizm əsas etnos ilə milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin inkişafı üçün eyni şərait yaratmaqla onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri üçün münbit zəmin yaradır. Multikulturalizm siyasəti müəyyən birləşmiş cəmiyyət daxilində etnik, irqi, dini və kulturoloji müxtəlifliklərin qorunmasına və inkişafına yönələn bir siyasətdir [4].

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlifliyi təyin edən bir çox nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlardan birincisi “bənzərlik nəzəriyyəsi”dir. Belə ki, oxşar xüsusiyyətləri olan şəxslərin bir-birini cəlb etməsi ən geniş yayılmış ünsiyyət vasitəsi

olduğundan məhz oxşar xarakterlərə malik olan şəxslərin bir-birini üstün tutması, birgə işləməsi, bir-birinə güvənməsi daha çox müşahidə olunan seçimlərdəndir. Oxşar xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün nəzərə alınmalı olduğumuz kateqoriya və dəyərlərə yaş, din, fiziki göstəricilər, dil, sosial sinif, məşğuliyyət, etnik mənsubiyyət, milliyyət və bu kimi digər xüsusiyyətlər aiddir. Bu xüsusiyyətlərin fərqli olduğu fərdlərin ünsiyyətinin sonunda kulturoloji variativliyin psixoloji aspektdən yarada biləcəyi çətinliklər üzə çıxıb bilər. Fərdlər arasındakı bu kulturoloji variativliyin yaratdığı boşluq nə qədər dərin olacaqsas, qarşılıqlı ünsiyyətin reallaşmasını təşkil etmək bir o qədər çətin olacaqdır [93, s.3-4].

Məlumdur ki, ingilis dili xırda bir ada dilindən beynəlmiləl bir dilə çevrilmişdir. Belə ki, hər hansı bir dil vaxt və məkan aspektindən dəyişə bildiyindən, ingilis dili də Britaniya variantından Şimali Amerika, Avstraliya, Nigeriya, Hindistan, Filippin və s. bu kimi variantlara doğru fərqliliklər yaradaraq inkişaf etməyə başladı. Buna səbəb kimi ingilis dilinin işlənmə yerindən asılı olaraq lokallaşma və beynəlmilləşmə prosesinin qaçılmaz təsirinə məruz qalaraq yerli xalqların dilinə və mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətlərini qəbul etməsi göstərilə bilər. Məsələn: Şimali Amerikada *potato chips* əvəzinə *French fries* – (kartof qızartması), *underground* əvəzinə *subway* – (yeraltı keçid, metro), *lift* yerinə *elevator* – (lift) və s. işlənməsi, eləcə də bəzi sözlərin – *program* – (proqram), *center* – (mərkəz), və s.-nin yazılışında fərqliliklərin yaranması, bəzi qrammatik qaydalardakı müxtəlifliklər ingilis dilinin variantlara bölündüyünü açıq-aydın ifadə etməkdədir [94].

B.Kaçru ingilis dilinin dünyada yayılma coğrafiyasını 3 dairə ilə ifadə edir: daxili dairə, xarici dairə, genişlənmiş dairə. 2003-cü ildə D.Kristal bu dairələrə dildə danışanların sayını da əlavə etmişdir: daxili dairə – 320-380 milyon, xarici dairə – 300-500 milyon, genişlənmiş dairə – 500-1000 milyon nəfəri əhatə edir [232, s.174; 96, s. 61].

“Daxili dairə”də Böyük Britaniyanın Şimali Amerika və Avstraliya kimi ərazilərdə ingilis dilini doğma dil olaraq istifadə edənlər yerləşdirilmişdir. “Xarici dairə”yə Hindistan, Filippin, Sinqapur, Malayziya, Nigeriya kimi ölkələrdə yaşayan və ingilis dilinin rəsmi dil kimi qəbul edilən dil daşıyıcıları daxil edilmişdir. Dünyada

ingilis dilinin işlənməsinin 80%-ni bu dili beynəlmiləl dil kimi – ünsiyyət vasitəsi olaraq işlədən şəxslərin hesabına artdığını nəzərə alsaq, “genişlənmiş dairəyə” daxil olanların sayının günbəgün artacağına heç bir şübhə yoxdur. Bu proses dildə yaranmış hər hansı fərqliliklərlə yubana bilməz. Müəllifin fikrinə əsasən, istifadəçilərin hamısı universal bir dil variantını işlətsə, bu, real vəziyyətdə dildən istifadənin həddini daha da yüksəldə bilər [48, s.29-30].

Dilin mədəniyyəti ifadə etməsi və düşünmə tərzinə təsir etməsi fikri ilk dəfə məşhur amerikalı dilçisi E.Sepir və onun şagirdi B.Uorf tərəfindən irəli sürülmüşdür və tarixdə Sepir-Uorf nəzəriyyəsi adı altında tanınmışdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, bizim düşüncə tərzimiz və dünyanı ifadə etmə bacarığımız birbaşa doğma dilimizlə bağlıdır. Buna nümunə olaraq belə bir faktı qeyd etmək olar ki, müxtəlif dillərdə eyni anlayışı ifadə etmək üçün fərqli sözlərdən istifadə edirik və hər hansı bir anlayışın hansı dəqiqliklə ifadə etməyimiz müxtəlif dillərdə eyni olmur. Məsələn: ərəb dilində minik vasitəsi olaraq at və dəvədən geniş istifadə olunduğu üçün bu heyvanların müxtəlif növlərini ifadə etmək üçün ayrıca sözlərdən istifadə olunur. Lakin ingilis və ya Azərbaycan dilində bu sözlərin dəqiq tərcüməsi olmadığı üçün söz birləşmələrindən istifadə etməli oluruq.

Dilin pragmatik istifadəsi də kulturoloji müxtəlifliyin bariz nümunəsidir. C.Solobinin də fikrinə əsasən, Amerika mədəniyyətində yeni bacarıqlar verbal təlimatların vasitəsilə öyrədilir və öyrənilir. Bəzilərinə isə, yeni bacarıqlar qeyri-verbal müşahidə əsasında əldə olunur. Digər bir maraqlı müxtəliflik isə sərbəst təhlil oluna bilən mədəniyyətlərlə müştərək təhlil olunanlar arasındakı fərqi tədqiq etdiyimiz zaman ortaya çıxır.

U.Labov 80-90-cı illərdə şəhər ərazilərində yaşayan afroamerikan uşaqlar arasında aşağı gəlirli təbəqənin sosial dialektlərini araşdırmışdır. O, uşaqların məktəbdaxili və məktəbdənkənar dil bacarıqlarındakı ortaya çıxan fərqliliklərin təhlilinə daha çox diqqət ayırmışdır. Onun bu araşdırmaları birbaşa verbal çatışmazlıq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq ingilis dilinin sistemik dil xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Onun tədqiqatlarının əsas müddəası ingilis dilinin özünün qrammatik qaydaları olan özünəməxsus dil sisteminə malik olması fikri təşkil edir. U.Labov dialektləri eyni

qrammatik qaydaları müxtəlif tərzdə inkişaf etdirən və tətbiq edən xırda fərqliliklərə malik olan dil sistemləri adlandırmışdır [162, s.54].

Daha sonralar 80-ci illərdə bəzi etnoqrafik dil tədqiqatçıları dillərin mənimsənilməsinə kulturoloji mühitin təsirini geniş araşdırmağa başladılar. Məhz bu tədqiqatlar bizim linqvistik müxtəliflik anlayışını dərk etməyimizə kömək etmişdir. Etnoqrafik tədqiqatların əsas obyektini tədqiqatın iştirakçılarını real həyatda izləmək və fərqlərin sosial və mədəni kontekstdə davranışını təhlil etmək olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərində amerikalı etnoqraf F.Hes ABŞ-ın cənub-şərqində yaşayan uşaqların həm evdə, həm də məktəbdə dili necə qavradıqlarını geniş şəkildə araşdırmışdır. O, ağdərili və qaradərili işçilərin ailələrində müşahidələr apararaq hər iki mühitdəki kommunikativ fərqlilikləri üzə çıxarmışdır. O, eyni zamanda uşaqların evdə və məktəbdə öyrəndikləri bədii və elmi mətnlərdəki müxtəlifliklərin yaratdığı təsirləri də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Çünki məktəbdə uğur qazanmaq üçün bu uşaqlar hadisələrin nə zaman həqiqətə uyğun olduğunu faktlara əsaslandığını, nə zaman isə, təxəyyülün məhsulu olduğunu aydınlaşdırmağa və fərqləndirməyə qadir olmalıdırlar [193, s.67]. Beləliklə, aparılan təhlillərin sonunda belə məlum olur ki, dilin istifadəsində yaranan bu cür ziddiyyətlər irqi müxtəlifliyə deyil, cəmiyyətlərin və fərqlərin məruz qaldığı kulturoloji fərqliliklərə əsaslanır.

Müxtəlif sosial mühitlərdə böyüyən uşaqların məktəbdə yaşadıkları çətinlikləri izah edən ən müasir nəzəriyyəni dilçilər “sosial uyğunsuzluq” nəzəriyyəsi adlandırırlar. Bu nəzəriyyənin əsas müddəalarından biri odur ki, ailədə və məktəbdə dilin işlədilməsi “model”ləri eyni və ya oxşar olduğu hallarda uşaqların məktəbdə uğur qazanması ehtimalı daha yüksək olur [193, s.68].

Müasir qloballaşma dövründə “milli identiklik” anlayışı öz mahiyyətini itirməkdədir. Qloballaşma və onun geniş təsiri “mədəniyyət” anlayışının da getdikcə müxtəlif istiqamətli inkişafına zəmin yaratmışdır. Bu səbəbdən mədəniyyətləri N.Piters insan mövzusunda bənzətmişdir [186, s.47]. Buna müvafiq olaraq da milli identiklik anlayışını sual altına almışdır. Çünki onun fikrincə, identiklik dəyişkən və dinamik xarakter daşdığından hal-hazırda transmilliyyətçilik daha çox marağa səbəb olmalıdır.

Hər bir termin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları olduğu üçün ilk olaraq müəyyən vaxt intervalında öz coğrafi yerləşmə arealında yayılır. Dil və mədəniyyətlə bağlı terminləri də üç müxtəlif istiqamətdə şərti qruplaşdırmaq mümkündür: ilk qrupa bir-biri ilə sıx bağlı olan aşağıdakı terminlər daxil edilmişdir – hibridləşmə, kreollaşma, diaspora, sinkretizləşmə və s. İkinci qrup özündə interkulturalizm, multikulturalizm və transkulturalizm terminlərini ehtiva edir. Sonuncu terminlər müvafiq olaraq mədəniyyət daxilindəki əlaqəliliyi, eyni sosial mühitdə var olan müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini, yaxud da kulturoloji sərhədləri aşan qarşılıqlı inteqrasiyanı ifadə etməkdədirlər. Üçüncü qrupa isə metaforik bənzətmələri – *melting pot*– (ərimə qazanı), *the salad bowl* – (salad qabı), *the Canadian mosaic* – (Kanada mozaiki) və s. bu kimi ifadələri daxil etmək mümkündür. Eyni zamanda bunu da qeyd etmək mümkündür ki, bəzi tənqidçilər etnik müxtəlifliyi ifadə edən “multikulturalizm” və “interkulturalizm” terminləri arasında fərq görmürlər. Təbii ki, bu halda ön şəkilçilərin də mənaya özünəməxsus təsiri olmuşdur. İnterkulturalizm daha çox beynəlxalq səviyyədə tətbiq edilsə də, multikulturalizm bir çox hallarda müxtəlif millətlərə şamil edilmişdir [175, s.50].

Bəzən “multi-” sözününün əvəzinə “poli-” prefiksinin işlədilməsinə də rast gəlinir. Belə olduğu halda, multikulturalizmlə yanaşı polikulturalizm termini işlənsə də, mənə fərqi az da olsa hiss olunmaqdadır. Belə ki, multikulturalizm eyni cəmiyyətin daxilində müxtəlif mədəniyyətlərin vəhdətdə var olması üzərində mərkəzləşir, polikulturalizm isə bütün dünya mədəniyyətlərinin qarşılıqlı inteqrasiyasını tədqiq edir.

Bu səbəbdən də, Şimali Amerikanın hər zaman immiqrant xəritəsini, mədəni inteqrasiya aləmini təsvir etmək üçün “melting pot”, “the salad bowl”, “the Canadian mosaic” ifadələrindən daha çox istifadə olunmaqdadır. “Melting pot” metaforundan “cavan yaşda olan” Amerika xalqını və onun yaradıcıları olan müxtəlif xalqların nümayəndələrini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Məhz bu ifadə vasitəsilə bu ölkəyə yeni gəlmiş immiqrantların necə inteqrasiya etməli olduğu səsləndirilmiş olur. Bəzi tənqidçilər bu söz birləşməsini uğursuz ifadə vasitəsi hesab edirlər, çünki bu halda ayrı-ayrı şəxslərin fərdi mədəniyyəti öz davamlılığını itirir. Belə ki, “ərimə

qazanı” prosesi daxilində etnik azlıqların kulturoloji xüsusiyyətlərindən və fərqliliklərindən imtina edərək cəmiyyətə inteqrasiyasını nəzərdə tutmuşdur. Yəni, bu proses cəmiyyətə inteqrasiya olmaq üçün immiqrantların öz həyat tərzlərindən və dəyərlərindən vaz keçmələri deməkdir. Eyni zamanda bu prosedən zaman etibarını ilə etnik qrupların kulturoloji, dini, dil və sosial xüsusiyyətlərinin təkamül nəticəsində cəmiyyətə inteqrasiyası da gözlənilirdi [10, s.368]

“Salad bowl” və “melting pot” metaforlarının arasındakı fərq assimilyasiyanın dərəcəsinə və mədəni tamlığın xüsusiyyətlərinə görə yaranmışdır. Qeyd edilən metaforik terminlərə bizim münasibətimiz ondan ibarətdir ki, məhz “salad bowl” termini daha təkmilləşdirilmiş sayıla bilər, çünki bu halda bütün fərqli çalarlar həm bir varlığın daxilində qarışır, həm də tam vəhdət almış bir şəkil kimi gözümüzün qarşısında canlanır. Fikrimizcə, bu ifadənin bizə təqdim etdiyi məna ondan ibarətdir ki, özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan fərqlərin birləşərək yaratdığı millət ümumi xarakter daşıyan amerika identikliyinə də bariz nümunəsi olmalıdır. Bu halda müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçiləri öz xüsusiyyətlərini ifadə etməklə yanaşı, ümumi mənzərəni yaratmaqda da böyük əmək sərf edirlər.

Bu mövzuda yazılmış müxtəlif mənbələrdən aldığımız məlumatlara əsaslanaraq, bir çox nəzəriyyəçilər mədəniyyətin təsvirində “aysberq” (iceberg) metaforundan istifadə etmişlər. Burada böyük hərfə yazılan mədəniyyətlə yanaşı kiçik hərfə yazılan məfhum da öz ifadəsini tapmışdır. Aysberqin (mədəniyyətin) görünən tərəfi incəsənət, teatr, musiqi, ədəbiyyat, din, dəb və s. olmaqla yanaşı, görünməyən tərəfə adət-ənənələr, vərdişlər, inanclar və düşüncə tərzini, inam, təhsil, qarşılıqlı münasibətlər, dostluq anlayışı və başqaları aid edilir. Aysberqin gizli qalan tərəfi görünən tərəfi vasitəsilə özünü cəmiyyətə və dünyaya ifadə edir. Belə ki, yalnız hər iki tərəf vəhdət halında mövcud olur və “üst” qat “alt” qatın üzərində formalaşır. “Culture and communication” adlı dərs vəsaitində də müəlliflər kulturoloji müxtəliflik məsələsinə toxunmuş və bu prosesi aşağıdakı kimi izah etmişlər: müxtəliflik çoxluqdan fərqlənməkdən ibarət olduğundan, hər bir mədəniyyətin daxilində də “çoxluq” və xeyli sayda “azlıq” mövcud ola bilər. Müxtəliflik bir çox aspektləri – fiziki xüsusiyyətləri (irq, cins, yaş, fiziki bacarıqlar və s.), sosial statusu

(təhsil, gəlir səviyyəsi və s.), kulturoloji xüsusiyyətləri (inanclar, dəyərlər, üstünlüklər və s.) və digərlərini özündə ehtiva edə bilər [201, s.81].

Hazırda ABŞ-da mədəni müxtəlifliklərin vəhdətini təsvir edən məşhur metaforlardan biri də *“Tributaries metaphor”* və ya *“tributary streams metaphor”* (Qollar metaforu) hesab olunur. Bu təsvirdə Amerika böyük bir su hövzəsinə bənzədilir ki, bu hövzəyə müxtəlif qollar (mədəniyyətlər) axıb tökülür. Burada müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən “qollar” mənəbə doğru hərəkət etdikcə öz fərdi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayırlar. Bu metaforik təsvir daha çox qəbulolunan və “ədalətli” hesab olunur. Belə ki, *“melting pot”* metaforik təsvirində müxtəlif mədəni xüsusiyyətlərin eyni mühitdə “əriyərək” birləşməsi məqsədəuyğun hesab olunursa, *“tributaries metaphor”*-da hər bir ayrı qol (mədəni müxtəliflik) özünün fərdi xüsusiyyətlərini və identikliyi qoruyub saxlaya bilər. Buradakı xırda qollar ABŞ-da yaşayan müxtəlif etnik və azsaylı toplumları təmsil edir ki, bu qollar son mənəzildə birləşərək böyük mədəniyyətin formalaşmasına öz töhfələrini verir. Bununla belə, bu ifadənin mətnaltı mənasında müxtəlif xırda mədəni qrupların böyük axına qoşulmasının qaçılmaz olması gizlənilir. Lakin hal-hazırda az sayda mədəni müxtəlifliyin “böyük axına qoşulması” müşahidə olunmaqdadır: bir çox mədəni qruplar özlərinin identikliyi qoruyub saxlayaraq assimilyasiyadan uzaq qalmaqdadır. Son olaraq qeyd edə bilərik ki, müxtəlif mədəniyyətlərin birləşərək böyük bir bütöv yaratmasında xırda mədəniyyətlərə nisbətən böyük vəhdətdə meydana çıxan mədəniyyət forması daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Mədəni variativliyi özündə ehtiva edən başqa bir metaforik ifadə *“tapestry metaphor”* – qoblen metaforudur. “Qoblen” müxtəlif rəngli saplardan toxunmuş böyük bir dekorativ örtüyü ifadə edir. Burada müxtəlif rəngli saplar fərqli dizaynla toxunaraq bütöv bir örtüyü əmələ gətirir. Hər bir sap metaforik olaraq bir mədəniyyəti təmsil edir ki, burada sapların fərqliliyi məhz mədəni müxtəlifliyi özündə ehtiva edir. Fərqləri ifadə etmək üçün sapların qalınlıq dərəcəsi, rəngi, materialı, möhkəmliyi və s. xüsusiyyətləri şərti olaraq qeyd olunur. Bu fərqliliklər məhz mədəni variativliyi təcəssüm etdirir. Şərti olaraq toxuma prosesində saplar, yəni

mədəniyyətlər bir-biri ilə toqquşa, qrup yarada, digərlərində uzaqlaşa, eləcə də, özünə bənzərlik təşkil edən digərləri ilə birləşib kiçik bir vəhdət yarada bilər.

Bununla belə, qoblen hər zaman dəyişən və müxtəlifliyi ilə seçilən bir təsvirdir. Hər bir halda yenisini “toxumaq” istədikdə müxtəlif konfigurasiyadan istifadə etmək hər zaman mümkündür. Bu o deməkdir ki, mədəniyyətlərin vəhdəti, bir-birinə doğru can atması və ya uzaqlaşması daim baş verə biləcək bir prosesdir. ABŞ-da yaşayan mədəni qruplar “qoblen” metaforunun təsvir edə biləcəyindən daha dəyişkən və rəngarəngdir. İmmiqrantların və mühacirlərin tez-tez mədəni mühitə təsir etdiyini və onu dəyişməyə çalışdığını nəzərə alsaq, bu cür ifadələrin də vaxtaşırı olaraq yenilənməsi labüd hesab oluna bilər [206, s.1].

Son dövrlərdə bir çox mütəxəssislər mədəniyyətlərarası ünsiyyətin psixoloji təsiri haqqında bir sıra fikirlər irəli sürmüşlər. Kulturoloji variativliyin insan psixologiyasına təsirinə dair külli miqdarda bədii əsərlər yazılmışdır. Son dövrlərdə psixoloji tədqiqatlar sahəsində mədəniyyətin də araşdırılması Amerika Psixologiya Assosiasiyası (APA) tərəfindən irəli sürülən bir müddəa olmuşdur. ABŞ-da bu tədqiqatların istiqamətini əsasən etnik azlıqların öyrənilməsi təşkil edir. Son zamanlara qədər belə bir fikir mövcud olmuşdur ki, etnik azlıqların kulturoloji xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi və araşdırılması əsas psixoloji anlayış və proseslərin inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən işlərə çox az sayda köməklik göstərir.

Mədəniyyət anlayışının irq, etnik mənsubiyyət və ictimai sinif anlayışları ilə əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq, ilk öncə bu anlayışın dəqiq tərifini verərək onun digər sadalanan anlayışlarla qarşılıqlı əlaqəsini təyin etmək qarşıda duran birinci vəzifə olmalıdır. Bunun əsas səbəbi konsept probleminin gündəmdə olması ilə əlaqədardır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, son dövrlərdə ABŞ-da iki fərqli tendensiyanın tərəfdarları psixoloqların da mədəniyyəti araşdırmalı olduğunu sübut etməyə çalışır: bu araşdırmalarda ortaya çıxan hər hansı bir fakt və hadisələrin, alınan nəticələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində insan davranışında yarana biləcək fərqlilikləri izah etməyə yönləndirmək və nəzəri cəhətdən əhatə dairəsini genişləndirmək məqsədilə kulturoloji elementlərin də təsirini nəzərə almaq [91, s.632-634].

Birinci nəzəriyyə daha dərinlərə nüfuz edə biləcək yanaşma hesab oluna bilər. Buna səbəb kimi mədəniyyətin araşdırılmasından onun psixoloji aspektdən tətbiqinə qədər uzun bir proses keçməsinə göstərmək olar. İkinci yanaşma daha üst təbəqəni əhatə edir. Burada əvvəlcə nəzəriyyə gözdən keçirilir və ardınca həm eyni, həm də fərqli mədəniyyətlərin ünsiyyətində kulturoloji elementləri araşdırmağın roluna xüsusi diqqət ayrılır [91, s.633-635].

Qeyd edilənləri nəzərə almaqla belə bir nəticəyə gəlirik ki, amerikalı psixologiyasında mədəniyyətin rolunu tədqiq etdikdə davranışın ümumi psixoloji əlamətlərinə təsir edən 3 əsas xüsusiyyəti vurğulamaq lazım gəlir. Birinci istiqamətdə irqi variantlıq, etnik mənsubiyyət, sosial müxtəliflik və bu kimi faktorların qarşılıqlı təhdətinin hər bir psixoloji prosesin izahında nəzərə alınmalı olduğunu göstərən halların mövcud olması faktıdır. İkinci yerdə təkcə bir mühit daxilində deyil, eyni zamanda multikultural ünsiyyətin reallaşmasında da mövcud mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin həmişə gündəmdə saxlanmalı olduğunu göstərən amillərdir. Sonuncu istiqamətdə sosiokulturoloji variantlılığın araşdırılması və etnik azlıqların öyrənilməsinin vacibliyini göstərən nəzəriyyələr ön planda saxlanılır [234, s.1298-1299].

A.Skarino mədəniyyəti həm müxtəlif insanların təcrübələri haqqında məlumat toplusu kimi, həm də insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurduğu və ətraf aləmi dərk etdiyi bir çərçivə kimi də şərh etmişdir [231, s.953].

Qeyd edilən məsələyə bizim yanaşmamız bundan ibarətdir ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsindən danışdıqda iki əsas faktı qeyd etmək lazımdır. Birincisi, o, linqvistik səviyyədə dilin semantik, pragmatik və diskurs səviyyələrinə təsir etmiş olur. İkincisi, dil materialının kulturoloji aspektdən və ya multikultural bazada təhlili operativ olaraq hər zaman dəyişilməyə məhkumdur.

Əsrlər boyu bir çox alimlər dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirindən danışmış və bu təsirin hər zaman nəzərə alınmalı olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Şübhəsiz ki, dil sosial bir hadisə olduğu üçün öz yaradıcıları və istifadəçiləri ilə birbaşa və qarşılıqlı təsir halındadır; eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına paralel olaraq inkişaf

edir və dəyişir. Müxtəlif şəraitlərdə fərqli təsirlərə məruz qalan dil sistemləri özlərinin inkişaf tarixçəsinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər.

Mədəniyyətin əhatə dairəsindən danışdığımız zaman bura ədəbiyyat, incəsənət, tarix, musiqi, folklor, adət-ənənələr, vərdiş və davranışlar, sosial münasibətlər və s.-ni aid edə bilərik. Bəzi alimlər hətta mədəniyyəti bilməyin beşinci bacarıq (danışmaq, oxuma, dinləmə, yazma vərdişləri ilə yanaşı olaraq) olaraq təsnif etmişlər. Bu sahəni bilmək eyni zamanda sahib olduğumuz kulturoloji bacarıqlarla dilini öyrəndiyimiz xalqın mədəniyyətini müqayisə etmək bacarığını inkişaf etdirmiş olur.

Mədəniyyət və ünsiyyətin ayrılmaz olduğu hər kəsə məlumdur. Lakin buna rəvac verən həm birincinin kimi kiminlə nə haqqında danışmasına nəzarət etməsi faktı, həm də ünsiyyətin hansı proseslərdən keçməsinə tənzimləməsi faktı qarşımızda dayanır. Məhz mədəniyyətin təsiri altında ünsiyyətin insanların bir-birini necə qavraması və qəbul etməsi prosesi reallaşır. S.K.Məmmədova “Mədəniyyətşünaslıq” adlı dərs vəsaitində bu məsələ ilə bağlı olaraq qeyd edirdi: *“Mədəniyyətin tarixi inkişafının ayrı-ayrı mərhələsində insanın təfəkkür və ünsiyyət fəaliyyətinin ehtiyaclarına uyğunlaşdıqca dil də inkişaf edir, zənginləşir. İnsan fəaliyyətinin bütün əsrarəngizliyini və əlaqəsini, tarixən qazanılmış mədəniyyətin anlamlar xəzinəsi, insan mənəviyyətinin sonsuz zənginliyini əks etdirmək ehtiyacı ədəbi dili, onun funksional üslublarını, ifadə imkan və vasitələrini daima təkamülə, inkişafa məcbur edir”* [23, s.153].

Dil mədəniyyətin daşıyıcısı olduğundan lüğət fondu əsas təməl daşı hesab olunur. Mədəni müxtəliflik mütləq lüğət fondundakı fərqlilikdə özünü büruzə verəcək və bu proses milli və mədəni fərqi təzahürü kimi qeyd edilə bilər [225, s.48-49].

R.V.Beyli “düzgün” ingilis dilinin bu cür dəyişməsinin səbəbini dilin yayılmasının coğrafi arealının geniş olması ilə əlaqələndirir. Amerikada məskunlaşmış ilk sakinlərin əksəriyyəti qərbə doğru hərəkət etdiklərindən Avropa şəhərlərinin əksinə olaraq, müxtəlif standartlar tətbiq etmədilər. XIX əsrin 20-ci illərində Filadelfiya ştatına səyahət etmiş Bostonlu bir gənc qaldığı evin sahibəsinin *dictionary* sözünü *disconary*, *again* sözünü *agin* olaraq tələffüz etdiyini vurğulayır.

Digər nümunələrə baxaq: *such* əvəzinə *sich*, *gave* əvəzinə *guv*, *heaven* əvəzinə *heven*, *island* əvəzinə *iland* və s. [86].

A.Hatos və onun tərəfdarları iddia edirdilər ki, insan başqa bir dili və ya mədəniyyəti mənimsədiyi zaman özünün kulturoloji identikliyi itirə bilməz. O, nümunə olaraq Avstraliyada yaşayan macar tayfalarının illərlə öz kulturoloji xüsusiyyətlərinə sadıq qalmaları faktını göstərmişdir. Lakin macarların yürütdüyü bu siyasət bütün xarici dil öyrənənlərə şamil edilə bilməz. Belə ki, 2009-cu ildə yazdığı bir məqalədə A.Conson qeyd edirdi ki, insanlar özlərinin daha müasir olduqlarını göstərmək üçün bəzən hətta öz doğma mədəniyyətlərindən belə əl çəkə bilirlər [75, s.3].

A.Hatosun fikri ilə şərik olduğumuzu qeyd edərək onu da söyləyə bilərik ki, dilin birbaşa mədəniyyətlə əlaqəli olduğunu vurğulayaraq dilin itirildiyi zaman mədəniyyətin də itirilə biləcəyinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Buna səbəb olaraq, bu iki məfhumun hər zaman ayrılmaz varlıqlar olduğunu göstərə bilərik.

Kulturoloji müxtəlifliyin hökm sürdüyü multikulturalizm cəmiyyətinin müxtəlif məsələlərinin daha dərin şəkildə tədqiqinə keçən əsrin 30-cu illərində başlanmışdır. İlk dəfə bu terminə 60-cı illərdə Kanadada ikili mədəniyyətə (ingilis və fransız dilləri) malik cəmiyyəti təsvir etmək üçün istifadə edilib. Multikulturalizm dedikdə, müxtəlif mədəniyyət, din, irq, etnik mənsubiyyət və bu kimi xüsusiyyətlərin cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən qəbul edilməsi və hörmətlə davranılmasıdır. Apardığımız müşahidələr bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan yaradır ki, hal-hazırda həm gəlmə, həm də yerli etnik azlıqların daha çox “tanınmaq” uğrunda mübarizəsi həyata keçirilir. Bir çox digər ölkələrdə olduğu kimi, ABŞ-da da multikulturalizm eyni ölkə daxilində müxtəlif mədəniyyətlərin bərabər hüquqlu mövcudluğunun və hər bir milli azlığın varlığını hörmətlə qəbul etməyin bir forması kimi var olmaqdadır [72, s.219-220].

İnsanların dil vasitəsilə öz düşüncələrini ifadə etməsi 90-cı illərdən başlayaraq C.C.Qamperz, S.Levinson, C.Solobin, L.Boraditski, Q.Döter və s. bu kimi dilçilərin linqvistik antropologiya sahəsində apardığı tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. “Dil daşıyıcılarının qrammatik və leksik çərçivələrlə məhdudlaşdırılması” fikri zaman

keçdikcə öz yerini “dilin sosial reallığı əks etdirməsi” fikrinə verməyə başlamışdır [158, s.32].

Kulturoloji və etnik müxtəliflik şəraitində mövcud olan cəmiyyətdə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq üçün 3 əsas istiqamətdə işin aparılmasını təbliğ edən mütəxəssis bu yolların “rəngkorluğu, multikulturalizm və etnik identikliyin təhlükəsizliyi” olaraq təsnif etmişdir [146, s.285]. “Rəngkorluğu” dedikdə, irqi diskriminasiyanı ləğv edərək hər bir irqdən olan şəxslərə fərdiyyət kimi yanaşmağı başa düşürük.

“Multikulturalizm” eyni cəmiyyət daxilində müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlarla bərabərhüquqlu şəkildə yaşamağa cəhd etmək deməkdir. Etnik identiklik təhlükəsizliyi isə, hər bir etnik azlığın təmsilçisinə eyni qaydada hörmətlə yanaşmağı tələb edən prinsip olaraq qəbul etməkdir.

“Rəngkorluğu” yanaşması M.L.Kinqin “I have a dream – Mənim bir arzum var” adlı 1963-cü ildəki nitqini prinsip tutmuşdur. Liderin nitqində də deyildiyi kimi, onun əsas arzusu övladlarının məhz dərisinin rənginə görə fərqləndirilməyəcəyi cəmiyyətdə yaşaya biləcəyinə ümid etməkdən ibarət idi. Başqa sözlə desək, insanlarla davranmağın ən yaxşı yolu onların məxsus olduğu irqin heç bir əhəmiyyət daşımasını ön plana gətirir [146, s .285-286].

Mulikultural yanaşma mədəni müxtəlifliyin mövcudluğunu qəbul edən cəmiyyətlərdə formalaşmışdır. Bu halda əsas prinsip müxtəlifliyi dəstəkləmək və fərqli mədəniyyətdən olan insanları bir yerə cəmləməkdən ibarətdir. Yürüdülməyən siyasətin əsasında dayanan ideologiya insanları həm digərlərinin fərqliliklərini dəyərləndirməyə, həm də hörmət etməyə çağırır.

İdentikliyin təhlükəsizliyi prinsipi isə, cəmiyyət daxilində müxtəlif sosial qruplara aid insanların mövcud olduqları ətraf mühitdə qəbul olunmasını təmin edən yanaşma tərzidir. Bu halda cəmiyyətdə mövcud olan stereotiplərin qırılması və bərabərliyin təmin olunmasının qaçılmaz olması nəzərdə tutulur [146, s.286-287].

Qeyd edə bilərik ki, hər bir halda, hər 3 yanaşmanın mənfi və müsbət tərəfləri mövcuddur. Belə ki, rəngkorluğu prinsipi stereotipləri qırsa da, insanların aid olduqları qruplar üzrə diskriminasiyasının təməlini qoyur. Mulikultural yanaşma

fərdlərə ayrı-ayrılıqda hörmət edilməsi hissini aşılamaqla yanaşı, stereotiplərin artmasına səbəb ola bilər. Nəhayət, üçüncü yanaşma olan identikliyin təhlükəsizliyi prinsipi isə, mənfi münasibətin doğurduğu şərtləri ləğv edir və eləcə də, mənsubiyyət hissini artmasına gətirib çıxara bilər. Bu barədə F.F.Cahangirovun fikirlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, hər bir xalqın digərləri tərəfindən qəbul olunan xeyli sayda mədəni stereotipi mövcuddur. Hər bir resipiyent digər mədəniyyətin bu cür xüsusiyyətlərini nəzərə alır, lakin tam dərk edə bilmir. Davranış, anlama, dərk etmə və ünsiyyət stereotipləri daha çox qəbulolunanlar siyahısına daxil edilə bilər [145, s.47].

Bəzən dildə və ya ünsiyyətdə elə söz və ifadələrlə qarşılaşırıq ki, həmin xalqın mədəniyyətini bilmədən qarşı tərəfin hansı mənanı ifadə etmək istədiyini anlamaq mümkün olmur. Eyni fərziyyə amerikalılarla ünsiyyət zamanı yaşana, yaxud da amerikan ingiliscəsində yazılmış hər hansı bir yazı parçasını oxuduğumuz halda qarşımıza çıxma bilər. Məsələn: *I have spoken to Mayflower Americans, to immigrants and to Negroes...* (Mən Meyflauə amerikalıları, mühacirlər və qaradərillilərlə danışmışam) [130, s.138] cümləsini oxuduğumuz zaman ingilislərin ilk koloniya nümayəndələrinin məhz “Mayflower” adlı gəmidə Amerikaya gətirildiyini bildiyimiz halda cümlənin mənasını anlamış oluruq. Hətta daha sonralar bu birləşməyə oxşar zadəgan əsilli amerikalıları təsvir edən “Mayflower families” (Meyflauə ailələri) ifadəsi də yaranmışdır.

Bəzən hər hansı bir sözün konnotativ mənası yalnız müəyyən xalqa xas olan xüsusiyyətləri ifadə edərək müəyyən bir məna daşıyıcısına çevrilmiş olur. Məsələn: amerikan ingiliscəsində *tiger* (pələng) sözü heyvan adı bildirməklə yanaşı, “qəddar insan, təhlükəli rəqib; *rabbit* (dovşan) lovğa insan, pis oyunçu; *owl* (bayquş) gecə oyaq qalan, gecə işləyən taksi sürücüsü mənalarını da ifadə edir. Başqa nümunələrə baxaq: *wigwam* – Şimali Amerikada yaşayan hinduların evlərini, *log cabin* – skandinav mənşəli xalqların ABŞ-da tikdiyi evləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Hətta daha sonralar *log cabin president* söz birləşməsi aşağı zümrənin içindən çıxmış prezident mənasını ifadə edən birləşmə kimi işlədilmişdir.

Digər variativlik nümunələrinə bayram adlarını və ənənələrini ifadə edən söz və söz birləşmələrində rast gəlirik. *All Saints' Day* (Müqəddəslər günü), *Beggar's*

Night (Dilənçilər gecəsi), *Jack-o'-lantern* (Halloween bayramının atributu), *Auld Lang Syne* (İrlandların stol arxasında oxuduğu mahnı), *Easter Parade* (Pasxa paradı), *Washington's cherry tree* (C.Vaşinqtonun səhvən kəsdiyi və sonradan etiraf etdiyi giləs ağacının adı ilə adlanan və ilk prezidentin doğum günündə qeyd edilən bayram), *Thanksgiving Day* (Şükranlıq günü), *V-E day* (Avropa üzərində qələbə günü), *V-J Day* (Yaponiya üzərində qələbə günü), *Forefathers' Day* (Masaçusetsə ilk gələn Pilqrimlərin şərəfinə Əcdadlar günü), *Pioneer Day* (İlk mühacirlər günü) və s.

Hər bir ştatın özünəməxsus simvollarının – ştat mahnısı, devizi, gülü, ağacı, quşu və s. olduğunu göz önünə gətirsək, burada da variantivliyi doğuran səbəblər marağımıza səbəb olur. Nümunələrlə izah etməyə çalışsaq, devizlərin ingilis, latın, hətta başqa dillərdə ola biləcəyinin şahidi oluruq. Məsələn:

North to the Future – Şimala gələcəyə doğru” (Alyaska)

Live free or die – Ya azad yaşa, ya öl (Nyu Hemşir)

United we stand, divided we fall –Birgə dayanarıq, ayrılıqda məhv olarıq (Kentuki)

Excelsior – Zati-Alilər” (Nyu York).

Bir neçə ştat istisna olmaqla digərlərinin rəsmi himnləri mövcuddur:

You are My Sunshine – Sən mənim günəş işığımsan (Luiziana)

Tennessee Waltz – Tennes Valsı (Tennes)

Home on the Range – Vadidə ev(Kanzas)

My Old Kentucky Home – Kentukidəki qədim evim (Kentuki).

Digər müxtəlifliyi ştatların rəmzi hesab edilən güllər və ağaclarla ifadə edə bilərik: *magnolia* – maqnoliya (Luiziana); *sunflower* – günəbaxan (Kanzas); *redwood* – qırmızı ağac (Kaliforniya); *elm* – elm (Konnektikut); *sugar maple* – şəkər çuğunduru (Vermont); *buckeye* – şabalıd (Ohayo) və s.

Başqa bir maraqlı fakt ABŞ-ın tarixində müəyyən rola malik olmuş insanların adları ilə bağlı dildə yeni məna qazanmış onomastik vahidlərin işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələn: *Rockefeller* – varlıların, yüksək maddi imkanın simvolu, *Longfellow* – şairlik bacarığının ifadəsi, *Barrymore* – Hamletin rolunu yüksək səviyyədə ifa etdiyi üçün aktyorluq bacarığının göstəricisi, *Webster* – dilçiliyin

banisi, bütün amerikan ingiliscəsinin işləndiyi lüğətlərin simvolik ifadəsi, *Toscanini* – musiqi və incəsənət göstəricisi, *Lincoln* – düzgünlüyün hamisi, *Emily Post* – düzgün rəftar təmsilçisi, *Benedict Arnold* – satqınlıq və xəyanətin simvolu, *Beau Brummell* – dəbin təmsilçisi, *Blackstone* – qanunun hamisi, *Baedeker* – yolgöstərən, və s.

Bəzən iki adın birləşməsi ilə yeni adların yaradılması hallarına rast gəlinir ki, bu da bəzi xalqlar üçün xarakterik hesab olunur: *Joanna* (Joe + Anna); *Clarence* (Charles + Anna); *Georgianna* (George + Anna) və s. Cənub ştatlarında yaşayan xalqlarda hətta qız uşaqlarına iki adın verilməsi ənənəsinə də rast gəlinir: *Betty Sue*, *Mary Jane*, *Dorothy Mae*, *Tommie Sue*, *Edie Mae* və s. [67, s.201-204].

Digər hallarda milli xüsusiyyətləri saxlamaq üçün immiqrantlar öz övladlarını etnik mədəniyyətlərini təmsil edən adlarla adlandırırlar. Bura həmin xalqın qoruyucusu hesab edilən müqəddəslərin adları – *St. George* (İngiltərənin himayədarı), *St. Andrew* (Şotlandiyanın himayədarı), *St. Patrick* (İrlandiyanın himayədarı), *St. David* (Uelsin himayədarı) və s. daxildir.

Milliyyəti təmsil edən adların işlədilməsi də etnik mənsubiyyəti qoruyub saxlamaq məqsədi daşıyır. Məsələn: *Jim Crow* – zənci kişi, *Sally* – zənci qadın, *Sambo* – zənci, *John Henry* – zənci nağıllarının və balladalarının qəhrəmanı, *Uncle Tom* – zənciləri satan xəyanətkar simvolu və s.

He's... the No 1 Uncle Tom. The worst in the US [205].

Hətta bir çox adları bəzi xüsusiyyətləri təsvir etmək üçün işlədirlər ki, bu da həm bir çox azsaylı xalq üçün, həm də bəzi ştatlar üçün xarakterikdir. *Uncle Sam* – amerikalılar, *Uncle Samism* – amerikalılar haqqında yanlış fikirdə olmaq, *John* – kişi, *Tom*, *Dick and Harry* – hər yoldan keçən, *G.I.Joe* – əsgər, *Jack Tom* – dənizçi, *Jack and Gill* – oğlan və qız, *Joe College* – tələbə, *Tom Fool* – axmaq, *Simple Simon* – avam, *Molly* – kənd qızı, *Dolly* – sevgili, *Dumb Dora* – axmaq qız, *biddy* – xadimə, *Jane Doe* – qadın cinsinin təmsilçisi, *G.I.Minnie* – qadın əsgər və s.

Yuxarıda qeyd edilən faktlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, ABŞ-ın əsas xarakterik xüsusiyyəti hesab edilən variativliyin yaranmasında əsas rol oynayan amillər, ölkənin etnik və irqi tərkibinin kifayət qədər müxtəlif olması və hər bir etnik azlığın öz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq uğrunda apardığı mübarizə dolayısıyla

da olsa, ABŞ-ın mədəniyyətinə və dilinə təsirsiz ötürməmişdir. İkinci yarımfəsildə etnik azlıqların fonunda formalaşan kulturoloji variativliyin dilə təsirindən bəhs edilsə də, amerikan ingiliscəsinə bu etnik azlıqların dilindən keçmiş alınma sözlərin rolundan danışmasaq, dildə mövcud olan linqvokulturoloji variativlik haqqında tam fikir formalaşdırma bilmərik. Bu səbəbdən də, növbəti fəsildə ABŞ-da yaşayan bəzi Avropa və Afrika xalqlarının, eləcə də, yerli hinduların dilindəki bir çox sözlərin amerikan ingiliscəsində yaratdığı müxtəliflikdən bəhs edilməsi planlaşdırılmışdır.

II FƏSİL

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNDƏ ALINMALAR

2.1. Amerikan ingiliscəsinə ispan dilindən keçmiş alınmaların mənə xüsusiyyətləri

Bu fəsildə amerikan ingiliscəsinin formalaşmasında alınma sözlərin rolundan bəhs olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə ilk olaraq, amerikan ingiliscəsinin yaranmasına və formalaşmasına təsir edən amillər haqqında danışmaq istərdik. Amerikan ingiliscəsinin tarixi dörd əsrlik bir zaman kəsiyini əhatə edir. Belə ki, müxtəlif ölkələrdən olan dil daşıyıcılarının bu ərazilərdə məskunlaşması, ingilis dilinin müxtəlif dialektlərində danışan şəxslərin bir araya gələrək ünsiyyət qurması yeni milli dilin formalaşmasına zəmin yaratdı. Dialektik variantların arasında mövcud olan bu əlaqə zaman keçdikcə yaranmış fərqlərin yoxa çıxmasına gətirib çıxardı.

Amerikan ingiliscəsinin formalaşmasının və termin olaraq qəbul edilməsinin ilk dövrlərində bu variant “Şimali Amerika ingiliscəsi” adlandırılsa da, “amerikanizm” termini ilk dəfə C.Vizəspun tərəfindən 1781-ci ildə işlədilmişdir. C.Pikerinqin tərtib edərək 1816-cı ildə nəşr etdirdiyi lüğət kitabı amerikanizmlərin toplandığı ilk külliyyat hesab olunur [89, s.368-369]. 1920-ci illərdən başlayan ikinci dövrdə Kolumbiya Universitetinin professoru C.P.Krapp bu dilin “Amerikadakı ingilis dili” olaraq adlandırılmasını təklif etmişdir. Son olaraq, öz inkişafının üçüncü dövründə, 1938-1944-cü illərdə U.Kregi və C.R.Hulbert tərtib etdikləri “Dictionary of American English” lüğətində ilk dəfə olaraq “amerikan ingiliscəsi” ifadəsini işlətməmiş və son olaraq N.Vebster bu söz birləşməsinin formalaşmasını tamamlamışdır [104, s.2411].

M.Səttarova amerikan ingiliscəsinin yaranması və keçdiyi inkişaf yolu haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, bu variant yarandığı ilk dövrlərdə Britaniya variantı ilə bərabər hüquqlu sistemə malik olmuşdur ki, bu da birincinin invariant kimi formalaşmasına və Britaniya variantından bu qədər fərqlənməsinə səbəb olmuşdur [61, s.100]. V.Babayevanın fikrincə, ABŞ-da işlənən dil öz kökləri ilə

ingilis dilinə söykənsə də, bu dilin hər iki variantını fərqləndirən elə kəskin xüsusiyyətlər yaranmaqdadır ki, bəzən ingilislər digər variantdakı hər hansı bir sözü anlamaq üçün amerikanizmlərin izahlı lüğətinə baxmalı olurlar [40, s.66].

B.Hüseynov filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiya işində amerikan ingiliscəsinə olan marağın yaranması məsələsinə xüsusi olaraq toxunmuş və tarixi aspektdən bu məsələnin şərhinə öz dissertasiyasında müəyyən yer vermişdir. Müəllif bu istiqamətdə təbliğatın aparılmasında C.Hemrt, Ç.Qracent və O.Emersonun rolunu xüsusi qeyd edərək XIX əsrdə Amerika dialekt cəmiyyətinin yaranmasını və onların nəşr etdirdiyi jurnalın rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq amerikan ingiliscəsinin lüğət fondunun toplu halına salınması məqsədilə xeyli sayda kitab və lüğətin nəşri məsələsinə də toxunan B.Hüseynov amerikan ingiliscəsinin kifayət qədər tanınmamasında amerikalıların özlərini hansı formada günahkar bildikləri məsələsinə də geniş izah vermişdir [17, s.65-67].

Amerikanizmlərin təyininə ilk istiqamət diaxronik, tarixi və ya genetik yanaşma adlanır ki, bu halda müasir işlənmə arealından asılı olmayaraq amerikan əsilli istənilən leksik vahid amerikanizm adlandırılı bilər. U.Kreqi, M.Metyuz, K.Harvud və digər dilçi alimlər bu yanaşmanı tətbiq edərək hal-hazırda hansı variantda işlənməsindən asılı olmayaraq ilk dəfə amerikalıların nitqində qeydə alınmış bütün leksik vahidləri amerikanizm hesab edirdilər. İkinci yanaşma sinxronik və ya funksional yanaşma adlanır ki, bu yanaşmanın tərəfdarları yaranma yerindən asılı olmayaraq amerikalıların işlətdiyi istənilən leksik vahidləri amerikanizm kimi interpretasiya edirlər. Bu istiqamətin tərəfdarları E.Çeryukanova, A.Şveytser, V.M.Pankin, A.V.Filippov və s. dilçilər hesab olunur. Üçüncü yanaşma isə, əvvəlki iki yanaşmanın (diaxronik və sinxronik) vəhdətini özündə ehtiva edir ki, bu yanaşmanın tərəfdarları V.Visov. D.Alceo, Q.Tomaxin, D.Kristal və s. hesab olunur [50, s.55-59].

E.Lartseva bu məsələyə tam fərqli yanaşaraq bu cür sözlərin amerikanizm deyil, “variantlararası alınmalar” (İngilis dilinin Britaniya və Amerika variantı nəzərdə tutulur) adlandırılmalı olduğunun tərəfdarı olmasını iddia etmişdir [51, s.48-49].

Bu istiqamətdə araşdırma aparmış başqa bir rus dilçisi Q.Tomaxin amerikanizmlər adı altında iki əsas leksik vahidlər qrupunu cəmləşdirməyi lazım bilirdi. Onlardan birincisi dilin digər variantlarında da mövcud olan məfhumları təsvir və təyin edən sözlərə sinonim kimi işlədilən söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən leksik qrupdur ki, bura *mail-box* (Am) – *letter-box* (Br) (poçt qutusu) tipli sözləri daxil etmək mümkündür. İkinci qrupa isə, məhz Amerika arealına xas olan söz və söz birləşmələri aid edilməlidir ki, bu qrupdakı sözlər lokal xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirərək getdikcə ingilis dilinin digər variantlarına da yol taparaq hətta beynəlxalq işlənmə statusu da qazana bilmişdir Məsələn: *mulatto* (mulat), *mocassin* (makasin), *tornado* (tornado), *coyote* (kayot) və s. [65, s.10-11].

Zənnimizcə, ədəbi amerikan ingiliscəsinin formalaşması ilk növbədə sosial kommunikativ funksiyanın reallaşması ilə həyata keçir. İmmiqrantların işlətdiyi dilin daha məhdud istifadə dairəsi olsa da, ədəbi amerikan ingiliscəsi bütün etnik qrupların ünsiyyət qura biləcəyi dil variantıdır. Milli dillər ingilis dili ilə “müharibə”də getdikcə uduzaraq öz yerlərini ədəbi dilə vermişlər. E.Haugenin də dediyi kimi, iri şəhərlərdə elə sözlər istifadə oluna bilər ki, bu sözlər kənd ərazisində yaşayan əhali üçün anlaşılmaz səslənə bilər; eyni zamanda kənd ərazilərində ümumişlək sayılan bəzi söz və söz birləşmələri şəhər əhalisinə “yad” ola bilər. Bəzi mütəxəssislər amerikan variantını daha asan, ümumişlək və daha praktik hesab edirlər [25, s.32]. Belə ki, ingilis və amerikan variantlarının ümumi lüğət fondunda xeyli sayda sinonimlər olduğu üçün ədəbi amerikan ingiliscəsində danışan savadlı kütlənin nitqində bəzi dialektik variantlar getdikcə assimilyasiyaya uğrayırdı. Bu qarşıdurmanın əsas yaradıcılarından biri də kütləvi informasiya vasitələri olmuşdur. Məsələn: radio və televiziya elanlarında, qəzetlərdə “*cottage cheese*” özünün rəqiblərini – *sour milk cheese* (turş süd pendiri), *Dutch cheese* (holland pendiri), *pot cheese* (şor-pendir), *smearcase* (kəsmik) və başqalarını ədəbi dildən xaric etmişdir.

Dilçilərdən U.Kreqi, C.R.Hulbert və başqaları tarixi prinsiplərə əsaslanan meyarlarla amerikanizmlərin təyin olunmasına cəhd etmişlər. Onlar əvvəlcə, ABŞ-da əlavə məna çaları əldə etmiş ingilis sözlərinə, ikinci növbədə isə, ilk olaraq

amerikalıların nitqində qeydə alınaraq, daha sonralar britaniyalıların nitqinə keçmiş amerikanizmləri qeydə almışlar [49].

“Dictionary of Americanisms based on historical principles” kitabının müəllifi M.Matyuz məhz Amerikada tərtib olunmuş və ABŞ-da yeni məna əldə etmiş sözləri “amerikanizm”lər adlandırmışdır [172]. Bəzi və ya bütün mənaların məhz ingilis dilinin amerikan variantında formalaşmış sözləri “amerikanizm” adlandıran dilçilərdən A.Şveytzerin fikirləri xüsusi rol oynayır. O, sözləri 3 əsas qrupa bölür: amerikanizmlər, britisizmlər və ümumi ingilis vahidləri [70, s.66-67].

Bəzi dilçilər bu cür bölgünün dəqiq olmayacağını qeyd edərək sözlərin mənşəyini bilməyin dəqiqləşmə aparmağa kömək edəcəyi fikrini irəli sürmüşlər. R.D.Mallori isə amerikan ingiliscəsini müstəqil dil hesab edənlərdəndir. Onun tərəfdarlarından olan Q.Nizkadubovun fikrinə əsasən, amerikan ingiliscəsi 2 əsas inkişaf yolu keçmişdir:

1) XVII əsrin əvvəllərindən XVII əsrin sonunadək. Bu dövr amerikan dialektlərinin formalaşdığı dövr kimi xarakterizə olunur.

2) XIX-XX əsri əhatə edən ədəbi amerikan ingiliscəsinin yarandığı dövr [55, s.97].

XVII əsrin əvvəllərində koloniya sakinləri öz dillərini Amerikada yaymaq qərarına gəlirlər. Müxtəlif dialekt daşıyıcıları qərbə və cənuba doğru yayılmağa başladılar. Bütün dünyanın müxtəlif ölkələrindən bura axın edən immiqrantlar dildə hal-hazırda da eşitdiyimiz dialektik müxtəlifliyə gətirib çıxarmışdır. İddia edildiyi kimi, koloniyalar daha 2-3 əsr öncə yaransaydı, amerikan ingiliscəsi Britaniya variantından tam bir dil kimi fərqlənərdi. Eyni dilin iki müxtəlif variantı kimi deyil, iki müxtəlif dil kimi meydana gələ bilərdi [176]

Hazırkı lüğət fondunun 2 yolla formalaşdığını deyə bilərik:

1. Fonddakı sözlərin yenidən nəzərdən keçirilərək yeni ifadələrin yaradılması yolu ilə;

2. Başqa dillərdən alınma sözlərin mənimsənilməsi yolu ilə.

Amerikan ingiliscəsinin formalaşmasının ikinci dövründə XIX-XX əsrləri əhatə etməklə yanaşı, daha çox lüğət fondunun dəyişildiyini müşahidə edirik. Bu

dövrə “amerikanizmlərin” sayının artması prosesi geniş vüsət almağa başladı. Yeni siyasi sistemin, dövlət institutlarının, siyasi partiyaların, vətəndaş təşkilatlarının yarandığı və bu kimi hadisələrin baş verdiyi bir dövrə yeni siyasi terminologiyanın yaranması qaçılmaz hadisə idi. Bu dövrə yaranmış xeyli sayda söz və söz birləşmələrinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *bootleg* – (saxtakarlıq), *raincoat* – (gödəkçə), *hangover*– (xumar), *smooch* – (hamarlamaq), *blizzard* – (çovğun), *commuter* – (şəhəratrafi), *kick the bucket* – (dünyasını dəyişmək), *face the music* – (əvəzini ödəmək), *bite the dust* – (uduzmaq), *barking up the wrong tree* – (səhv yolda olmaq), *pass the buck* – (məsuliyyəti başqasının öhdəsinə qoymaq), *go the whole hog* – (sona qədər getmək), *stake a claim* – (ittham etmək) və s.[171, s.3-4].

Digər bir tərəfdən, variativliyin yaranmasında alınma sözlərin roluna da toxunan B.Hüseynov bu sözlərin daha çox ispan, alman, fransız və hindu dillərindən keçdiyini iddia etmişdir. Yuxarıda qeyd edilən hər bir dildən amerikan ingiliscəsinə keçmiş alınma sözlərə dair xeyli sayda nümunələr vermiş müəllif onları bir neçə mənə qruplarına da bölməyi zəruri hesab etmişdir [17, s.178-186].

F.Qurbanova filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən dil təmaslarını araşdırarkən qeyd edirdi ki, mədəniyyətlərarası dialoqda kulturoloji dəyərlərlə yanaşı, linqvistik vahidlərinin də alınması baş verir. Dildə təmasların intensivliyinin nəticəsi kimi müxtəlif obyektləri və mədəni anlayışları əks etdirən leksik vahidlərin də fəal alınması müşahidə edilir [20, s,14].

Dilçilərin aparmış olduğu təhlillər bizə belə deməyə əsas verir ki, bugün 4500-5000-dək söz və söz birləşmələri ABŞ-da və Böyük Britaniyada fərqli söz kimi eyni məfhumu ifadə etməkdədir:

Böyük Britaniyada	ABŞ-da
<i>lift</i>	<i>elevator</i> (lift)
<i>bath</i>	<i>tub</i> (vanna)
<i>interval</i>	<i>intermission</i> (fasilə)
<i>biscuits</i>	<i>cookies</i> (kəkəllər)
<i>jumper</i>	<i>sweater</i> (yun köynək)

guard

conductor (bələdçi)

tap

faucet (su kranı)

curtains

drapes (pərdələr) [94; 67, s.12-13].

Bir çox tarixi hadisələr amerikan ingiliscəsinə təsirsiz ötürməmişdir. Bu istiqamətdə C.Bau, T.Reybl, D.Kristal, T.S.Sukina, R.V.Reznik, F.S.Duizabayeva, A.D.Şveytzer və bu kimi bir çox dilçilər tədqiqatlar aparmışlar. Amerikan ingiliscəsi özündə həm spesifik, həm də standart ingilis dilinə məxsus leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ehtiva edir. Məsələn: amerikan ingiliscəsində hər bir cümlədə *may occur* (ola bilər), *generally* (adətən), *often* (tez-tez), *sometimes* (bəzən) kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Bir cümlədə inkar hissəciyi kimi *ain't*, digər cümlədə *didn't* və yaxud *ditn't* işlədilər bilər [70, s.68-70].

Yuxarıda qeyd edilənlərin davamı olaraq, belə bir fikri xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, hər hansı bir dilə müxtəlif sözlərin daxil olmasına təsir edən başlıca faktorlar dilin leksikasında baş verən yenilikləri və dil sistemlərində bir çox dəyişmələri doğuran səbəblərlə vəhdət təşkil edir. Müxtəlif xalqlara xas olan anlayışların dərk edilməsi üçün dilin özündə daxili imkanın olmasına baxmayaraq, bəzən sözün başqa dildən alınması daha üstün tutulur. Başqa dildən alınan hazır materialı dilin öz qanunlarına uyğun şəkildə dəyişdirib mənimsəmək resipiyent dildə yeni sözün yaranmasından daha asandır.

Alınma sözlər haqqında danışan zaman akad. K.Abdullayev qeyd edir ki, hər hansı bir dilə yeni söz qəbul edilirsə, bu prosesə dilin zəifliyi kimi baxmaq lazım deyil, bu hal dilin güc göstəricisidir. Alınma sözləri əridib öz qəlibinə uyğunlaşdıraraq onları lüğət tərkibinə qəbul etməyi bacaran dil möhkəm və güclü bir dildir [3, s.40]. Aparılan təhlillər bizə belə deməyə əsas verir ki, bu dilin lüğət fondunu zənginləşdirən Avropa dillərindən biri də ispan dilidir. İspanlar ümumi ABŞ əhalisinin 18%-ni təşkil etməkdədir. 2004-cü ilin statistik məlumatlarına əsasən, ABŞ-ın ümumi əhalisinin 50 milyondan çoxu ispan əsillidir ki, bunlardan Nyu Meksikanın əhalisinin 43%-i, Kaliforniya sakinlərinin 36%-i, Texasın əhalisinin 35%-i bu xalqın təmsilçiləridir. E.Nyumanın 1974-cü ildə göstərdiyi statistik rəqəmlərə əsaslansaq, amerikan ingiliscəsində 10 mindən çox ispan mənşəli alınma

söz mövcuddur [187].

İspan dilində danışan yerli əhalini ABŞ-da “hispanics” və ya “latinos” deyər adlandırırlar. “Hispanics” termini etnonim olaraq XX əsrdə yaranmış və ispan mənşəli xalqların ABŞ-ın qərbinə doğru axın etməsi nəticəsində daha da geniş işlənmə arealına sahib olmuşdur. Hazırda “hispanics” və “latinos” ifadələri sinonim kimi işləndiyi üçün irqi deyil, etnolinqvistik kateqoriyanı özündə ehtiva edir. İspan mənşəli əhalinin həm miqrasiya, həm də yüksək təbii artım göstəricilərinə müvafiq olaraq çox sürətlə artması ABŞ əhalisinin son yarım əsrdə baş vermiş artımın böyük faizini təşkil edir. Afroamerikan əhalisindən sonra sayca ikinci yerdə dayanan ispanların özünəməxsus radio və televiziya stansiyaları, qəzet və jurnalları və digər kütləvi informasiya vasitələri mövcuddur.

Məşhur səyyah X.Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi ispan dilinin bu əraziyə “ayaq açacağından” xəbər verirdi. Tarixçilərlə yanaşı dilçilərin də gəldiyi qənaətə əsasən, XVI əsrdə ABŞ-da dominantlıq təşkil edən dil ispan dilinin Kastiliya dialekti, XVII əsrdə isə Andaluzian dialekti olmuşdur. Qarşıdurmanın əsas səbəbi amerikan ispan dilinin mənşəyinin hansı dialektdən – Kastiliya, yoxsa Andaluzian dialektindən gəldiyini müəyyənləşdirmək olmuşdur. “Yeni Dünya”dakı ispan dilinin Andaluzian dialektindən törədiyini iddia edən dilçilər (A.Q.Salvatyerri, C.Fernandez, V.Blazq və başqaları) ABŞ-da məskunlaşan ispan əsilli immiqrantların 68%-nin məhz bu dialektə danışan əhalinin yaşadığı ərazilərdən ABŞ-a köç etdiyini əsas gətirirdilər. Digər dialektik əsas olduğunu düşünən dilçilər (T.Qatler, R.Spoldinq, R.Penni və başqaları) isə, ABŞ-da ispan məskunlaşmasından sonra Kastiliyan dialektinin rəsmi dil elan olunmasını və bu dialektin regional deyil, məhz milli danışmaq üslubuna yaxın dialekt olmasını iddia edirdilər [222, s.6-26].

İspan dilindən keçmiş alınmalar ilk olaraq XVI əsrdə dilə daxil olmağa başladı. İspaniya ilə xarici əlaqələrin XVI əsrdən etibarən geniş vüsət alması həm quru, həm də dəniz ticarətinin inkişafına səbəb olurdu. Bu faktor yeni sözlərin dilə keçməsinə şərait yaratdı. Belə ki, X.Kolumbun Amerikanı kəşf etməsindən XIX əsrdək ispan dili bir çox cənub və qərb ştatlarında rəsmi dil hesab olunmuşdur. Bu ərazilərdə məskunlaşan ilk ispanlar Kabeza de Vakanın əsgərləri (1536) olmuşdur ki, onlar

məşhur “*El Dorado*”nun (Qızıl Yer) kəşfində və araşdırılmasında böyük rol oynamışlar.

200 ildən artıq bir müddət ərzində ispanlar Şimali Amerikada, xüsusilə cənub-qərb əyalətlərində idarəçilikdə müəyyən mövqeyə malik olduqlarından bu ərazilərdə ispan dili ilə amerikan ingiliscəsinin qarşılıqlı təsirini müşahidə etmək mümkün olmuşdur. Xüsusilə Meksika müharibəsindən və Kaliforniya Qızıl inqilabından sonra bu təsir demək olar ki, ABŞ-ın sosial həyatın bütün sahələrində hiss olunmağa başladı. Məsələn: ABŞ-ın cənub-qərb ştatlarındakı yer adlarından çoxu ispan mənşəli toponimlərdir: *Los Angeles, San Francisco, San Diego, Sacramento, Santa Cruse, Mendocino, Florida, Colorado, Alamo, Puerto Rico, El Paso, Las Vegas, California, Texas, Amarillo, San Antonio* və s.

Eyni zamanda bir çox coğrafi məfhumları ifadə etmək üçün məhz ispan dilində işlənən müvafiq sözlər amerikan ingiliscəsinə daxil olaraq geniş işlənmə arealı əldə etmiş oldu. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Canyon – sıldırım kənarları olan dar dərə,

Mesa – geniş, hamar əraziyə çıxmağa kömək edən nahamar yol, ərazi,

Arroyo – quraqlıq ərazilərdən keçən su cığırı,

Cannibal – Karib adalarından olan sakinlər,

Tornado – güclü burulğan, fırtına və s. [147].

V.Patersonun fikrinə əsasən, bu dilin lüğət fondunun 24%-i latın mənşəli sözlərdən, 35%-i şəkilçilər vasitəsilə yaranmış sözlərdən, 40%-i isə müxtəlif dillərdən ispan dilinə keçmiş alınma sözlərdən ibarətdir. İspan dili ilə ingilis dilinin ilk “qarşılaşması” İntibah dövrünə təsadüf etdiyindən bu dövrdə daha çox ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı sözlərin ingilis dilinə keçməsinin şahidi oluruq. Məsələn: *rumba* (rumba), *merengue* (mereng), *flamenco* (flamenko), *salsa* (salsa) və s.

H.L.Menken belə bir faktı diqqətə çatdırır ki, ABŞ ərazisində məskunlaşan əhali alman və fransız dillərini yaxşı bildikləri üçün ispanlarla çox az ünsiyyət qurmuşlar. Bəzən bir çox sözlərin ispan mənşəli olmadığı halda bu dil vasitəsilə amerikan ingiliscəsinə daxil olduğunu da müşahidə edə bilərik. Məsələn: Haiti tayfalarının dilində işlənən “*barbacoa*” məhz bu dil vasitəsilə amerikan ingiliscəsinə

keçərək “*barbecue*” formasını almışdır. İlk mənəsi “yatmaq üçün nəzərə tutulmuş çərçivə” olsa da, daha sonralar, dəqiq desək XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən “ət qızartmaq üçün çərçivə” mənəsini əldə etmişdir. Başqa bir nümunəyə baxaq: yenə də Haiti tayfalarının dilindən ispan dili vasitəsilə amerikanizm statusu qazanmış “*canoe*” XVI əsrdə “*cano*a” olaraq yazılsa da, iki əsrlik bir assimilyasiya dövrü keçərək müasir yazılış formasını əldə etmişdir [76, s.258], [194].

İspan mənşəli azlıqların yarısından çoxu əsasən Kaliforniya, Texas, Nyu-York, Florida və İllinois ştatlarında məskunlaşmışdır. Bu etnik azlıqları 3 əsas qrupda birləşdirmək olar: meksikalılar, puerto-rikalılar və kubalılar. Amerika tarixində özünəməxsus yerə sahib olan meksikalılar Los-Anceles kimi ABŞ-ın iri yaşayış şəhərlərinin salınmasında xüsusi rola malik olmuşlar. Puerto-Riko isə əvvəllər İspaniyanın müstəmləkəsi olsa da, 1878-ci ildə ABŞ-ın nəzarətinə keçmiş və günümüzədək Birləşmiş Ştatların bir hissəsi hesab olunur. Kubalılar isə sayca üçüncü ən iri ispan əsilli etnik azlıq hesab olunur. Onların böyük əksəriyyəti Florida, Puerto-Riko, Nyu-York Siti və Nyu-Cersi ərazisində məskunlaşmışdır. Məhz Kubalılar təhsil və ümumi yaşam səviyyələrinə görə digər ispan mənşəli etnik azlıqlardan daha üstün hesab olunurlar [198].

“Hispanics” və ya “latinos” adlandırılmış etnik azlıqlar irqi mənsubiyyətə görə seçilmir və fərqləndirilmirlər. Latın Amerikasına, İspaniya və Portuqaliyadan olan sakinlər etnik baxımdan yuxarıda adı çəkilən qruplara aid edilirlər. ABŞ-da olduğu kimi Latın Amerikasında da əhalinin müxtəlif irqlərə mənsub olduğunu nəzərə alsaq, ispan mənşəli etnik azlıqlar üçün özünəməxsus irqin olmadığına şahidi oluruq. Latın mənşəli immiqrantların əsas xüsusiyyəti onların digər asiyalılardan fərqli olaraq öz dillərini və mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaları və öz vətənləri ilə olan siyasi, dil və mədəni əlaqələrini davam etdirmələridir [10, s.366].

M.Tamaron ABŞ ərazisində ispan dilinin roluna dair araşdırmalar apararaq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ispan dili gələcəkdə bu ərazilərdə ən mötəbər ikinci xarici dil olaraq öyrəniləcək. Əgər ispanların iqtisadiyyat sahəsində yürütdüyü siyasət gələcəkdə də eyni sürətlə inkişaf etsə, onlar güclərinin hesabına gələcəklərini müəyyənləşdirərək öz kulturoloji və etnik göstəricilərini ingilis (English) və ispan

(Spanish) dillərinin hibridi olaraq “Spanglish” kimi təqdim edə biləcəklər. Bu səbəbdən də, ABŞ ərazisində yaşayan ispanların gələcəkdə monolingual “Spanglish” dil daşıyıcıları olması ehtimal olunan nəzəriyyə hesab oluna bilər [197, s.33-42].

Bəzi hallarda amerikan variantının istifadəçiləri ispan dilinin təsiri altında müəyyən səhvlərə yol verirlər. Belə səhvlərdən bəzilərini nümunə olaraq göstərə bilərik. İspan mənşəli dil istifadəçiləri ingilis dilinin orfoepiyasına xas olan qayda olaraq saitle başlayan sözlərdən əvvəl işlənən qeyri-müəyyən “a” artıqlına “n” birləşdiricisinin qoşulmasını mənimsəməyə bilmirlər. Onlar eyni zamanda öz nitqlərində ingilis dilinə xarakter olmayan bir qaydanın – sifətlərin cəmlənməsini labüd sayırlar. Digər tərəfdən, ispan dilində olduğu kimi ingilis dilində də bir cümlə daxilində iki inkar hissəciyini istifadə etməyə cəhd edirlər. Bununla yanaşı olaraq, bütün feillərdən sonra yalnız məsdər istifadə edən ispanlar ingilis dilinin qrammatikasında feillərdən sonra ya məsdər, ya da cərənd işlənməli olduğunu ifadə edən qaydanı unudurlar. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi kimi hər hansı bir qrammatik qaydanın ispan dilində mövcud olmaması və bu qaydanın ispan əsilli nümayəndələr üçün çətin mənimsənilməsi göstərilə bilər. Nümunələrə baxaq:

The first I would do is to buy myself a beautiful house (İlk görəcəyim iş özümə gözəl bir ev almaq olacaq).

I do not understand why if a young is fifteen years old has to go to high school (Başa düşürəm ki, niyə 15 yaşlı bir gənc ali məktəbə getməli olsun).

I want to give you a idea of what the college student is expect to know (Sənə kollec şagirdinin nələri bilməli olması haqqında ideya vermək istədim) [208, s.64-65].

“*The first*” və “*young*” sözlərinin işlədilməsində səhv ingilis dilindən fərqli olaraq ispan dilində nominallaşmanın geniş yayılmasıdır. “*Is*”dən sonra mübtədanın işlədilməməsinin səbəbi ispan dilində mübtədə olmadıqda belə, onun rahatlıqla təsəvvür oluna bilməsi ilə əlaqədardır. Son cümlədə isə “*an*” artıqlının yerinə “*a*”-nin işlədilməsinə əsas səbəb saitlərdən əvvəl gələn qeyri-müəyyən artıqlına samitin əlavə edilməsi qaydasının ispan dilində mövcud olmamasıdır. Daha çox yol verilən qrammatik səhvlərə nümunə olaraq, eyni cümlədə iki inkar hissəciyinin işlədilməsi,

sifətlərin ismin cəm halına uyğunlaşdırılması, sayılan və sayılmayan isimlərə uyğun olaraq çoxluq bildirən zərf və sayların düzgün işlədilməməsi və başqa faktları göstərə bilərik.

She did not do nothing (O heç nə etmədi).

In publics schools nobody cares about the students (Dövlət məktəblərində heç kim şagirdlər haqqında düşünmür).

The married woman has much troubles (Evli qadının çoxlu problemləri olur) [208, s.63-66].

İspan dili ABŞ ərazisində ingilis dilindən sonra ikinci yeri tutur. Bu dilin fransız, alman və bu kimi digər Avropa dillərindən daha geniş işlənmə arealı olmaqla yanaşı, həm də Şimali Amerikaya daxil olan ilk Avropa dili hesab olunur. İspanların ABŞ ərazisində ilk məskunlaşdığı dövrdə, yəni XVI əsrdə bu əraziyə təxminən 1500 dil daşıyıcısı axın etmişdir. Araşdırmalara əsasən, amerikan ingiliscəsində işlənən ispan mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti yemək və qida adlarını ifadə etmək üçün lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. *Tamale* (tamal), *cilantro* (silantro), *salsa* (salsa), *taco* (tako), *burrito* (burito) və s. belə alınma sözlərdəndir. Bu sözlərdən bəziləri müəyyən assimilyasiyaya uğramış, digərləri isə alındığı dildə olduğu kimi yazılmağa davam etmişdir. Məsələn: “*tuna*” (iri balıq növü) ispan dilindən bu dilə daxil olmuşdur və həmin dildə “*atun*” kimi işlənməkdədir. Hər iki dildə eyni mənəni daşıyan sözün istifadəsinə dair nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar:

Amerikan variantında	İspan dilində
<i>alligator</i> (sürünən)	<i>el lagarto</i>
<i>cargo</i> (yük)	<i>cargar</i>
<i>chocolate</i> (şokolad)	<i>chocolatl</i>
<i>cigarette</i> (siqaret)	<i>cigarro</i>
<i>cockroach</i> (kokoreç)	<i>cucuracha</i>
<i>comrade</i> (yoldaş)	<i>camarada</i>
<i>potato</i> (kartof)	<i>papa</i>
<i>savvy</i> (bilmək)	<i>saber</i>
<i>tomato</i> (pomidor)	<i>tomate</i>

toasted (qızardılmış)

tostada [197, s.39-40].

Sözsüz ki, ispan mədəniyyəti ABŞ cəmiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məsələn: ABŞ-da *hotdog* (xüsusi qəlyənalıtı), *ketchup* (qida əlavəsi) əhali tərəfindən sevilməkdədir, amma bunlara ekvivalent sayılan ispan mənşəli “*salsa*” və “*nanos*”a da üstünlük verildiyini söyləmək mümkündür. Yemək adlarından *guacamole* (quakamol), *enchiladas* (ençilada), *chiles relleas* (Çili relenası), *plantains* (bağayarpağı), *empanadas* (empanada); içkilərdən *mango juice* (manqo şirəsi), *margarita* (marqarita), *Cuban mojito* (Kuba mohitosu) və başqaları ispan mətbəxini və mədəniyyətini təmsil etməklə yanaşı amerikan ingiliscəsində son dövrlərdə daha da çox işlənmə hüququna sahib olmuşlar [213, s.82-88].

Zənnimizcə, amerikan variantına bu dildən keçmiş sözlərin böyük əksəriyyəti XIX əsrdə mənimsənildiyi üçün bu dövr ən məhsuldar dövr adlandırıla bilər. Həmin dövrdə alınmış sözlərin mənə qrupları kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, sənaye, mədən sənayesi, ticari anlayışlar və s. bu kimi sahələri əhatə edirdi. Məsələn: *potato* – (kartof), *cargo* – (yük), *tomato* – (pomidor), *contraband* – (qaçaqmalçılıq), *tobacco* – (tütün), *embargo* – (qadağa), *stevedore* – (yükdaşıyan), *etc.* Müxtəlif təbiət hadisələri, bitki və heyvan adları digər mənə qrupunu yaradan ispan mənşəli alınma sözləri təşkil edir. Məsələn: *coyote* – (koyot), *avocado* – (avokado), *banana* – (banan), *hurricane* – (qasırğa), *canyon* – (kanyon), *iguana* – (iquana), *savannah* – (savanna), *mosquito* – (ağcaqanad), *roble* – (rubl), *etc* [76, s.258-259].

Digər sözlərin içərisində daha çox diqqət çəkən mənə qrupu hərbi və siyasi terminlərdir: *armada* – silahlı dəniz donanması, ordu; *caballero* – cəngavər; *embargo* – qadağa; *inka* – kral, başçı; *junta* – hərbi, zabit; *galleon* – iri döyüş gəmisi; *guerrilla* – xırda döyüş, mübarizə; *matador* – muddlu qatil; *vigilante* – nəzarətçi, qarovul və s. bu qəbildən olan sözlərdir [110].

Bu etnik tərkibdə olan xalqların daha çox mədən tikintisində çalışdığını nəzərə alsaq, amerikan ingiliscəsinə keçmiş bir çox alınmaların məhz bu fəaliyyət sahəsi ilə əlaqədar olduğunu da müşahidə edə bilərik. Məsələn: *laza* – yumşaq torpaq, *sombre* – kölgə, *gambusino* – qızıl mədəni, *grasero* – qızıl çıxaran işçi, *arreador* – kömür mədəninə çalışan atlı oğlan və s.

Bir nümunəni daha geniş şərh edək: “*bonanza*” – ispan mənşəli söz olub “sakit hava” mənasında işlənmişdir. Bu söz məcazi mənada mədən tikintisi ilə birbaşa əlaqəli olub “məhsuldar mədən” mənasında işlənmişdir. Müstəqim mənası isə, “uğur, müvəffəqiyyət” olan bu söz hazırda uğur gətirən, var-dövlət qazandıran mənasını ifadə edir. Hətta ABŞ-dakı TV kanallarının birində “*Bonanza*” adlı verilişlər silsiləsi nümayiş olunur ki, burada XIX əsrdə mövcud olan bonanza fermaları haqqında tamaşaçılara ətraflı məlumat verilir. Burada nümayiş olunan proseslər həqiqətən də “var-dövlət mədəni” ifadəsinin bu söz vasitəsilə təsvir olunduğunun bariz nümunəsidir [176, s.87].

Başqa bir nümunəyə baxaq: “*pan out*” sözü çayda qızıl əldə etmək mənasını ifadə etsə də, hal-hazırda istehsal etmək, müvəffəqiyyət əldə etmək mənasını da əldə etmişdir. Kovboyların işlətdiyi bir çox sözlərin axını *rodeo* – (motosikl yarışı), *stampede* – (qaçış), *bronco* – (vəhşi at), *chaps* – (oğlanlar), *lasso* – (kəmənd), *mustang* – (mustanq), *pinyo* – (xirda ağ noxud), *poncho* – (panço), *ranch* – (ferma), *cowhand* – (kovboy), *cow puncher* – (kovboy) kimi sözlərin zaman keçdikcə dildə geniş istifadə hüququ qazanmasına səbəb olmuşdur. Sözlərlə yanaşı söz birləşmələrinin də dilə daxil olaraq yeni məna əldə edə biləcəyini də diqqətdə saxlasaq, *hot under the collar* – (qəzəbli), *bite the dust* – (öldürülmək) və s.-nin məhz kovboyların danışığından ingilis dilinə keçməsi səbəbindən, bu ifadələr XIX əsrdən etibarən daha geniş istifadə olunmuşdur [140].

Eyni zamanda heyvandarlıqla məşğul olan əhali illər keçdikcə öz dillərində işlətdikləri sözləri ingilis dilinin orfoepiya qaydalarına uyğunlaşdıraraq işlətməkdə davam etmişlər. Nümunə olaraq bir neçə sözü göstərə bilərik – *buckaroo* (bakaru), *cavalry* (süvari), *chivalry* (cəngavər), *caballero* (kabalero), *rodeo* (rodeo), *vaccaro* (vakaro) və başqaları [147].

Bir çox heyvan və bitki adları da ispan dilindən ingilis dilinə yol tapmış, bir çox hallarda müəyyən assimilyasiyaya uğrayaraq, bəzən isə heç bir dəyişiklik edilmədən dildə geniş istifadə edilən sözlərə çevrilə bilmişdir. Belə sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: *burro* – nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilən uzunqulaq, *marijuana* – ip kimi istifadə edilən bitki, *tequila* – içki hazırlamasında

işlədilən xüsusi bitki növü, *agave* – yüzillik ağac və s. [125].

Yuxarıda qeyd edilən sözlərin əhatə etdiyi mənə qruplarının heç birinə uyğun gəlməyən bir neçə söz vardır ki, bu sözlər də ABŞ-da gündəlik həyatda geniş kütlə tərəfindən istifadə olunur. Bu sözlərə bir neçə nümunə göstərə bilərik: *adios* – Sağ olun!, *amigo* – dost, *anteayer* – sırağagün, *arrio* – qonşu ərazi, *bonito* – gözəl, *bronco* – kobud, *cargo* – gəmi və ya təyyarə ilə daşınan yük, *comrade* – dost, yoldaş, *enchilar* – acılı və istiotlu yemək yedikdən sonra üzün qızarması, *gracias* – minnətdaram, *loco* – ağılsız, *macho* – kişi, *patio* – evə bitişik açıq havada yerləşən istirahət etmək üçün nəzərdə tutulmuş balaca ərazi, *plaza* – vacib hökumət təşkilatlarının yerləşdiyi bina, *poncho* – başdan geyinilən enli üst paltarı, *te quiero* – çox xoşlamaq, bəyənmək və s. [119, s.6-11]

İrqi və etnik müxtəlifliyi ifadə edən sözlər də mənşəcə ispan dilindən keçmiş sözlərdir. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq: *negro* – zənciləri təsvir etmək üçün işlədilən söz; *mestizo* və *mulatto* isə qarışıq irqin nümayəndələrinə verilən ad; *creole* – Avropa mənşəli olub ABŞ koloniyalarında doğulanları ifadə edən söz olaraq dilə qəbul edilmişdir.

Bu dildən olan alınma sözlər həm də müxtəlif bədii ədəbiyyat nümunələrində işlədilmişdir. Bu qəbildən olan sözlərə ən çox dünya şöhrətli amerikalı yazıçı E.Heminqueyin əsərlərində rast gəldiyindən, biz də araşdırmamızda məhz bu yazıçının bir neçə əsərinə müraciət etməyi qərara aldığımız. Onun bu mövzuya həsr olunmuş ən məşhur əsərlərindən biri “Əlvida, silah!” romanıdır. Bu romanda ABŞ-dakı ispan mədəniyyətinin bəzi xüsusiyyətlərinin bizə aydın olması üçün müəllif baş qəhrəmanın dilindən xeyli sayda ispan mənşəli söz və ifadə işlətmişdir. Bu fakt həm E.Heminqueyin ispan mədəniyyətinin vurğunu olduğunu, həm də müəllifin İspaniyada o dövrdə baş vermiş Vətəndaş Müharibəsinin bir jurnalist olaraq iştirakçısı olmasının bariz nümunəsi idi [192, s.216-217]. Müəllif o dövrdə baş vermiş hadisələr haqqında xatirələrini həm adı yuxarıda qeyd edilmiş əsərində, həm də 1954-cü ildə ona Nobel mükafatı qazandırmış “Zəng kimin üçün çalınır?” əsərində qələmə almışdır. ABŞ-dakı ispan mədəniyyətinə dair müəyyən faktları oxucuya çatdırmağa cəhd edən E.Heminquey, dil bacarıqlarından istifadə edərək, həm də

müharibədə qazandığı təcrübədən də yararlanmağa çalışmışdır. O, öz əsərlərində bəzi səhnələri təsvir edərkən özündə ispanlara xas olan xüsusiyyətləri ehtiva edən elə ifadələr işlədir ki, bu səhnələr oxucunun təxəyyülündə müəmmalı obrazlar yaradır. Bu, həm əsəri oxunaqlı edir, həm də oxucunun marağına səbəb olur. Qeyd edilən fikri daha aydın izah etmək üçün E.Heminqueyin “Əlvida, silah!” əsərindən götürülmüş bir neçə nümunəyə baxaq:

solo-tenente – baş barmaq, *tenente* – şəhadət barmağı, *capitano* – orta barmaq, *maggiore* – adsız barmaq, *tenente colonello* – çeçələ barmaq [136, s.11];

dago – qaradərili və ispanəsilli şəxs [136, s.77];

sherry – şirin dadlı, tünd qəhvəyi rəngli ispan içkisi [136, s.99];

agua mala – yağlı balıq növü [136, s.119].

“Zəng kimin üçün çalınır?” əsərində də E.Heminqueyin ispan mənşəli sözlərdən istifadə etməsi bəzən təzadlı alınsa da, bir çox hallarda müəllif bundan elə yararlanmışdır ki, bu cür söz və ifadələrin işlədilməsi oxucunu yormadan əsərə rəngarənglik gətirmişdir. Məsələn:

“You, please me, Ingles,” Pilar said. Then she smiled and leaned forward and smiled and shook her head. Now if I could take the rabbit from thee and take thee from the rabbit [137, s.156].

“Ask another,” Pablo told him. “I am not thy service of information. You have a paper from thy service of information.”

“I asked thee.”

“Go and obscenity thyself.” Pablo told him [137, s.211].

“Məni bağışla, İngilis,” Pilar dedi. Sonra o gülümsəyərək irəli əyildi, yenə gülümsədi və başını yellədi. Kaş dovşanı səndən, səni də dovşandan ayıra bilərdim.

“Başqasından soruş,” Pablo ona dedi. “Mən sənin üçün məlumat xidməti deyiləm. Sənə məlumat xidmətindən arayış təqdim olunub.”

“Səndən soruşuram.”

“Get və özünə hörmətsizlik et.” Pablo ona dedi.

Verilən nümunələrdə “*English*” sözünün əvəzinə onun ispan dilindəki ekvivalentini (*İngles*) işlədən müəllif, obrazın dilində variativlik yaratmağa

çalışmışdır. Eləcə də, II şəxs üzrə işlənən şəxs əvəzliyinin yiyəlik halını “*your*” olaraq deyil, “*thy*” kimi; əvəzliyin obyekt halını bir çox hallarda “*you*” kimi, bəzən isə “*thee*” olaraq; qayıdış əvəzliyi olan “*yourself*”in əvəzinə isə, “*thyself*” işlətməklə yenə də obrazın dilinə özünəməxsus şəkildə yanaşmışdır [211, s.230-231].

Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri eyni zamanda E.Heminqueyin digər bir məşhur əsəri hesab edilən “Qoca və dəniz” romanı haqqında da deyə bilərik. Belə ki, obrazların sayca azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, əsərdə cərəyan edən hadisələrin təsvirində müəllif mahir ustalıqla amerikan ingiliscəsinə daxil olmuş ispan sözlərindən istifadə edərək oxucunu intizarda saxlamışdır. Bir neçə nümunə ilə fikrimizi əsaslandıraraq: *bodega* – şərab dükanı, *bonito* – makarel balığı, *brisa* – xəfif külək, *briz*, *campeon* – çempion, *dorado* – qızılı delfin, *El Campeón* – Çempionlar (komandanın adı), *galanos* – dikburun balinalar, *Gran Ligas* – ABŞ-da iki əsas beyzbol klubunun – Milli Liqa və amerikan Liqasının digər adı, *juegos* – oyunlar, *el mar*, *la mar* – dəniz (ispan dilində olduğu kimi, müvafiq olaraq kişi və qadın cinsində), *Tigres* – ABŞ-ın “Detroit Tigers” komandası [134, s.4, s.10-11, s.17, s.21-27; s.40-47].

Yuxarıda qeyd edilən hər bir sözün ingilis dilində ekvivalentinin olduğu halda məhz ispan dilindən alınma söz olaraq işlətməsi həm müəllifin ədəbi ustalığından xəbər verir, həm də yaşadığı həyat təcrübəsindən qaynaqlanaraq obrazın dilinə bədiilik gətirməklə dildəki mövcud variativlik mühitini əks etdirir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, ispan və ingilis dillərinin qarşılıqlı təsiri danılmaz faktdır. Hər bir halda sözləmə hadisəsinin nəticəsi olaraq, amerikan ingiliscəsi dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş yeni sözlərin hesabına zənginləşmiş və bu fakt dil daşıyıcılarının nitqinə yeni rəng qatmışdır. Lakin bununla yanaşı olaraq onu da qeyd edə bilərik ki, parlaq bir gələcəyi olan ispan dilinin ingilis dilinin təsiri altında öz qüvvəsini itirməsi, kolonizasiyaya uğraması gözlənilən hadisə deyil.

Hər bir inkişaf edən dilə müxtəlif dillərdən yeni sözlərin keçməsi, mənimsənilməsi, xüsusilə terminlərin bir dildən digərinə nüfuz etməsi qaçılmazdır. İspan dilində danışanların sayı artdıqca yerli azlıqların rahat ünsiyyətini təmin etmək məqsədilə lazımi sözün bir dildən başqa dilə keçməsi ünsiyyəti asanlaşdırmağa

xidmət etməkdədir. Bu halda dilə yeni qəbul edilmiş sözlər mütləq müəyyən bir dəyişikliyə uğrayır, assimilyasiya edilir və dilin normalarına uyğunlaşdırılır. Assimilyasiya məsələsinə diqqət yetirmiş dilçilər arasında belə bir fikir hakimdir ki, əgər söz hər hansı bir parametrinə görə tam mənimsənilməyibsə, “yad” olaraq qalıbsa, onu alınmalar cərgəsinə daxil etmək olmaz. Sözlərin dil hadisəsi kimi o zaman tamamlanır ki, onun daxili əlamətləri hesab edilən assimilyasiya pilləsi baş tutmuş olsun. Bununla yanaşı, belə sözlər də ədəbi dilə daxil olub, dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilirsə, resipient tərəfindən assimilyasiya edilmiş sayılır. Deməli, “assimilyasiya” alınmış vahidin resipientin lüğət tərkibində işlək hala salınmasına deyilir.

Leksik alınmaların dilə gəlməsi və qərarlaşması uzun müddətli prosesdir. Söz keçdiyi dildə dərhal qəbul olunmur. Danışq dilində və yazılı mətndə ilk dəfə rast gəlinən sözün dildə həmişə işləmə biləcəyi haqqında hökm vermək mümkün deyildir. Bütövlükdə leksik alınmalara münasibət bu cəhətdən özünü iki cür göstərir: I cəhət sözün hansı leksikaya, yaxud tematik qrupa məxsusluğundan asılıdır; II cəhət sözün dildə işlənmə dərəcəsini əhatə edir. Göstərilən iki cəhət arasında qarşılıqlı bağlılıq mövcuddur. Tematik qrupa aidlik sözün işlənmə xarakteristikalarının təyini üçün kifayət qədər material verir. Leksik alınma ümumişlək sözlər qrupuna daxildirsə, onun dildə işlənmə imkanlarını aydınlaşdırmaq xüsusi çətinlik törətmir. Burada əsas göstərici leksik–semantik səviyyədə özünü göstərir. Əgər leksik alınmaların dildə qarşılığı varsa, yeni bir söz heç bir əlavə məna, yaxud məna çaları daşımırsa, onda onun geniş istifadəsi və dildə qərarlaşması şübhə doğurur. Bu halda leksik alınmaların işlənmə tezliyi öyrənilir. Daha az işlənen leksik alınmaların dilə uyğunlaşması və mənimsənilməsi adətən nadir hallarda baş verir. Deməli, assimilyasiyanın dərəcəsi alınma sözün mənimsənilmə səviyyəsindən, resipient dilə daxiloma vaxtından və üsulundan, eləcə də işlənmə tezliyindən asılıdır.

İspan dilinin təsiri altında amerikan ingiliscəsinin nə əldə etdiyini nəzərdən keçirək:

1) Hər bir dilin davamlı olaraq inkişaf etməsi və dəyişməsi üçün tarixboyu yeni sözlərin dilə qəbul edilməsi labüd bir proses hesab olunur. Amerikan ingiliscəsinə XVII-XVIII əsrlərdən etibarən ispan dilində işlənen sözlərin daxil edilməsi “gənc”

bir dilin inkişafına təkan vermiş oldu.

2) Milyonlarla ispanilli mühacirin ölkəyə axın etməsi ABŞ cəmiyyətində həm amerikan ingiliscəsinin, həm də ispan dilinin eyni arealda yayılmasına şərait yaratmışdır. Zənnimizcə, bu fakt ispan dilinin amerikan ingiliscəsinə verdiyi əsas töhfə kimi qəbul edilə bilər: ingiliscəsilli və latın mənşəli cəmiyyətlər arasındakı inteqrasiya problemlərini “stabilləşdirmək” üçün başlıca həll yolu məhz mühacirlərə doğma səslənən sözlərin mənimsənilməsi hesab olunur. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, mühacirlərin hər üçüncü nəslə adətən öz əcdadlarının əsl dillərini unudurlar ki, eyni proses Avropa, Asiya və Afrikadan olan mühacirlərə də şamil oluna bilər [116]. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, ispan dilindən amerikan ingiliscəsinə keçmiş alınma sözlərin əhatə etdiyi əsas semantik sahələrə aşağıdakılar daxildir: toponimlər (*Los Angeles, San Diego, Alabama, Puerto Rico, Las Vegas, Texas*), yemək və qida adları (*taco, burrito, chocolate, pimento, potato, salsa, tomato, chorizo*), bitki və heyvan adları (*avocado, banana, mosquito, iguana*), hərbi terminlər (*embargo, junta, galleon, matador*), gündəlik məişət həyatı (*comrade, bonito, gracias, macho, plaza, poncho*), sənaye (*cargo, gambusino, grasero*), kənd təsərrüfatı (*agave, bonanza, laza, lasso*), içki adları (*margarita, mojito, tequila*) və s.

Lakin alınma sözlərin amerikan ingiliscəsində yaratdığı varitivlik yalnız ispan dilindən keçmiş sözlərlə məhdudlaşmır. Digər alınma sözlər qrupuna Afrika xalqlarının dillərindən keçmiş alınmalar, eləcə də, yerli hindu tayfalarının dillərindən daxil olmuş sözlər də aid edilə bilər. Bu səbəbdən, növbəti yarımfəsillərdə yuxarıda qeyd edilən alınma sözlər qrupunu da araşdırmağa çalışacağıq.

2.2. Amerikan ingiliscəsində Afrika dillərindən alınmış sözlərin yaratdığı varitivlik

Bir çox dillər kimi ingilis dilinin də xarakterik xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif dillərdən və mədəniyyətlərdən yeni sözləri dilin lüğət tərkibinə qəbul edərək “mənimsəmək” olmuşdur. Zaman keçdikcə əldə olunan siyasi qüdrət və dilin təsirinin coğrafi baryerləri aşması artıq ingilis dilinin daha çox sayda dil ilə “qarşılaşmasına”

zəmin yaradırdı. İngiltərənin müstəmləkəsi altında yaşayan xalqların danışdığı müxtəlif dillərin ingilis dilinə təsiri XVI əsrdən etibarən yavaş-yavaş hiss olunmağa başlayırdı.

Belə təsirlərdən biri də afrikanizmlərin dildə yaratdığı variativlik olmuşdur. Afrikanizm dedikdə, Afrika mənşəli dil və mədəni mülkiyyətin Amerika qitəsində qorunub saxlanmış izləri nəzərdə tutulur. Amerikan ingiliscəsinə afrikanizmlərin təsirinin əsası Dominikan adalarında qoyulmuşdur. Ümumi danışiq üslubuna göstərilən gündəlik təsir getdikcə ingilis dilinin danışiq normalarında müəyyən dəyişikliyin baş verməsi ilə nəticələndi. Münasibətlərin tənzimlənməsi ünsiyyətlə reallaşdığından bu da dolayısıyla dilə yeni sözlərin qəbul edilməsinə rəvac verirdi. Afrika qullarının Şimali Amerikada məskunlaşması və hər iki materik arasında əlaqələrin yaranması dil və mədəniyyətin mübadiləsinə zəmin yaratdı. afroamerikalılar ABŞ-ın Afrika mənşəli vətəndaşları və sakinləri hesab olunurlar. Bir çox afroamerikalılar ABŞ-da quldarlıq dövründə yaşamış Qərbi Afrika əsilli qaradəriliələrin davamçılarıdır. İlk afrikalı sakinlər Virciniya ştatının Ceymstaun şəhərinə 1619-cu ildə gətirilmişdir. Daha sonralar bu ənənə davam etdirilmiş və minlərlə qaradərili afrikalı qul kimi işləmək məqsədilə Karib adalarına gətirilmişlər. Amerika mədəniyyətinə ilk təsir etmiş Afrika mənşəli tayfalar Qambiyadan olan mande və vuluf tayfaları olmuşdur ki, bu tayfaların da XVII əsrdə getdikcə inkişaf etməkdə olan amerikan ingiliscəsinə və mədəniyyətinə göstərmiş olduqları təsir elementləri müasir dövrümüzdə də hiss olunmaqdadır. Vuluf tayfalarının dilindən amerikan ingiliscəsinə keçmiş sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: *dig* (anlamaq), *honky* (hörmətli), *guy* (oğlan), *rooty-tooty* (əsaslı), *bug* (həşərat), *fuzz* (polis), *hippie* (hippi), *juke* (qutu), *phony* (saxta), *rap* (rep) və başqaları [109].

Afrikalı amerikalılar həm də afro-amerikalılar adlandırılısalar da, onlar əslən Afrikadan olan qaradəriliələ kimi daha çox “*American Negroes*” deyə adlandırılmışlar. 2009-cu ilin statistik məlumatlarına əsasən, 38.094.000-ə yaxın afroamerikalı ABŞ-ın ümumi əhalisinin 12.5%-ni əhatə etməkdədir. Sayca ikinci yerdə sayılan bu xalqın nümayəndələrinin 55%-i cənubda, digər yarısı isə, şimal-şərqdə və orta-qərbdə məskunlaşmışdır [73].

Müasir afro-amerikalıların əcdadları bir zamanlar ABŞ ərazisinə Qərbi Afrikadan gətirilmiş qullar hesab edilsə də, ilk olaraq bu tayfaların ABŞ-a ayaq basmasının XVII əsrin əvvəllərinə təsadüf etməsi tarixi faktlarla sübut olunmuşdur. Bu tayfalara yalnız qul kimi baxan avropalı immiqrantların böyük əksəriyyəti onlarla ünsiyyət zamanı afrikalı tayfaların dillərində geniş işlənən söz və ifadələri öz dillərinə qəbul etmişlər. İngilislər Afrikaya səfər etməsələr də, Afrikalılar ingilis dilinə təsir etməkdə davam edirdilər. Tədqiqatlar göstərir ki, iki əsrlik bir dövr ərzində yarım milyondan çox insan Amerika ərazisindəki koloniyalara gətirilmişlər. XVIII əsrin əvvəllərində Karolina ştatına səyahət etmiş bir səyyahın dilindən yazılmış qeyddə belə bir cümləyə rast gəlirik: *“Əhalisinin 14.000-nin ağdərili, 32.000-nin qaradərili olduğunu nəzərə alsaq, bu ölkə daha çox “Zəncilər ölkəsi”nə bənzəməkdədir [142, s.27].*

Lakin bununla yanaşı olaraq belə bir faktı da təkzib edə bilmərik ki, Amerikada müstəmləkə siyasəti yürüdənlər hər vəchlə afrikalıların malik olduğu linqvistik “mirası” yox etməyə çalışırdılar. Belə ki, hər bir üsyanın və özbaşınalığın qarşısını almaq məqsədilə afrikalıları yerli sakinlərdən təcrid edənlər getdikcə Afrika dillərinin və mədəniyyətinin məhvinə nail olmuşdular. Hətta bu proses o dərəcədə sürətlə gedirdi ki, afrikalıların keçmişinə dair hər hansı bir faktın qorunması və izlənməsi labüdlüyü yaranırdı [220, s.73-74].

Koloniyaçıların yaratmış olduğu bu vəziyyətin tam əksinə olaraq, son dövrlərdə U.Vas və C.Haloveyin apardığı tədqiqatlar bizə belə deməyə əsas verir ki, Amerika variantında mövcud olan Afrikanizmlərin 70%-ə yaxını məhz həmin dövrdə dilə daxil olmuşlar [142]. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti bantu və mande tayfalarının nitqində işlənən Afrika mənşəli sözlər idi. Mande tayfaları Qambiya əyalətində yaşayan və daha çox dulusçuluqla məşğul olan qullar kimi ABŞ ərazisinə gətirilən etnik azlıqlar olmuşdur. U.Vas və C.Haloveyin təhlillərinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bu tayfalardan olan qullar daha çox plantasiyalardakı işlərə və ev işlərinə cəlb olunduğundan, Amerika mədəniyyətinə də müəyyən təsir etmək bacarığına malik olmuşlar [182, s.104-105].

Afrika xalq nağıllarından geniş istifadə yeni sözlərin axınına şərait yaradırdı. Bu xalqların nağıllarında başlıca süjet xətti güclü heyvanların üzərində zəif heyvanların qələbə çalmasından ibarət idi. Bu üsulla onlar gələcəkdə azad olacaqlarına olan inamlarını bəyan etməyə çalışırdılar. Şeir və mahnıların köməyi ilə hiss və duyğularını ifadə etməyə çalışan qullar qeyri-ixtiyari olaraq mədəniyyətlərini yaymağa cəhd etmiş və bu yolla dilə yeni sözlərin axın etməsinə şərait yaratmış olurdular. Əsas səbəb olaraq həm bu nağılların amerikalı ailələrdə işlədilməsini, həm də bədii ədəbiyyat nümunələrinin və müxtəlif janrlarda yazılmış mahnıların əhali arasında geniş yayılmasını göstərə bilərik. Belə ki, amerikalı ailələrin uşaqlarına dayəlik edən afrika tayfalarından olan şəxslərin dilindən səslənən “Rumus əmi” (*Uncle Rumus*) “Canavar qardaş” (*Brer Wolf*), “Dovşan qardaş” (*Brer Rabbit*), “Tülkü qardaş” (*Brer Fox*) kimi nağıllar məhz Afrika xalq nağılları hesab olunur. Digər tərəfdən, daha çox tarlalarda işlədiklərindən qulların ağdərillilərin mədəniyyətinə təsiri müşahidə edilməsə də, bu dövrdə onların özünütəcrid vəziyyətində yaşamaları öz mədəniyyətlərini xarici təsirlərdən qoruyub saxlamalarına kömək olmuşdur. Ü.Vas və J.Haloveyin gəldiyi nəticəyə əsaslansaq, afrikalılar keçmişdə qazandıqlarını afroamerikan mətbəxinə, musiqisinə, dilinə, dininə, rəqsinə, fəlsəfəsinə və incəsənətinə çevirməyi bacarmışdılar [141, s.3-18].

Fikrimizcə, bunun nəticəsi kimi, mande və bantu tayfaları dilə külli miqdarda afrikanizmlərin daxil olmasına nail ola bilmişlər. Bu sözlər həm müxtəlif mənə qruplarını əhatə etmiş, həm də dilin tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində dilə nüfuz etmişdir. Bura əkinçilik və heyvandarlıq, musiqi alətləri və janrları, din, kulinariya, folklor və bu kimi başqa mənə qruplarını əhatə edən sözləri aid edə bilərik. Məsələn: *dandelion greens* (zəncirotu yarpağı), *collard greens* (çuğundur yarpağı), *black-eyed peas* (qaragöz lobya), *turnip* (şalğam), *okra* (bamya), *peanuts* (araxis), *millet* (darı), *kidney peas* (əyri noxud), *sorghum* (sorqo), *yams* (şirin kartof) və s. bu kimi sözlər əkinçiliklə bağlı olan amerikanizmlər hesab olunur [76, s. 265-266].

Başqa bir mənə qrupuna daxil olan “*banjo*” Qərbi Afrikada yayılmış və hərdən “*mbanza*” adlandırılan musiqi alətidir. XIX əsrin ortalarına qədər bu musiqi aləti

qaradərili əhali arasında xeyli sevilmişdir. Lakin bəzən müxtəlif vasitələrlə Afrika mənşəli müxtəlif sözlərin etimologiyası qeyri-müəyyən olaraq şərh edilmişdir. Məsələn: “*bug*” Qərbi Afrikada yayılmış ağ qarışqa, termit kimi adlandırılrsa da, bəzi lüğətlərdə bu sözün etimologiyasının qeyri-müəyyən olduğu qeyd olunmuşdur. Digər bir nümunə – “*jazz*” Qərbi Afrikada işlənən “*jaja*” sözündən törəmiş və “rəqs etməyə vadar edən” mənasını verdiyi halda, bu sözün də mənşəyinin bilinmədiyi qeyd olunub. Eyni fikri Mandinka dilində işlənən “*foni*” sözünün dilə uyğunlaşdırılmış “*phony*” (saxta) variantı haqqında da söyləmək olar [142].

1781-ci ildə T.Ceferson yazırdı: “*The instrument proper to them [African American] is the Banjar, brought from Africa, and which is the [form] of the guitar, its chords being precisely the four lower chords of the guitar*” (Onlara (afroamerikalılara) məxsus musiqi aləti Afrikadan gətirilmiş “banjar”dır. Onun forması gitaraya bənzəyir, lakin onun akkordları gitaranın dörd aşağı akkordudur [102, s.98]. Bu sitat bir daha bu musiqi alətinin afrikalıların özləri ilə gətirdiyini sübut edən faktdır.

Heyvandarlıqla bağlı lüğət tərkibinə daxil olan ilk nümunələrə “*cowboy*” və onunla semantik bağlılığı olan digər sözləri aid edə bilərik. Belə ki, bəzi yazılı qaynaqlarda ilk olaraq “*bronco*” (atlara baxan qul), sonralar “*mbakara*” sözündən törəmiş “*buckra*” (kasıb ağdərili adam), “*kidogo*” sözündən törəmiş “*dogie*” (balaca alət), “*kuta*” sözündən törəmiş “*cooter*” (tısbağa), “*jiga*” sözündən törəmiş “*chigger*” (həşərat) və “*dodo*” (kiçik) kimi alınmaların nitqdə yayılmasının şahidi oluruq [58, s.64]. Nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür: *azawakh* – Qərbi və Şimali Afrikada yaşayan təlim görmüş it növü, *basenji* – Mərkəzi Afrikada yaşayan it növü, *gerenuk* – antilop, *jumbo* – fil, *macaque* – meymun, *zebra* – zebr və s.

Cənubi Amerika mətbəxinin *couscous* (kus-kus), *gumbo* (qambo), *kisra* (kisra), *okra* (okra), *mkatra* (mkatra), *injera* (ağ dilimlənmiş çörək), *kuku paka* (kuku paka), *chapati* (çapati), *cambuulo* (kambulo) və s. bu kimi yemək adlarının da ilk baxışdan amerikan mətbəxinə aid olduğu düşünülə də, bu adlar Afrika mədəniyyətinin bariz nümunələridir.

Afrikanizmlərin tarixini Dominikan adalarında axtarmağın lazım olduğunu

qeyd edən A.Braun iddia edirdi ki, gündəlik danışığıdakı nitqin ümumi ifadələrlə idarə olunması daha rahat həyata keçirilə bilər. Bu halda istifadə olunan dil xeyli sayda qrammatik və ədəbi danışiq norma qaydalarının pozulması ilə müşayiət olunan dialektik səviyyəli bir model yaradır. Ümumbəşəri əlaqələrin qorunub saxlanmasında ünsiyyətin labüd olması faktı burada Afrika mənşəli ənənələrin və mədəniyyətin nəsil-dən-nəslə ötürülməsinə köməklik göstərirdi [97, s.27].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, bəzi hallarda afrikalıların amerikalı ailələrin daxilinə nüfuz etməsi, digər hallarda isə yerli əhalidən təcrid olunması dillərarası əlaqələrin qarşılıqlı təsirini müşahidə etməyə bizə imkan yaradır. Təcrid olunmuş halda yaşayan əhali öz dil və mədəniyyətini qismən də olsa xarici təsirlərdən qoruyaraq mühafizə etməyə çalışmışdır. Lakin yerli əhali ilə qarşılıqlı ünsiyyətə daxil olan gəlmə tayfalar amerikan ingiliscəsinin zənginləşməsinə öz töhfələrini vermişlər [63, s.43-44]. Belə ki, bəzi məfhumları adlandırmaq üçün dildə müvafiq sözlər olmadığından məhz bu tayfalarının dillərindən yeni sözlər alınaraq resipiyent dilin müvafiq norma və qaydalarına uyğunlaşdırılaraq mənimsənilmişdir.

E.F.Freyzer və R.E.Park kimi mütəxəssislər və onların ardıcılları Avropa koloniyalarının Amerikada yerləşdirilməsindən öncəki dövrlərdə bu ərazilərdə Afrika xalqlarına aid heç bir mədəniyyətin mövcud olmadığını iddia edirlər. Eləcə də, onlar bu xalqların nümayəndələrinin Yeni Dünyaya gəldikdə özləri ilə gətirməyə heç bir kulturoloji nümunənin olmadığı fikrini də səsləndirmişlər. Onların fikrincə, müasir amerikan mədəniyyətində afrikalılara məxsus heç bir əlamətə rast gəlinməmişdir. Digər tərəfdən, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış müxtəlif məişət əşyaları – qazanlar, əmək alətləri, sümük nümunələri və digər tarixi əks etdirən qalıqlar bu ərazilərdə hətta qədim dövrlərdə sivilisasiyanın mövcud olduğunu sübut etməkdədir. Eyni zamanda qədim və daha sonrakı dövrlərdə mövcud olmuş Afrika dillərini təhlil etmiş Ç.A.Diop və T.Obenga kimi alimlərin apardığı tədqiqatların sonunda gəldiyi nəticə ilkin mədəniyyətin məhz bu xalqlara məxsus olduğunu söyləməyə əsas vermişdir. XX əsrin əvvəllərində Afrikaya səyahət etmiş alman alim L.Frobenius Afrika xalqlarının nümayəndələrini “sümüklərinə qədər sivilləşmiş” adlandırmışdır.

Digər tərəfdən, afrikalıların Amerikaya gətirdiyi mədəniyyətin təhlili ilə məşğul olmuş amerikalı tədqiqatçı L.Turner Cənubi Karolina və Corciya ştatlarında yaşayan Afrika əsilli gullah xalqlarının dillərində mövcud olan variasiyanı tədqiq edərək belə bir faktı üzə çıxarmışdır ki, onların dillərində 3.500-dən çox ingilis mənşəli olmayan söz və ifadə mövcuddur ki, bunların da əksəriyyəti Afrika mənşəli insan adlarıdır. Eyni zamanda o, yalnız Afrika nağıllarında, mahnı və dualarında rast gəlinən 251 söz və 92 ifadənin də qeydə alınmasına nail olmuşdur [185, s.193]. L.Turnerin müasiri və məsləkdaşı M.Herskovitz də Şimali və Cənubi Amerikaya dəfələrlə səyahət etmiş və orada yaşayan insanların hələ də afrikanizmlərlə dolu mədəniyyətin təsirində olduğunu xüsusilə vurğulamışdır. Afrikalıların özləri ilə gətirdikləri elementlər yalnız onların öz icmaları daxilində qalmamışdır, eyni zamanda bütövlükdə Amerika mədəniyyətinin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. XVI əsrdən etibarən XIX əsrdə Amerikaya gətirilmiş qullar özləri ilə gətirdikləri mədəni elementləri qoruyub saxlamağa nail olmuş və bu mədəniyyətin izlərini günümüzədək musiqi, xalq incəsənəti, dil və ədəbiyyat, rəqs, din, mətbəx, memarlıq və hətta tibb aləmində belə müşahidə edirik.

Amerikan ingiliscəsində Afrika elementlərinin varlığına dair fikir ayrılığının mövcud olması heç kəsə sirr deyil. Belə ki, bu sahədə səslənmiş fikirləri iki müxtəlif qrupda cəmləmək mümkün olmuşdur. Bunlardan birincisi C.L.Dillardın da dediyi kimi, “inqilist” yanaşmadır ki, burada bütün sözlərin böyük əksəriyyətinin ingilis mənşəli olması fikri üstünlük təşkil edir və afrikanizmlərin dildəki rolu təkzib olunur [183, s.349-350].

İkinci yanaşmada isə, mütəxəssislər cənub dialektinin təsiri altında ABŞ-ın cənub-şərq vilayətlərində Gullah xalqlarının dilindən qaynaqlanan sözlərin varlığı fikrini sübut etməyə çalışmışlar. Sonuncu nəzəriyyənin tərəfdarları arasında C.L.Dillard və U.Stüartın adını xüsusi qeyd edə bilərik ki, onların da fikrincə, ingilis dilindəki Afrika elementləri birbaşa Afrika xalqlarının dillərindən deyil, məhz Qərbi Afrika ingiliscəsinin vasitəsilə dilə daxil olmuşdur. İngilist yanaşmasının ilk tərəfdarlarından olan G.P.Krap və R.İ. Makdeyvidin fərziyyəsinə əsasən, Afrika xalqlarının dillərinin ingilis dilinə bir neçə alınma sözün keçməsindən başqa xüsusi

bir təsiri olmamışdır. Bu yanaşma həm də A.Qonzalesin “afrikalı qullar ingilis dilini öyrənə bilmədikləri üçün fikirlərini ifadə etmək məqsədilə dili tanınmaz hala salmışlar” kimi səslənən fikrinə qarşı yönəlmiş bir cavab fərziyyəsi idi. Bu fərziyyə keçən əsrin 60-70-ci illərində Ü.Stüart və C.L.Dillardın amerikan ingiliscəsində afrikanizmlərin rolunun kifayət qədər dəyərləndirilməsi məqsədilə incəsənətdən gətirdiyi xeyli sayda nümunənin araşdırılması ilə getdikcə daha çox tərəfdar toplamağa başladı [183, s.349-350].

Fikrimizcə, afrikanizmlərin amerikan ingiliscəsindəki rolu və dilin lüğət tərkibinə gətirdiyi zənginlik danılmaz fakt olaraq qalmaqdadır.

Məna qruplarına nəzər yetirdikdə afrika xalqlarının dillərindən keçmiş alınma sözlərin daha çox yemək və heyvan adları, musiqi və rəqs növləri, nağıl qəhrəmanları və xəstəlik adlarını əhatə etməsinin şahidi oluruq. Məsələn:

Yemək və ərzaq adları – *banana* (banan), *cola* (kola), *gumbo* (qumbo), *goober* (yer qozu), *okra* (okra), *yam* (şirin kartof) və s. Amerikanların yam adlandırdığı tərəvəz şirin kartofdur. Həm danışıqda, həm də məişətdə bu iki məfhumun bəzən eyniləşdirildiyi məsələsinə də rast gəlinir. “*Yam*” sözü Qərbi Afrika xalqlarının dilindən keçərək hətta iki oxşar formada da qəbul olunmuşdur. Onlardan biri fulani xalqlarının dilində *nyami*, digəri isə, tvi xalqlarının dilində *anyinam* – yemək mənasında işlənməkdədir. XV əsrdə əvvəlcə portuqal dilində bu söz *inhame*, daha sonra *iname* formasını almışdır. Bu sözün amerikan ingiliscəsinə keçmiş ilk variantı *igname* olsa da, XVI əsrin ortalarında müasir formasını almışdır. Afrika xalqlarının təsirinin hiss olunduğu bölgələrdə hələ də yemək, qidalanmaq mənasında *nyam* sözünün işlədilməsinə rast gəlirik. Afrika mənşəli başqa bir tərəvəz adı *okra*-dır ki, onun da ilkin forması *okuru* olmuş və İgbo xalqlarının dilində amerikan ingiliscəsinə daxil olmuşdur. XVII əsrin əvvəllərində dilə qəbul edilmiş söz ilk dəfə Luiziana ştatında işlədilmiş və kreol mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunmuşdur. XIX əsrdə Cənubi Amerika ərazilərində işlənməyə başlamış başqa bir söz yer findığı mənasını ifadə edən *goober* sözü olmuşdur ki, bu sözün ilk dəfə işlədilməsinə 1833-cü ildə qeydə alınmış qaynaqlarda rast gəlinmişdir [142]. İlkin variantı *nguba* olaraq səslənmiş və bantu dillərindən ikisində – kikonqo and kimbundu dillərində daha çox

rast gəlmişdir. Hal-hazırda öz ilkin semantik mənasını itirərək (yer findığı) məcazi və idiomatik mənada ağılsız, axmaq insan mənasında işlədilməkdədir. Başqa bir nümunəyə baxaq – hamı üçün bilinən bir söz olan banana Seneqal və Qambiyada danışılan vuluf dilində *banaana* olaraq, mande dilində isə *bana* olaraq işlədilən sözün assimilyasiya edilərək ingilis dilinə qəbul edilməsi ilə dildə işlənmə hüququ qazanmışdır. XV əsrin sonlarında portuqal və ispan müstəmləkəçiləri bu meyvəni də özləri ilə Afrikadan Amerikaya gətirmiş və təbii olaraq meyvənin adı da amerikan ingiliscəsinə daxil olmuşdur. Yemək və meyvə-tərəvəz adları ilə yanaşı onları təsvir edən sözlər də dilə daxil olmuşdur ki, bu sözlərə gündəlik həyatımızda da rast gəlirik. *Jumbo* – çox iri, böyük mənasını bildirir və ABŞ-da iri marketlərdə, restoranlarda geniş istifadə olunur. Etimologiyasına nəzər salsaq, bu sözün amerikan ingiliscəsinə daxil olmasının qəribə tarixçəsinin mövcud olması faktı ilə qarşı-qarşıya qalarıq. *Jumbo* ABŞ-da məşhur sirkərdən birində çıxış edən Afrikadan gətirilmiş bir filin adı olmuşdur və 4 metrə yaxın hündürlüyü olduğundan onun adı iri, böyük sözünün sinonimi kimi istifadə olunmağa başlamışdır. XIX əsrin əvvəllərində *jumbo* yöndəmsiz insanı və ya heyvanı təsvir edən jarqon hesab olunsa da, daha sonrakı dövrlərdə geniş şəkildə istifadə edilməyə başlamışdır. *Calalu* – xüsusi sulu yemək adıdır, göyərtildən hazırlanır, bəzən bu göyərtildən salat və hətta tibbdə dərman kimi də istifadə olunur. *Cush* – qarğıdalı unundan hazırlanmış şirniyyat növü, *fufu* – buğda və qarğıdalı ununun qarışığının qaynar suya əlavə edilərək tarlada işləyən qullar üçün hazırlanan yemək növü, *gunger cake* – zəncəfilli çörək və s.

Heyvan adları: *akee* (tutuquşu), *chigger* (hörümçək), *chimpanzee* (şimpanze meymunu), *gnu* (bizon), *impala* (cüyür), *kambaboli* (boz quş), *kandi* (dovşan), *kuta* (tısağa), *kuti* – balaca donuz, *macaque* – (meymun), *okapi* – (okapi) və s.

Musiqi və rəqs adları: *banjo* (banjo), *bongo* (bonqo), *buzzard lope* (sar qaçıışı), *Charleston* (Çarleston), *djembe* (əl barabanı), *jazz* (caz), *jukebox* (musiqi qutusu), *mamba* (mamba), *merengue* (merenq), *nookaw* (nokau), *tambourine* (tamburin), *tango* (tanqo), *xylophone* (ksilofon), *vuvuzuela* (vuvuzela) və s.

Nağıl qəhrəmanları : *mojo* (mojo), *jumbo* (nəhəng), *voodoo* (vudu), *zombie* (zombi) və s.

Afrika xalqlarına xas olan bəzi milli bayramlar vardır ki, onlar hələ də ABŞ ərazisində qeyd olunur və məhz həmin xalqların dilində işlənən bayram adları qorunub saxlanılmaqdadır. Fikrimizi nümunələrlə izah edək: *Pinkster Day* – 1815-ci ildən bəri afrikalı qaradəriliyərin may ayında həftənin birinci günündən başlayaraq bütün həftə ərzində qeyd etdikləri bayramdır, rəqslərlə və mahnıların oxunması ilə qeyd olunur. *John Canoe* – daha çox Karolina ştatında qeyd olunan bir bayramdır, rəqslərlə müşayiət olunan xüsusi baş geyimi olan insanlar mahnı oxuyaraq mərkəzi küçələrdə yürüş edirlər. Avropalıların Afrikanı istilasına qarşı çıxan Qanalı bir gəncin başçılığı altında üsyan edənlərin təslim olmasından sonra həmin tarix müstəmləkəyə qarşı bir simvol olaraq qeyd edilməkdədir. *Juneteenth* – Azadlıq və Qurtuluş günü kimi qeyd olunan bu bayram Texas, Kentuki, Arkanzas, Luiziana, Corciya, Alabama, Florida və s. bu kimi ştatlarda afrikan-amerikan mədəniyyətinin bir nümunəsi olaraq paradların təşkil olunması və kütləvi olaraq musiqi əsərlərinin ifa edilməsi ilə müşayiət edilən bir xalq tədbiridir. Hətta 1972-ci ildən etibarən bu bayram hər il qeyd olunan rəsmi dövlət bayramı statusu qazanmışdır.

Bəzi nümunələrdə Afrikada danışılan 15 müxtəlif dildə işlənən və ingilis dilində geniş istifadə imkanı qazanmış 100-ə yaxın sözü göstərə bilərik ki, bu sözlərin çoxuna Bantu tayfalarının danışdığı dilində rast gəlinməkdədir. Bir neçə nümunəyə nəzər yetirək: *macute* – gümüş pul vahidi, *accra* – qaynadılmış yumru noxud, *alhaji* – həcc ziyarətində olmuş insan, *egusi* – qarpız toxumu, *molue* – 44 nəfərlik avtobus növü, *oga* – başçı, rəhbər, *ogbanje* – İqbo xalqlarının inancına əsasən, dəfələrlə dünyasını dəyişən və yenidən eyni ailədə dünyaya gələn uşaq, *fonduk* – otel, mehmanxana, *mashrabiyya* – xüsusi bəzəkli eyvan, *kakaki* – nəfəsli, uzun musiqi aləti, *lappa* – qadın ətəyi, *mallam* – alim, müəllim, *wahala* – çətinlik, problem və s. [214, s.9-11, 15].

Aşağıdakı siyahıda sözlərin hansı xalqların dilindən keçdiyini araşdırmağa çalışmışıq. Manqaja dilindən *dambo* – çəmənliyin təmizlənməsi, masai dilindən – *moran* – döyüşçü, silahdar; luqanda dilindən *matoke* – banandan hazırlanmış yemək, *saza* – administrativ ərazi; igbo dilindən *osu* – toxunulmazlıq hüququ olan dini xadim; *palaver* – mübahisə, anlaşılmazlıq, müzakirə; mandinqo dilindən *saphie* –

cazibə, nyanja dilindən *ulendo* – iz, cığır və s. [214, s.11].

Coğrafi mövqeyinə görə bu alınmaların keçdiyi dilləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar: Şimali, Qərbi, Şərqi və Mərkəzi Afrika. Ən çox Suahili dilindən sözün keçdiyini nəzərə alaraq ümumilikdə Şərqi Afrika xalqlarının dilindən alınmış sözləri 42%-lə qiymətləndirmək olar. Digər iri qrupları 44%-lə Qərbi Afrika, 8%-lə Şimali Afrika, və 6%-lə Mərkəzi Afrika xalqları təşkil etməkdədir [214, s.11-12].

Statistik araşdırmalar göstərir ki, bu xalqların dilindən keçmiş alınma sözlərin 50%-i XX əsrdə amerikan ingiliscəsinə daxil olmuşdur. İlk alınmaların XVII əsrdən etibarən baş verdiyini nəzərə alsaq, bu dövrə aid aşağıdakı bir neçə nümunəni göstərə bilərik: *mokisso* (1634), *pregnant* (1660), *pagne* (1698). Artıq XVII əsrdən etibarən və xüsusilə XVIII əsrdə xalqlar arasındakı əlaqələrin genişlənməsi alınmaların sayının getdikcə artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: *zawiya* (1836), *agidi* (1853), *shamba* (1878), *tembe* (1887), *Mzee* (1898). *toubab* (1911), *kakaki* (1932) *miraa* (1945), *matoke* (1959), *tro-tro* (1973), *Jua Kali* (1986) və s. [229, s.40-42].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Afrika xalqlarının ingilislərlə ünsiyyətinin nəticəsində dilə qəbul edilmiş sözlərin çox az qismi XVII-XVIII əsrlərdə, böyük əksəriyyəti isə XIX-XX əsrlərdə mənimsənilmişdir. Müvafiq nümunələrlə aşağıdakı siyahını nəzərdən keçirək:

XVII əsrdə qəbul edilmiş sözlər:

manilla (1607) – ticarət zamanı pul əvəzinə istifadə edilən qiymətli metaldan hazırlanmış bilərzik; *pregnant* (1660) – hamilə; *pagne* (1698) – qadınların geyindiği uzun geyim növü və s.

XVIII əsrdə mənimsənilmiş sözlər:

fonduk (1704) – otel, mehmanxana; *saphie* (1799) – cazibə; *alhaji* (1729) – həcc ziyarətinə getmiş şəxs; *marigot* (1759) – çayın kənarı; *macute* (1762) – gümüş pul vahidi və s.

XIX əsrdə dilə keçmiş sözlər:

chop (1805) – yemək, çeynəmək; *zawiya* (1836) – müqəddəs məkan; *again* (1837) – yenə; *mzungu* (1844) – ağdərili; *piccaninny* (1855) – qaradərili afrikalı uşaq; *mallam* (1855) – müəllim, elm adamı; *mganga* (1859) – ara həkimi; *shamba* (1878) -

əkin sahəsi; *boma* (1878) – müdafiə qalası; *ilmoran* (1885) – cavan və subay əsgər; *tembe* (1887) – palçıqdan hörülmüş ev; *askari* (1889) – afrikalı əsgər və s.

XX əsrdə dilə qəbul edilmiş və assimilyasiyaya uğramış sözlər:

dambo (1907) – otbiçimi; *toubab* (1911) – ağdərili avropalı; *toto* (1916) – uşaq, azyaşlı; *duka* (1924) – dükan, bazar; *egusi* (1925) – qarpızın tumu; *garri* (1926) – maniok ağacının köklərindən alınan undan bişirilmiş çörək; *mbuga* (1930) – mövsümi yağış; *kakaki* (1932) – xüsusi tədbirlərdə ifa olunan nəfəsli musiqi aləti; *osu* (1938) – toxunulmazlıq hüququ olan dini xadim; *kikoi* (1942) – kəmər kimi istifadə olunan saçaqlı parça; *saza* (1950) – administrativ ərazi; *simi* (1955) – iri bıçaq; *khanga* (1967) – qadın geyimləri üçün nəzərdə tutulmuş və rənglərlə bəzədilmiş parça növü; *matatu* (1971) – taksi, minibus; *tro-tro* (1973) – Qanada insanların daşınmasında istifadə olunan nəqliyyat növü; *wahala* (1973) – narahatlıq, qarışıqlıq, çaşqınlıq və s.

Yuxarıda göstərilən siyahını təhlil etdikdə afrika xalqlarının dilindən amerikan ingiliscəsinə daha çox sözün məhz XX əsrdə qəbul edildiyini anlamış oluruq [226, s.1-2].

E.M.Serranonun araşdırmalarına əsasən, semantik məna qruplarına görə Afrika xalqlarının dillərindən keçmiş sözləri 9 müxtəlif qrupa bölmək mümkündür: geyim adları, yemək adları, din, hərbi, təbiət, xidmət sahələri, təbiətdəki qiymətli daşları, insanlar və heç bir məna qrupuna aid olmayanlar.

Geyim adları: Bu qrupa 7 söz aid edilmişdir – *khanga*, *kitenge*, *Americani*, *Merikani*, *kikoi*, *lappa* və *pagne*. **Yemək adları:** Bu qrupa isə müəllif 11 söz daxil etmişdir – *waragi*, *chop*, *accra*, *agidi*, *chermoula*, *egusi*, *matoke*, *ogi*, *pap* və s. **Dini məfhumlar:** Afrika xalqlarının dini ayinləri ABŞ-dakından tam fərqli olduğundan mövcud boşluğu doldurmaq üçün bu sözlərin amerikan ingiliscəsinə qəbul edilməsi mütləq bir məcburiyyət olmuşdur – *Alhaji*, *mohisso*, *ogbanje*, *osu* və *zawiya*. **Hərbi anlayışlar:** Bu qrupa əsgərlərə aid olan sözlər daxil edilə bilər – *askari*, *ilmoran and moran*, *boma*. İngilislərin afrika tayfaları ilə ünsiyyəti məhz hərbi müdaxilə yolu ilə reallaşdığından bu sözlərin dilə qəbul edilməsi prosesi işğal dövrünü əhatə etmişdir. **Təbiət:** Bu kateqoriyaya aid olan sözlər flora və faunanı əhatə etmişdir – *bush*, *deer*,

mehari, dambo, marigot, mbuga, miraa, mvule və shamba. Bu sözlərin qəbul edilməsində yaranan məcburiyyət Afrikada yetişən bitki və ağacların, orada yaşayan heyvanların ingilislərə tanış olmaması faktı hesab oluna bilər. **Xidmət sahələri:** Bu qrupda nəqliyyat vasitələrinin, müxtəlif iaşə obyektlərinin adları və burada xidmət göstərən insanları adlandıran sözlər cəmlənmişdir – *matatu, molue, tro-tro, boma, duka, fonduk, Kali, mallam, mganga* və s. **Təbiətdəki qiymətli daşlar** – *macute, saphie, manila* və *kakaki*. Sonuncu qrupa isə, əvvəldə sadalanan heç bir qrupa aid edilə bilməyən sözləri daxil etmişik ki, onların da sayı kifayət qədər çoxdur: *kiboko, simi, ngoma, masharabiyya, tembe* və s. [214, s.13-16].

Afrika xalqlarından hansının ingilislərlə daha çox ünsiyyətdə olmasından asılı olaraq bəzi xalqların dillərindən daha az, bəzilərindən isə daha çox sözün keçdiyi araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur. Amerikan ingiliscəsinə daha çox sözün qəbul edildiyi dillərin bantu, mande, akan, mandinqo, ibibio, vuluf, kimbundu, sierra leon, hausa, konqo, yoruba, gullah, temn, kikonqo, dahomey, şiluba və s. olduğunu nəzərə alsaq, alınma sözləri hansı xalqın dilindən keçməsinə əsasən qruplaşdıraq:

Bantu dilindən: *bidibidi* – balaca sarı quş; *bambi* – gizlənmək; *booboo* – yanlış hərəkət, səhv; *booger* – ruh; *boogie* – zərb aləti çalmaq; *bozo* – yöndəmsiz hərəkət edən adam; *chance* – bir neçə ədəd; *coob* – qayğısına qalmaq, qeydinə qalmaq; *diddle* – aldatmaq, hiylə etmək; *diddy-wa-diddy* – dayanmadan yemək; *goobe* – yer fıındığı; *goofer-bag* – ölmək; *jazz* – oynamaq, rəqs etmək; *jigger* – böcək, həşərat; *juba* – ritmik olaraq musiqi ifa etmək; *ju mahoola* – gizli söhbət; *poke* – zənbil, çanta, torba; *ruskus* – sevinmək; *sambo* – rahatlaşdırmaq, sakitləşdirmək; *shucking* – yalançı, saxta; *tabby* – qulların yaşadığı evləri tikmək üçün palçıq və s.

Mandinqo dilindən: *brer, buh* – böyük qardaş; *bug* – təhqir etmək, bezdirmək; *cool* – asta templə, yavaş; *dinge* – uşaq, cavan, gənc; *fat-mouth* – çox danışan, boşboğaz; *jitter* – qorxaq; *man* – güc, qüvvə, hökmranlıq; *massa* – başçı, rəhbər; *mouse* – cazibədar qız, gözəl qadın, həyat yoldaşı, qəşəng xanım; *Okay* – oldu, tamam, bəli; *phoney* – yalan söyləmək, aldatmaq və s.

İbibio dilindən: *bronco* – mal-qaraya qulluq edən işçi, qul; *buckaroo* – kasıb ağdərili adam; *buckra* – rəhbər, sahibkar; *bamboula* – nağara, zərb aləti və s.

Vuluf dilindən: *banana* – banan; *dig* – başa düşmək, anlamaq, qiymətləndirmək, diqqət yetirmək, dərk etmək; *fuzzy* – at; *guy* – oğlan, dost; *hoodoo* – ovsunlamaq; *jive* – kiminsə arxasından onun haqqında pis danışmaq, dedi-qodu etmək; *poop* – oxşamaq, əzizləmək; *rooty-tooty* - səs-küylü, hay-küy; *yam* – yemək; *idle* – boşboğazlıq və s.

Digər xalqların dillərindən daha az sayda söz keçdiyinə görə bu sözləri ümumi siyahıda təqdim edirik:

banjo (kimbundu) – musiqi aləti; *bidly baby* (kimbundu) – cücə; *doll-baby* (yoruba) – körpə, balaca; *foo-foo* (akan) – yeni, təzə; *gam* (hausa) – lovğa; *bad-mouth* (gullah) – dedi-qodu etmək, boşboğazlıq etmək; *mat* (hausa) – qadın, həyat yoldaşı; *mojo* (fula) – tüpürmək; *pharaoh* (kanuri) – qız; *pin* (temn) – diqqətlə baxmaq, gözlərini zilləmək; *voodoo* (dahomey) – cadugər, falçı; *zombie* (şiluba) – ölmüş bir şəxsin başqa birisinin bədənində yenidən doğan ruhu və s. [226, s.1-2].

Yekun olaraq yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Afrika xalqlarının dillərindən əkinçilik və heyvandarlıq, kulinariya, musiqi alətləri, rəqs, tibb, memarlıq, yemək, nağıl qəhrəmanları, xəstəlik adları, şirniyyat adları, bayram adları, din və inancları ifadə edən xeyli sayda alınma söz amerikan ingiliscəsinin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Afrika xalqlarından daha çox hansının dilindən amerikan ingiliscəsinə alınma sözün keçməsinə dair söylənilən fikirlər bizə belə bir fakti da xüsusi olaraq vurğulamağa imkan verir ki, bu xalqlardan suahili, iqbo, mande, gullah, manqaja, luqanda, bantu, mandinqo, ibibio, vuluf, kikongo, kimbundu, masai, nyanja, akan, şiluba, hausa və s.-ni göstərmək olar. İlk alınma sözün XVII əsrə aid olduğunu qeyd etməklə yanaşı, sözalma hadisəsinin günümüzədək də davam etdiyini söyləyə bilərik.

Əvvəlki yarımfəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, amerikan ingiliscəsinə zənginləşdirən digər bir qrup alınmaları yerli hindu tayfalarının dillərindən keçmiş alınma sözlər təşkil etdiyindən, növbəti yarımfəsildə məhz bu qrup alınmaların araşdırılması nəzərdə tutulub.

2.3. Amerikan ingiliscəsində işlənən hindu dilindən keçmiş alınmaların semantik xüsusiyyətləri

Şimali Amerikaya Avropa xalqlarının axını başladığı vaxtda yerli aborijenlər artıq bu torpaqlarda uzun illər idi ki, yaşamaqda idilər. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, yerli tayfaların bu ərazilərdə məskunlaşması avropalıların yeni qitəylə tanışlığından təxminən 30.000 əvvəl baş vermişdir. Bu tayfaların böyük bir qismi işğalçılarla mübarizədə, digər qismi isə avropalıların özləri ilə gətirdikləri xəstəliklər səbəbindən məhv olmuşdular [200, s.9]. Lakin bununla yanaşı, yerli tayfaların dilində işlənən xeyli söz amerikan ingiliscəsinə daxil olmuş və dilin lüğət tərkibinə qəbul edilmişdir. Şimali Amerikada ingilis dilinin formalaşmasına təsir göstərmiş dillər arasında hindu dillərinin təsiri danılmazdır. A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, çarpazlaşma zamanı məğlub olan yerli dilin qalib olan gəlmə dildəki izlərinə substrat deyilir ki, məhz bu halda yerli hindu dillərinin amerikan ingiliscəsinə təsirində də bu izlərə rast gəlmək mümkündür [7, s.118]. Qərbi yarımkürəsində yaşayan bu aborijen tayfaları yerli amerikalılar, Amerika hinduları, hindu tayfaları və ya amerhindular deyə adlandırmışlar. Yerli sakinlər olan hindulərin “adenanz” adlanan ilk qrupları e.ə. 600 il öncəyə aid tikililəri bizə onu deməyə imkan verir ki, bu tayfaların özünəməxsus dinləri və mədəniyyətləri olmuşdur ki, bu mədəni xüsusiyyətlər onların bizə miras qoyduğu mədəniyyət nümunələrində öz əksini tapmışdır [200, s.8]. Aparılan araşdırmaların sonunda məlum olmuşdur ki, bu tayfaların dillərindən alınmış sözlərin daha çoxu XVII əsrdə, bir qismi isə XVIII-XIX əsrlərdə amerikan ingiliscəsinə daxil olmuşdur [57, s.156]. Amerikan ingiliscəsinin yaranmasında rol almış amillərdən biri isə yerli hinduların həyat tərzi ilə bağlı olmuşdur. Hindu tayfalarının həyat tərzi, dini mərasimlərini və baxışlarını, onların istifadə etdikləri özünəməxsus alət, silah və digər əşyaları bildirən söz və ifadələrin sayı isə olduqca çox idi. Yeni yaşayış şərtləri, təbii və ictimai şərait amerikan ingiliscəsinə alınma sözlər hesabına zənginləşdirirdi. Yerli əhəlinin həyat tərzi və məişətini əks etdirən sözlər sayca çox olmuşdur.

Amerikanın böyük hindu xalqlarından olan irokezlər və apaçilərlə mühacirlər arasında xüsusilə geniş əlaqələr yaranmışdı. Bu azsaylı xalqlar əkinçiliklə məşğul

olurdular və öz torpaqları uğrunda gəlmə Avropa xalqları ilə hər zaman mübarizə aparırdılar. Lakin zaman-zaman yerlilərlə gəlmələr arasında müəyyən ticari əlaqələr yaranır, qarşılıqlı ünsiyyət mümkün olurdu. Xüsusilə Cənubi və Şimali Dakota, Nebraska, Montana və digər ştatlarda xırda yaşayış ərazilərində yaşayan hindu tayfaları məşğul olduqları əmək növlərinə uyğun gələn müvafiq sözlərin də ingilis dilinə daxil edilməsinə səbəb olmuşdular [176, s.241].

Dilə XVII əsrin əvvəllərində qəbul edilmiş alınmaların böyük qismi hindu tayfalarının dilindən keçmişdir. Burada əsas məqsəd tanış olmayan məfhumların ifadəsi zərurəti ilə əlaqəli olmuşdur. Həm flora və fauna ilə bağlı aborijenizmlərin, həm də onların məişəti, mifologiyası, adət və ənənələri ilə əlaqədar sözlərdən də istifadəyə ingilis dilində ehtiyac duyulmuşdu [176, s.293-294]. Çünki həmin məfhumların dildə əks olunması ingilis dilində müvafiq aborijen sözlərinin mənimsənilməsi yolu ilə mümkün ola bilərdi. Aborijenlərin özünəməxsus mənəvi və maddi aləminə aid olan məfhumlar və əşyalar yerli olmayan xalqlara tanış deyildi. Bu cür sözlər müəyyən qədər fonetik və morfoloji assimilyasiyaya uğrayaraq dilin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Həmin sözlərin semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə bu sözlərin əsasən yerli xalqların həyat tərzilə bağlı əşyaların, əmək alətlərinin və nəqliyyat vasitələrinin adlarını əhatə etdiyini görürük. Məsələn: *oamiac* – heyvan dərisindən hazırlanmış böyük qayıq; *kayak* – yüngül qayıq; *comiac* – xizəklə sürüşmə; *toboggan* – dağda sürüşmək; *wangun* - qayıq, ərzaq məhsulları üçün sandıq; *wigwam* – çadır, alaçıq; *tomahawk* – balta, kəsici alət; *wampum* – pul vahidi; *coollamon* – su saxlamaq üçün taxta qab; *dilly* – otdan toxunan çanta və s [24, s.47-48, 96, 107-108].

Hindu tayfalarının dillərindən keçmiş alınma sözlərin böyük əksəriyyəti yaşayış məskənlərinin adlarını ifadə edir. Məsələn: *gunyah* – ev, daxma; *wurley* – ev, yaşayış yeri; *humpy* – yaşamaq üçün yer, *wigwam* – ev, yaşayış məkanı; *wickiup* – koma; *tepee* – viqvam; *igloo* – qardan hazırlanmış ev və s.

Qida və yemək adları da bu tayfaların dillərindən alınaraq onların milli mətbəxinə aid olan yeməkləri adlandırmaq üçün dildə geniş işlənmə arealı qazanmışdır. Bu sözlərin də böyük qismi assimilyasiyaya uğrayaraq mənimsənilmişdir. Bir

neçə nümunə ilə fikrimizi əsaslandıraraq: *hominy* – əzilmiş qarğıdalı sıyığı, *tapioca* – xüsusi bitkidən hazırlanmış un növü, *pemmican* – qurudulmuş ətdən yemək, *hickory* – şirə, *succotash* – babua ağacının meyvəsindən hazırlanmış yemək, *hooch* – spirtli içki və s. [62, s.1-3].

İnkişaf etmiş cəmiyyət üçün səciyyəvi sayılan peşə, vəzifələri ifadə edən sözlər aborijenlər üçün xarakterik olmadığından, onların dilindən ingilis dilinə yalnız primitiv cəmiyyətlərdə mövcud olan şəxsləri bildirən sözlər alınmışdır. Həmin cəmiyyətlərə cadugərlik, bitkilərin köməyi ilə müalicə aparan ara həkimi kimi peşələr səciyyəvi hesab olunur. Belə cəmiyyətlərdə krallar və cəngavərlər tayfa başçıları ilə əvəz olunurdu və bunun nəticəsi olaraq, hindu dillərindən ingilis dilinə məhz həmin insanları ifadə edən sözlər alınmışdır. Məsələn: *sachem* – başçı; *cockarouse* – rəhbər, boss; *pow-wow* – din xadimi, cadugər; *mugwump* – böyük başçı; *coradgee* – müdrik adam; *squaw* – hindu qadın; *papoose* – hindu uşağı; *gaucho* – çoban və s. [199].

Hindu tayfalarının zəngin mifoloji və qədim dini ənənələri onların dilində özünün geniş ifadəsini tapa bilmişdir. Şübhəsiz ki, həmin leksik layın müəyyən bir qismi kontaktların nəticəsi olaraq gəlmə əhalinin nitqinə qəbul edilmişdir. Məsələn: *manitou* – ruh, Allah; *corrobore* – səs-küylü dini bayram; *didgoridoo* – dini mərasimdə işlənən musiqi aləti; *bora* – aborijenlərin keçirdiyi dini ayin; *borak* – dini şənlik və s. [62, s.1-3].

Dilin üslubi-emosional leksikasının formalaşmasına bir sıra amillər təsir edə bilər. Onlardan ekstralingvistik amillərə ölkənin flora və faunasını, həyat tərzini, mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrini daxil edə bilərik. Amerikan ingiliscəsinin üslubi leksikasının zənginləşməsi həm mövcud sözlərə yeni mənaların verilməsi, həm də müxtəlif dillərdən söz alınması hesabına həyata keçirilmişdir. Hazırda bir çox ərazi, ştat, bölgə, göl və çay adları bu tayfaların dilində alınmış sözlərlə adlandırılır. Ştat adları – *Alabama, İllinois, İowa, Delaware, Massachusetts, Kansas* və s.; çay və göl adları – *Erie, Huron, Ohio, Missouri, Minnesota, Michigan* və s.; şəhər adları – *Cheyenne, Biloxi, Montauk, Miami, Natchez, Mobile, Wichita, Spokane, Yuma, Walla* və s.; dağ və səhra adları – *Teton, Mohave, Apalachee, Shasta* və başqalarını nümunə göstərə bilərik.

Alınmaların semantik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda, onların əsasən aşağıdakı mənaları ifadə etdiyini görürük: *Kansas* – cənub küləyinin insanları, *Massachusetts* – dağ adamları, *Connecticut* – uzun çay, *Oklahoma* – qırmızı dərililər, *Illinois* – üstün insanların tayfası, *Ohio* – gözəl çay, *Michigan* – böyük göl, *Arkansas* – tayfa, *Tahoe* – iri su hövzəsi, *Missisipi* – böyük çay, *Utah* – dağ adamları, *Minnesota* – bulanıq su, *Delaware* – düzənlik torpaq və s. [57, s.155].

Bu kateqoriyadan olan alınmalar arasında coğrafi adlar, heyvan, bitki, quş, balıq, həşərat adları və hinduların məişət əşyalarının adlarını qeyd edə bilərik. Məsələn: *chinquapin* – çox kiçik şabalıd ağacı; *sequoia* – sekvoya; *hickory* – findıq ağacı; *moose* – Amerika sığıını; *pecan* – pekan qozu; *sequia* – sekvoyya ağacı; *terrapin* – su tısbağası; *musquash* – ondatra; *raccoon* – yenot; *cariboo* – karibu; *quahog* – iri ilbiz; *wigwam* – ev, koma; *hogan* – yarım qazma; *tepee* – xüsusi ev növü; *barren* – torpaq zolağı; *vapiti* – maral; *sachem* – qəbilə başçısı; *hommy* – qarğıdalı yeməyi; *mash* – qarğıdalı sıyığı; *pone* – qarğıdalıdan bişirilmiş şirin kökə və s. [92, s.50-51].

Şimalı Amerikalıların yeni həyat şəraitinin formalaşması mühacirlərin burada rastlaşdığı yeni yaşayış tərzilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Gəlmələr üzləşdikləri təbii, coğrafi şəraitə uyğunlaşaraq öz həyatlarını tamamilə yeni reallıqlar əsasında qurmalı olmuş, bu yolda qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə müxtəlif vasitələr axtarmalı olmuşlar. Yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmaq, öz yaşayışlarını təmin etmək istəyən amerikalılar bir çox şeyləri yerli hindulardan öyrənməli olmuş və nəticə etibarilə məhz ölkənin iqtisadi şəraitinə uyğun adət və ənənələr formalaşdırmışdılar. Eyni hal təsərrüfatın digər sahələrinin – maldarlığın, ovçuluğun və s. inkişafında da özünü göstərmişdir [189, s.9].

Hindu dilindən keçmiş ifadələrin içərisində bitki adları da geniş yer tutmaqdadır. Bir neçə nümunəyə baxaq: *squash* – hindu dilində *askutasquask*, *askoat*, *askuash* kimi işlədilər və yaşıl, kal, dəyməmiş mənasını ifadə edən bu tərəvəz növü sonralar məcazi mənada nəyinsə formasını dəyişməkdən ötrü ona təzyiq edərək düzləşdirmək, hamarlamaq mənasını qazanmış və hal-hazırda öz ilkin mənasından

daha çox işlədilməkdədir. Digər tərəfdən, balaca məkanda həddən artıq çox insanın olması səbəbindən sıxlıq, basabas olması mənasını da ifadə etməkdədir [176, s.160].

Bədii ədəbiyyatda XVII əsrin əvvəllərində rast gəldiyimiz daha qədim alınmalar hindu sözləri olub, mühacirlərin gəlişinə qədər bu ərazidə məskunlaşmış xalqlara aid idi və onların böyük əksəriyyəti alqonkin qrupuna daxil olan dillərdə danışdılar. Zaman keçdikcə bu alınmaların çoxu itib getmiş, müəyyən hissəsi isə dövrümüzədək saxlanılmışdır. *Oamiac* – eskimos dilindən dilə daxil olmuş bu söz heyvan dərisindən hazırlanmış böyük qayıqı ifadə edir. Eyni dildən alınmış *attigi* sözü dəri köynək mənasında, *kuletuk* – dəridən düzəldilmiş jaket, *parka* – dəri geyim, *toboggan* – xizək və s. gündəlik həyat tərzini ifadə edən sözlərdir. Hindu dilindən alınma sözlərin bəziləri kalka yolu ilə dilə daxil olmuşdur. Bu sözlərdən bəziləri lüğət fondunda semantik inkişafa məruz qalaraq əlavə mənalar əldə etmişdir. Məsələn: *toboggan* – ismindən konversiya üsulu ilə ingilis dilində *to toboggan* feilini (xizəkdə sürüşmək) əmələ gətirir və bu feilin iştirakı ilə mürəkkəb söz yaranır: *toboggan-slide* – xizəklə sürüşmək üçün dağ və yaxud *prices tobogganed* – qiymətlər kəskin olaraq düşmüşdür [176, s.134].

Bir çox alınmalar fonetik və semantik cəhətdən assimilyasiyaya uğrayaraq mənimsənilmişdir. *Wangun* sözü ilkin formada *atawangan* şəklində ərzaq məhsulları üçün sandıq mənasında işlənsə də, daha sonralar assimilyasiyaya uğramış və hal-hazırkı formasını almışdır. *Wigwam* –çadır və ya alaçıq mənasını ifadə etmiş, daha sonralar *wiwam* kimi işlənməyə davam etmişdir. *Currare* – zərərli maddə olaraq oxları zəhərləmək üçün istifadə edilən vasitə mənasını bildirmiş, uzun müddət assimilyasiyaya uğrayaraq ilkin *oorari*, *woorali* formasının dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. *Pemmican* sözü ilkin formasını qismən də olsa dəyişmiş, mənə olaraq həm xüsusi yemək növü, həm də yığcam fikir mənasını əldə etmişdir. Koloniyalaşmanın ilk dövrlərində hindu dilindən alınmış *pow-wow* “ara həkimi, din xadimi, cadugər” mənalarında bildirmişdir. Sonralar o, sehrbazlıqların icra olunduğu, rəqs ayinləri ilə və ziyafətlərlə müşahidə olunan mərasimləri ifadə etməyə başlamışdır. Hindu dilindən alınmış *mugwump* sözü haqqında da eyni fikri söyləmək mümkündür. Bu söz Natic hindu tayfasının dilindəki *muquomp* – böyük başçı, rəhbər sözünün

fonetik assimilyasiyası nəticəsində yaranmışdır. Hindu dilindən aborijenlərin primitiv ictimai quruluşunu ifadə edən “totem” sözü də alınmışdır. *Totem* alqonkin tayfasının dilindəki *ododam*, *totam*, *ototetam*, *toodaim* sözündən törəmişdir. Həmin dildə *otem* – ailə, tayfa mənasını da ifadə etmədədir. Bu söz morfoloji assimilyasiyaya da uğrayaraq bir çox sözlərin yaranmasına əsas vermişdir. *Totem-exogamy* – fərqli totemə malik bir tayfadan qız almaq, *totemist* – totem qrupunun üzvü, *totem-pole* – totem dirəyi kimi yeni ifadələr məhz alınma sözün köməyi ilə yaranmışdır. *Blanket* – ABŞ-ın şimal-qərbində yaşayan hinduların, xüsusilə meşəbəyilərin istifadə etdikləri yun örtük, *hurricane* – mayaların külək Allahı olan Hunkaranın adı ilə eyni səslənən və güclü külək mənasında işlənmiş bu söz XVI əsrdə amerikan ingiliscəsinə ispan dili vasitəsilə daxil olmuş və dilin orfoqrafik yazı qaydalarına uyğunlaşdırılaraq bugünkü formasını əldə etmişdir [70, s.154-158].

Yerli hinduların dilindən alınmış sözlər frazeoloji birləşmələr yaradaraq dilə variativlik gətirmişdir. Fikrimizi nümunələrlə izah edək:

Mug-wump – səs verməyi bacarmayan insanı ifadə edən söz birləşməsidir. Hal-hazırda *to be a mug-wump* birləşməsinin daxilinə qoşularaq məcazi mənada Demokratik Partiyayı dəstəkləyən Respublikaçıları adlandırmaq üçün işlədilir. Bəzən isə, tez-tez fikrini dəyişən tərəfdarları təsvir etmək üçün istifadə olunmaqdadır. *To smoke the pipe of peace* ifadəsi uzunmüddətli münaqişədən sonra barışmaq mənasını əxz edir. Bu ifadənin etimologiyası qədim hindu tayfalarının adət-ənənələrini özündə əks etdirir. Belə ki, iki rəqib tayfa sülh üçün razılığa gəldikdə xüsusi siqar çəkməklə bunu təsdiqlədiklərindən, bu ifadə sülhə gəlmək mənasında işlənməyə başlamışdır. Başqa bir ifadədə balta mənasını verən hindu dilindən keçmiş *tomahawk* sözünün *to bury the tomahawk* və ya *to raise the tomahawk* söz birləşməsində müharibəni, münaqişəni dayandırmaq və ya başlamaq mənaları yenə də hindu tayfalarının ənənələri ilə sıx bağlıdır. *Opossum* – alqonkan tayfasının dilində vəhşi heyvan mənasını ifadə edərək söz birləşməsinin daxilində *to play opossum* olaraq özündən daha güclü heyvanı görəndə zaman özünü yalandan ölülməyə vurmaq mənasında işlədilməkdədir. *Skunk* – balaca ağ-qara dərilili bir heyvan olaraq özünü müdafiə etmək üçün xoşagəlməz iy buraxması ilə tanınır. Bu söz ifadələrin daxilində özünü

müdafiə etmək məqsədilə fərqli üsullara əl atan insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur. Alqonkan dilində *squumcke* kimi işlədilən bu söz zaman keçdikçə assimilyasiya olunmaqla dilə uyğunlaşdırılmışdır [219, s.454-477].

Sözlərin daha çox hansı tayfaların dilindən keçməsinə təhlil etdikdə, ilk olaraq ABŞ-da tarixən hansı yerli tayfaların olması haqqında bir neçə söz söyləmək yerinə düşərdi. Məlumdur ki, yerli tayfaların dillərindən alınmış sözlər dilə heç də birbaşa keçməmişdir, çünki ingilislər bu ərazilərə digər Avropa xalqlarına –fransızlar, ispanlar, portuqallar və digərlərinə nisbətən daha gec gəldiyindən məişət əşyaları və alətlər, heyvan və meyvə, ağac və tərəvəz, bütünlükdə gündəlik həyat tərzini ifadə edən bir çox sözün fransız və ispan dilinə keçməsi prosesi artıq reallaşmışdı. Bu səbəbdən də, yerli hindu tayfalarının işlətdikləri sözlər daha çox ispan, fransız və portuqal dili vasitəsilə lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Hindu xalqlarının dillərinin necə təsnif olunmasına dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onlardan birincisi C.Paulun təsnifatıdır ki, burada o, müxtəlif dilləri lüğət fondunun tərkibinə əsasən fərqləndirmişdir. Bu təsnifatda dillərin morfoloji quruluşu diqqətdən kənar qalmışdır [59, s.409-410]. Dillərin ilk genetik bölgüsü P.Dyuponso tərəfindən 1838-ci ildə həyata keçirilsə də, ilk tutarlı təsnifatın müəllifləri A.Qallatin (1848) və C.Trambul (1876) hesab olunur. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq aparılan araşdırmaların sonunda L.Kempbel və M.Mitun bir-birindən kəskin fərqlənən 62 dil ailəsinin siyahısını təqdim edərək bir çox dilləri geneoloji cəhətdən tam təcrid olunmuş halda təqdim etmişlər [46, s.2-3].

Amerikada yaşayan hindu tayfalarının danışdığı dillərin tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda ilk dəfə buna cəhd edənlər XVI əsrdən etibarən ABŞ-da xristianlığı yaymaq məqsədi daşıyan missionerlər olmuşdur. XIX əsrin ortalarından etibarən müxtəlif peşə sahiblərinin kortəbii şəkildə həyata keçirdikləri araşdırmalar müəyyən nəticələr verməsə də, 1879-cu ildə Vaşinqtonda Amerika Etnologiya Mərkəzinin yaradılması bu işə daha çox mütəxəssisin cəlb edilməsinə şərait yaratdı. İxtisasca geoloq olan C.V.Paul o vaxtadək hindu tayfalarının dilləri haqqında olan bütün məlumatları toplayaraq ümumilikdə 58 dili əhatə edən ilk əsaslandırılmış təsnifatın müəllifi oldu. Bu təsnifat, söz bazasına əsaslanaraq dillərin qrammatik quruluşunu diqqətdən

kənarda saxlamışdır. Bəzi qüsurların olmasına baxmayaraq bu təsnifat hələ də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamış və daha sonralar elmə gətirilən bir çox bölgülər də məhz C.V.Paulun təsnifatına əsaslanaraq tərtib olunmuş və yalnız bəzi hallarda azsaylı xalqların dillərinin verilmiş bölgülərdən çıxarılması ilə nəticələnmişdir [59, s. 409-410].

Növbəti bir əsrə yaxın bir müddət ərzində onlarla dilçi mütəxəssisin toplamış olduğu leksik və qrammatik materiallar hələ də hindu tayfalarının dillərini qruplaşdırmağa tam dolğun əsas yaratmamışdır. Belə ki, ənənəvi müqayisə metodundan istifadə edərək dillərin təsnifi uğursuzluqla nəticələndi; oxşar qohumluq xüsusiyyətlərinin az olması və ya heç olmaması dillərarası əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaratdı; linqvistik qrupların həddən artıq çox olması dillərin geneoloji təsnifatını verməyə imkan yaratmadı; dillərin həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən özünəməxsus olması dillərin kök, aqqlütinativ və flektiv dil qruplarına bölməyi də qeyri-mümkün edirdi və s. R.Heydərov dillərarası əlaqələrdən danışdıqda amerikan ingiliscəsinin öz sələflərindən bu qədər fərqlənməsini məhz bu prosesin gedişi ilə birbaşa olaraq əlaqələndirir. Bu səbəbdən, dillərarası əlaqələrin qədimdən bu günədək nəzərdən keçirilməli olduğunu vurğulayan müəllif, bu prosesi şərtləndirən əsas amillərə xalqların bir yerdən digərinə köçməsi, müxtəlif dövrlərdə baş verən müharibələr, ticarət əlaqələri, dövlətin dil siyasəti, miqrasiyanın geniş yayılması, internetdən istifadənin artması və s. bu kimi faktları daxil etmişdir [16, s.49-50].

Yuxarıda qeyd edilən bu səbəblər dillərin bölgüsünü və təsnifini müəyyənləşdirməyə mane olan əsas faktorlardan idi. Bu səbəbdən, hətta XIX əsrdə məşhur dilçi V. fon Humboldt Amerika tayfalarının dillərinin böyük əksəriyyətini “polisintetik və inkorporlaşan dillər” termini altında qruplaşdırmağı təklif etmişdir. Bu dil qruplarında bütün sözlər birləşərək bir sözdə cəmləşməklə məna ifadə etmək iqtidarında olur. Məsələn: *Tacusariartorumağaluarnerpa?* (Siz həqiqətən də onun bu işlə məşğul olacağını düşünürsünüz?). Daha sonra dilçi bir çox dillərdə bu xüsusiyyətin olmaması səbəbindən, yalnız eskimos, alqonkin, irokez, keddo, yuto-astek, kvakiyutl dillərinin bu qrupa aid edilə biləcəyini müəyyənləşdirdi [45].

XIX əsrin sonlarına nisbətən D.Brinton bu istiqamətdə apardığı araşdırmaların əsas hissəsini dillərin təsnifinə həsr etmişdir. Burada müəllif C.Paulun əksinə olaraq, təsnifatı məhz dillərin morfoloji quruluşu əsasında aparmışdır. Amerikada yaşayan tayfaların dillərini 5 müxtəlif qrupda cəmləşdirən D.Brintonun təklif etdiyi bölgü aşağıdakı kimidir: 1. Şimali Atlantik qrupu, 2. Şimali Sakit okean qrupu, 3. Mərkəzi qrup, 4. Cənubi Sakit okean qrupu, 5. Cənubi Atlantik qrupu. Daha sonralar A.Kreber, F.Boas, E.Sepir və digər dilçilər də Amerika xalqlarının dillərinin araşdırılmasında xeyli tədqiqatlar aparmışlar. Onlar dilləri 6 iri dil ailəsində qruplaşdıraraq fərqli təsnifat irəli sürmüşlər: 1. Eskimo-Aleut, 2. Alqonkin-Vakaş, 3. Siu-Hoka, 4. NaDen, 5. Pentu, 6. Tano-yuto Astek dilləri [226].

İlk qrupa aid olan və polisintetik və flektiv dillər hesab olunan Eskimo-Aleut dillərində yalnız suffikslərdən istifadə edilir və heç bir halda nitq hissələrinin hallanmasından və prefikslərdən istifadə olunmur. Bu qrupda birləşdirilən dillər aşağıdakılardır: aleut, sirenik eskimos, yupik, çupik, nunivak, supik, alyutik, inuit, Qrenlandiya dili və s. İkinci qrupa daxil olan Alqonkin-Vakaş dilləri də flektiv və polisintetik olmaqla yanaşı daha çox suffikslərin, çox az sayda da prefikslərin işlədilməsinə üstünlük verirlər. Dillərin morfoloji quruluşuna daha dərinədən nəzər yetirdikdə kökdaxili şəkildə geniş şəkildə işlədilməsinin, redublikasiyanın, zəif hallanma sisteminin, bir çox hallarda isə isim və feillərinin köklərinə şəkilçi artırmaqla yeni sözlərin düzəldilməsinin mövcud olduğunun şahidi oluruq. Bu qrupa alqonkin, beotuk, ritvan, viyot, yurok, kutenay, mosan, vakaş, salış, çimakuan, kvanknutl və s. dillər daxil edilir. Növbəti dil qrupu olan NaDene dilləri ilk baxışdan polisintetik dillərin xarakterik xüsusiyyətlərini daşısa da, daha çox kök sözlərin işləndiyi, feillərin zaman, növ və aspekt kateqoriyalarının, isimlərin hallanmasının mövcud olduğu bir dil qrupudur. Bu dillərdə isimlərin kökü əsas baza elementi hesab olunur və isimlərdən düzələn feillər bəzən sərbəst işlənmə bilməsə də, derivativ xarakter daşımaqdadır. Hayda, tlinqit, eyak-atabask, navako və s. bu dil qrupunu yaradan dillərdir. Dördüncü dil qrupu penuti dilləri hesab olunur ki, bu dillər morfoloji strukturlarına görə əvvəlki üç dil qrupundan kəskin şəkildə fərqlənməklə yanaşı daha çox hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan dil qruplarının xüsusiyyətlərini

özlərində cəmləşdirirlər. Eyni zamanda bu dillərdə şəkilçilər konkret deyil, daha çox formal mənalar ifadə edir və ismin hallarının geniş çəkildə işlədilməsi müşahidə olunur. Bu dil qrupunda sayca daha çox dil cəmləşdirilmişdir: yokun, maydu, vintun, takelma, kus, siuslau, yakonan, kalapuya, çinuk, simşian, saxaptin, lutuami, mişesoke, uave və s. Beşinci dil qrupu Xokan-Siuan dil qrupudur ki, bura morfoloji quruluşuna görə aqqlütinativ dillər daxil edilmişdir və bu dillərin əsas xüsusiyyəti suffikslərdən deyil, məhz prefikslərdən istifadəyə daha çox üstünlük verilməsidir. Eləcə də bu dillərdə feillərin əvəzliliklərlə birgə işlədilməsi, aktiv və stativ feillərin kəskin şəkildə fərqləndirilməsi, söz köklərinin hallanması və isimlərin inkorporlaşması daha çox nəzərə çarpır. Xokan, karok, çimariko, şasta-açomavi, yana, pomo, vaşo, esselen-yuman, salin, çumaş, seri, çontal, tonkava, kotoname, komekrudo, karankava, yuki, keres, tunik, natçez və s. bu kimi dillər qeyd edilən qrupu formalaşdırır. Sonuncu dil qrupu isə Tanoan-Astek qrupu adlanır və polisintetik xarakter daşıyır. Formal mənali suffiks elementlərin var olması, isim və feillərin formal olaraq bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndirilməsi, sərbəst redublikasiyanın işlədilməsi, söz köklərinin hallandırılması və s. bu kimi xüsusiyyətlər bu dillərə xas olan cəhətlərdəndir. Bu qrupu formalaşdıran dillərə yutoastek, nauatl, pima, şoşon, kayova, tanoan, zuni və s. dillər daxil edilmişdir [60, s.413-415].

Bütün bu təsnifatlarla yanaşı olaraq onu da qeyd etməliyik ki, yerli xalqların dillərinin ilk geniş bölgüsü 1935-ci ildə çex dilçisi Ç.Loukot tərəfindən təqdim olunmuşdur. O, bu bölgüyə 113 kiçik dil ailəsini daxil etmişdir. Daha sonralar bu təsnifat A.Rodriqes, T.Kaufman və başqaları tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. C.Qrinberqin bu mövzuya həsr etdiyi və son dövrlərdə nəşr olunmuş kitabında da qeyd edildiyi kimi, 2000-ə yaxın yerli hindu xalqlarının dillərini 3 əsas qrupda cəmləşdirmək olar – Eskimo-Aleut, NaDene, Amerind [99, s.41-43], [100].

Son olaraq, amerikan ingiliscəsinin zənginləşməsinə daha çox töhfə vermiş bir neçə hindu dillərindən keçmiş alınma sözlərə nəzər yetirək. *Mississippi, Illinois, Massachusetts, Michigan, Connecticut, Chicago, Algoma* və s. Alqonkan dillərindən alınmış toponimlərdir. Bundan əlavə gündəlik məişət həyatında işlədilmiş onlarla söz

vardır ki, məhz bu xalqların dilindən alınmış və ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Bu sözlərə bir neçə nümunə göstərək: *Babiche* – dəri, *caribou* – karibu, *caucus* – gizli iclas, *chipmunk* – qırmızı sincab, *husky* – it növü, *mocassin* – ayaqqabı, *moose* – Amerika sığıını, *mugwump* – böyük başçı, *opossum* – ağ it, *papoose* – uşaq, körpə, *pemmican* – qurudulmuş ətdən yemək, *persimmon* – xurma, *pung* – tək atla idarə olunan araba, *raccoon* – yenot, *sachem* – lider, başçı, *squash* – kal meyvə, *skunk* – ağ-qara dərilili heyvan, *toboggan* – xizəklə sürüşmək, *totem* – dini simvol, *wampum* – pul əvəzinə işlədilən əşya, *woodchuck* – qunduz və s. [6, s.66-67].

Nahuatl dilindən: *cacao* – kakao, *avocado* – avokado (meyvə), *chocolate* – şokolad, *tomato* – pomidor, *tequila* – tekila (içki növü), və s.

Hindu tayfalarının dilləri arasında nahuatl dilindən keçmiş alınma sözlər xüsusi olaraq diqqəti cəlb etdiyindən bu sözlərdən ətraflı bəhs etməyi lazım bilirik. Maraqlı faktlardan biri ondan ibarətdir ki, bu alınmalar ingilis dilinə birbaşa yolla deyil, digər Avropa xalqlarının – xüsusilə ispan və fransız dillərindən keçərək daxil olmuşdur. Bu dillərdən alınmış sözləri həm aid olduqları semantik sahə üzrə, həm də dilə daxilolma xronologiyasına görə təsnif etmək mümkündür. Təbii bir haldır ki, qeyd edilən xalqların birbaşa və qarşılıqlı ünsiyyəti prosesində dil daşıyıcılarına tanış olmayan əşya və anlayışları adlandırmaq üçün hər hansısa bir dildə sözün mövcud olmaması dilə yeni sözlərin qəbul edilməsini zəruri hala çevirir. Tarixə nəzər salsaq, belə aydın olur ki, alınma sözlərin ilkin trayektoriyası ispan dilindən keçərək ingilis dilinə daxil olmaqla müəyyənləşirdisə, son dövrlərdəki söz axını Meksika ispancasından amerikan ingiliscəsinə doğru yönəlmişdir. C.K.Zamora həmin dövrdə dillərin qəbul etdiyi sözləri “ekvatorndan şimala” və “ekvatorndan cənuba” doğru hərəkəti haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş və Nahuatl dilindən olan alınmaların daha çox şimal yarımkürəsindən keçərək amerikan ingiliscəsinə daxil olduğunu iddia etmişdir [120, s.63]. Bu məsələ C.Carni, C.Katler, C.Vatson kimi dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuş və aparılan təhlillərdə alınma sözlərin etimologiyası diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

D.C.Haugen nahuatl dilindən amerikan ingiliscəsinə keçmiş sözləri aşağıdakı semantik qruplara uyğun olaraq təsnif etmişdir: heyvan adları, bitki adları, kulinariya

anlayışları, dərman və psixotrop bitkilər, dini-mifoloji məfhumlar, mədəni anlayış və hadisələr, etnoloji terminlər və dil adları, mineraloji anlayışlar və heç bir qrupa daxil olmayan sözlər. Müəllif hər bir mənə qrupuna aid olan sözlərin rəqəmlərlə ifadəsini göstərməyə cəhd etmiş və onların təxmini sayını vermişdir [133, s.63-66].

Semantik mənə qrupunun adı	amerikan ingiliscəsinə keçmiş sözlər
heyvan adları	11
bitki adları	15
kulinariya anlayışları	21
dərman və psixotrop bitkilər	10
dini-mifoloji məfhumlar	4
mədəni anlayış və hadisələr	12
etnoloji terminlər və dil adları	18
mineraloji anlayışlar	1
heç bir qrupa daxil olmayan sözlər	1

Heyvan adları özündə məməliləri, sürünənləri, həşəratları və quşları ehtiva etməkdədir. Məsələn: *coyote* – canavarabənzər vəhşi it, *ocelot* – Cənubi Amerikada yaşayan vəhşi pişik, *pinacate* – böcək, *zopilote* – qara quzğun və s. Bu sözlərin ilk dəfə qeydə alınması hətta XVII əsrin ortalarına təsadüf etsə də, onlardan bəziləri artıq dildə işlənmədiyi üçün arxaikləşmiş hesab olunur.

Nahuatl dilində işlənən ağac, gül və ot adları ilə yanaşı bitkilərin becərilməsi ilə bağlı hərəkət adları da amerikan ingiliscəsinə yol tapmışdır. Məsələn: *hule* – rezin ağacı, *metl* – metl ağacı, *ocote* – şam ağacı, *sacate* – yabanı ot, *tule* – irigövdəli tülə ağacı və s. Bu semantik mənə qrupuna daxil olan sözlərdən ən birincisi (*metl*) təxminən XVII əsrin əvvəllərində, başqa sözlə desək, asteklərlə ispanların ilk qarşılaşmalarından təxminən 80-100 il sonra dilə qəbul edilmişdir. Digər alınmaların ingilis dilinə keçməsi isə XVIII əsrin ortalarından etibarən, yəni ABŞ əhalisinin qərbə doğru axın etməsindən sonrakı dövrə təsadüf etmişdir [133, s.73-74].

Kulinariya anlayışları kateqoriyasına D.C.Haugen müəllif meyvə və tərəvəzləri, eləcə də insanlar tərəfindən yeyilə bilən bitkiləri və onların hazırlanması prosesinə aid olan sözləri aid etmişdir. Bu sözlərin də böyük əksəriyyəti XVII-XVIII

əslərdə, hətta bəziləri XX əsrin ortalarında amerikan ingiliscəsinə daxil ola bilmişdir. Yuxarıdakı cədvələ nəzər yetirsək, bu qrupda olan sözlərin digərlərinə nisbətən sayca üstünlük təşkil etdiyini görə bilərik. Onlardan bir neçəsini nümunə olaraq göstərə bilərik: *avocado* – avokado, *camote* – kamot (çuğundurabənşər tərəvəz), *tomato* – pomidor, *nopal* – kaktus, *chipotle* – çipotil (Meksika mətbəxinə aid xüsusi yemək), *chocolate* – şokolad, *pinole* – şəkər tozu əlavə edilmiş un qovurması, *pupusa* – pupuza (yemək adı) və s.

Növbəti semantik mənə qrupu yaradan kateqoriya dərman və psixotrop bitkilərin adlarıdır ki, bu qrupa insanların səhhətinə müsbət və ya mənfi tərəfdən təsir edə biləcək bitki adları daxil edilmişdir. Məsələn: *marihuana* – marixuana, *mescal* – içki növü, *octli* – oktli (müalicəvi təsirin olduğuna inanılan bitki), *peyote* – meskalın (kaktusun bir növü), *sotol* – ucu şişli ot növü, *tepache* – ananasdan hazırlanmış içki növü və s. Bu sözlərin də böyük əksəriyyəti son dövrlərdə, yəni XIX əsrin ortalarında və XX əsrin əvvəllərində ingilis dilinə qəbul edilmişdir.

Dini-mifoloji məfhumları bildirən sözlər gündəlik danışmaq dilində işlədilməsə də, ABŞ-da yaşayan xalqların dini və mifoloji inanclarını və düşüncələrini ifadə etmək üçün işlədilə bilər. Bu sözlər yerli və gəlmə xalqların qarşılıqlı ünsiyyətinin ilk dövrlərinə XVI əsrin sonlarına təsadüf edir. Məsələn: *nagual* – naval, heyvan bədəninə bənzədilən və formasını dəyişə bilən mifoloji varlıq, *teocalli* – məbəd, *teopan* – ibadət yeri, *Quetzalcoatl* – Nahuatl xalqının nümayəndələrinin sitayiş etdiyi və insanları həyatı boyu qoruyan Allahın adı və s.

Xalqların mədəni anlayış və hadisələrini ifadə edən sözlərə D.C.Haugen məişət əşyalarını, əmək alətlərini, geyim növlərini və bu kimi insanın gündəlik həyat funksiyasına aid edilən məfhumların adlarını da aid etmişdir. Məsələn: *metate* – kofe üyüdən xırda əl dəyirmanı, *petaca* – tütün qabı, *jacal* – yay şlyapası, *tilma* – üst geyimi və s. Bu mənə qrupuna aid olan sözlərin xronologiyasına nəzər yetirdikdə XVIII əsrdə heç bir sözün ingilis dilinə daxil olmamasının əsas səbəbi qeyd edilən dövrdə xalqlar arasında ticari əlaqələrin çox zəif olması hesab olunur.

Etnoloji terminlər və dil adları da daha çox XVIII-XIX əslərdə Nahuatl dilindən ingilis dilinə daxil olmuş və günümüzədək dildə öz aktivliyini qoruyub

saxlaya bilmişdir. *Mexican, Nahuatl, Toltec, Mazatec* və s. bu kimi dil və millət adlarını nümunə olaraq göstərə bilərik. Qeyd edilən alınma sözlərin həm semantik, həm də xronoloji təsnifatına diqqət yetirdikdə gəldiyimiz əsas nəticələr bundan ibarətdir ki, bu sözlər bir-birindən kəskin fərqlənən müxtəlif mənə qruplarına aid edilir və əsasən XVII-XVIII əsrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Hal-hazırda bir tərəfdən, bu alınmalardan bəzilərinin – *chocolate, coyote, tomato* kimi sözlərin hansı dildən keçməsi ingilis dili istifadəçilərinə maraqlı olmaya bilər. Digər tərəfdən isə, qeyd edilən alınma sözlərin bəziləri – *teocalli, Quetzalcoatl* və s. kimi sözlər yalnız məhdud istifadəçi kütləsini əhatə etməkdədir [133, s.63-66].

Keçua dilində təxminən 8-10 milyon insanın danışdığını nəzərə alsaq, amerikan ingiliscəsinə həmin dildən sözlərin keçməsi prosesini labüd hadisə kimi qiymətləndirə bilərik. Bu sözlərin çoxu semantik mənə növlərinə görə heyvan və bitki adlarını, eləcə də gündəlik məişətdə rast gəldiyimiz anlayışları adlandırmaq üçün istifadə olunan sözləri özündə ehtiva edir. Məsələn: *coca* – içki, *cocaine* – narkotik, *carpa* – çadır, *guano* – heyvan gübrəsi, *inca* – kral, lord, rəhbər, *chacra* – əkin sahəsində tikilmiş ev, *condor* – quzğun, *chullo* – qulaqlı papaq, *cura* – kahin, *lagniappe* – əlavə etmək, *jerky* – nazik doğranmış və günəşdə qurudulmuş ət, *Lima* – Peru dövlətinin paytaxtı, *Peru* – Cənubi Amerikada dövlət, *puma* – puma, *poncho* – şlyapa və s.

Eskimo-Aleut dilləri ailəsinə ABŞ-da, Kanadada və digər qonşu ölkələrdə yaşayan 150.000-dən çox insanın danışdığı müxtəlif dillər daxildir. Bu dil ailəsinə daxil olan qohum dillərdən təxminən 11-nin artıq ölü dil olduğunu nəzərə alsaq, onları 3 iri qrupda birləşdirə bilərik: aleut, eskimo (inuit) və yupik. Eskimo dili Qrenlandiyanın əsas dövlət dili olduğundan, məktəblərdə, kütləvi informasiya vasitələrində və ədəbiyyatda daha çox işlədilən dil hesab edilir. Daha az sayda əhalinin danışdığı Yupik dili isə ABŞ-ın Mərkəzi Alyaska bölgəsində bir çox kəndlərdə istifadə olunur ki, bu dildə danışan əhalinin sayı 10.000-ə yaxındır. Bu dil ailəsindən olan müxtəlif dillərdə danışan əhali ünsiyyətdə olduqları xalqların dillərindən yeni sözlər qəbul etməyə meyilli olmadıqları kimi, həm də uzun əsrlər boyu bu dillər yazısı olmayan ünsiyyət dili kimi istifadə olunmuşlar. Yalnız XIX

əsrin əvvəllərindən etibarən digər əlifba sistemləri əsasında yazı üçün əlifba formalaşdırıldıqdan sonra daha çox nəzəri tədqiqatların obyektinə çevrilmiş bu dil ailəsinə daxil olan dillərin gələcəkdə də araşdırılmasına ehtiyac duyulmaqdadır. Bu dildə danışan tayfalarla sıx ünsiyyətdə olan ABŞ əhalisinin ingilis dilinə müəyyən məfhumları ifadə edən sözləri qəbul etməsi qaçılmaz olmuşdur. Məsələn: *igloo* – ev, *koma*, *ilanaaq* – dost, *kayak* – qayıq, *muckluck* – heyvan dərisindən ayaqqabı, *nanook* – qütb ayısı və s. Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu dillərdən alınmış sözlər yaşayış yerləri, gündəlik istifadə olunan məişət əşyaları, nəqliyyat vasitələri, həmin xalqların yaşadığı ərazilər üçün xarakterik olan heyvan adları və s. bu kimi semantik mənə qruplarına aid edilə bilər. Q.Karni yerli alyaskalıların dilindən amerikan ingiliscəsinə keçmiş sözləri “*dilin lüğət tərkibinin daha rəngarəng və əvəzəlməz hissəsi*” adlandırır [101, s.189].

X.Kolumbun Yeni Qitəyə daxil olduğu vaxtda ilk qarşılaşdığı insanlar məhz Aravak xalqının nümayəndələri olmuşlar. Hal-hazırkı Kuba Respublikası, Haiti adaları, Dominikan Respublikası, Puerto Riko, Müqəddəs adalarda yaşayan bu xalqın nümayəndələri özünəməxsus incəsənəti və musiqi aləmi, eləcə də kənd təsərrüfatı bacarıqlarına malik olduqlarından gəlmə xalqların onlardan öyrənə biləcəyi bir çox şeylər olmuşdur. Lakin yarım əsrlik bir dövrdə ispanların özləri ilə gətirdikləri xəstəliklər kütləvi ölümə səbəb olmuş və aravak mədəniyyəti tədricən öz tənəzzülünü yaşamağa başlamışdır. Həmin mədəniyyətin izlərinə amerikan ingiliscəsinə ispan dili vasitəsilə daxil olmuş bir neçə sözdə rast gələ bilərik. Bu sözlərə aşağıdakıları aid edə bilərik: *barbecue* – çubuqlardan düzəldilmiş çərçivə, *buccaneer* – manqal, *cacique* – yerli rəhbər, *canoe* – qayıq, *cassava* – yeralmasına bənzəyən bitki, *hurricane* – fırtına, *iguana* – iquana, *maize* – qarğıdalı, *papaya* – papaya bitkisi, *potato* – kartof, *savannah* – savanna, yaşıllıq, *tobacco* – tütün və s. [123, s.11].

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, amerikan ingiliscəsi alınma sözlərin hesabına zənginləşmiş və özünəməxsus lüğət fondu formalaşdırmışdır. Bu alınma sözlər yerli tayfalar və gəlmə xalqların əsrlər boyu davam edən tarixi əlaqələrinin və qarşılıqlı ünsiyyətlərinin bariz nümunəsi olaraq qəbul edilməkdədir. Amerikan ingiliscəsinə hindu tayfalarının danışdıqları dillərdən keçmiş alınma sözlərin

semantik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda həyat tərzilə bağlı sözlərin, bitki və heyvan adlarının, toponimlərin, yemək və nəqliyyat adlarının, əmək əşyalarının, yaşayış məskənlərinin, dini ayinlərin adlarının üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bu fəsilə haqqında danışdığımız alınma sözlər amerikalı ingiliscəsinin formalaşmasına özünəməxsus məhsuldar təsir göstərməklə yanaşı, lüğət fondunun zənginləşməsinə birbaşa töhfə vermişdir. Məhz bu alınma sözlər dildə variativlik yaratmış və amerikalı ingiliscəsinin ingilis dilinin digər variantlarından fərqlənməsinə və zənginləşməsinə zəmin yaratmışdır. Lakin dildə variativlik yaradan yeganə vasitə alınma sözlər deyildir. Dilin üslubi imkanları məcaz dili səviyyəsində ifadə vasitələrinin müxtəliflik yaratmasına xüsusi imkanlar açdığı üçün, növbəti fəsilə məhz bu aspektdən amerikalı ingiliscəsindəki linqvokulturoloji variativliyin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman həm variativlik yaradan metaforik ifadələrdən, həm də mədəni müxtəlifliyin ifadə edilməsinə yardım edən metonimiyalardan söz açılacaqdır.

III FƏSİL

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNDƏ LİNGVOKULTUROLOJİ VARIATİVLİK MƏCAZ DİLİ SƏVİYYƏSİNDƏ

3.1. Amerikan ingiliscəsində variativlik yaradan metaforlar

Metafor – ilk dəfə Aristotel tərəfindən işlədilən yunan sözü olmaqla yanaşı, “metapherin” (ötürülmə) sözündən götürülmüşdür. Sözün etimologiyasına nəzər yetirsək, “meta” – dəyişiklik, müxtəliflik; “pherein” – ötürmək, daşımaq deməkdir. Metafor – iki obyektə əlaqələndirən zaman ortaya çıxan semantik prosesdir [14, s.82]. Aristotel bəzən bu konsepti izah edərkən incəsənətin həyatın inikası olması fikrini əsas gətirmişdir. Obyektlər və onların ifadə etdiyi xüsusiyyətlər müxtəlif millətlərin bu metaforik ifadələrlə hansı məcazi mənanı ifadə etməsinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Bu, birbaşa həmin xalqların adət-ənənələri, dini-mifoloji görüşləri, dünya və ətraf aləm haqqındakı fikirləri ilə birbaşa əlaqədardır. Məsələn: ukraynalılarda və ingilislərdə “uzunqulaq” məcazi olaraq “inadkar” mənasını ifadə edir, azərbaycanlılarda və ispanlarda bu heyvan həm çalışqanlıq, həm də ağılsızlıq simvolu olaraq işlədilir. K.Abdullayev sözün məcazi mənasından danışdıqda qeyd edir ki, sözün əsas və ya müstəqim mənası onun daha qədim, ilkin mahiyyətidir. Mahiyyətlər dünyası, prinsip etibarilə, harmonik və qanunauyğun bir dəyərlidir [2]. Sözün sonradan qazandığı məna "dayanacaqları" ilkin müstəqim mənanın süni peykləri kimi onun başına fırlanır. Hər hansı sözün bir əsas mənası olur ki, bütün digərləri “peyk” hesab olunur. Məcəzlaşma sözün konkret təzahüründə personalaşma aktı ilə üzə çıxır. Bu zaman, sanki birləşmənin canı yox olur, yerində yenicə təzahür etmiş ruhu baş qaldırır [5].

F.Veysəlli metafor sözünün ilkin və sonrakı mənaları arasındakı fərqi müəyyənləşməsində və sözün müxtəlif münasibətdə yeni yaranan şeyləri bildirməsində mühüm rol oynadığını xüsusi olaraq vurğulayır [32, s.34].

Hər bir yeni metaforun yaradılması üçün 4 əsas komponent tələb olunur: iki obyekt və onların ifadə etdiyi iki əsas xüsusiyyət. Əgər “*He is a fox*” (O, tülküdür)

cümləsini işlədiriksə, bu zaman insan və heyvan qarşılaşdırılır və tülkünün hiyləgərlik xüsusiyyəti insan üzərinə köçürülür. Bəzən insanlara ləqəb olaraq “*the Fox*” (tülkü) deyildiyi zaman, bu halda hətta metaforun koqnitiv, nominativ, fiqurativ və semantik funksiyası da özünü büruzə vermiş olur [180, s.301].

Koqnitiv dilçiliyin əsas mərkəzi ideyalarından biri dilin məcaz kateqoriyalarının (metafor, metonimiya, litota) təxəyyülün nəticəsi olub-olmadığını müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə ki, burada əsas məqsəd təsvir olunan hadisələrin ümumi koqnitiv proseslərdən qaynaqlandığını və bu zaman onların dilin digər ifadə vasitələri ilə də (jestlər, mimikalar, modallıq) təsvir edilə biləcəyini göstərməkdir [218, s.1]. Metafor da nitqdə hər hansı bir hadisə və ya anlayışın başqa adla adlandırılaraq başa düşülməsidir. Belə olduğu təqdirdə, bu üslubi vasitə hər zaman təxəyyülün məhsulu olmalıdır. Son dövrlərdə yerinə yetirilmiş psixolinqvistik təhlillər bizə belə deməyə əsas verir ki, bu halda əsas fərq “təxəyyül” dedikdə, hansı mənənin kəsb edildiyini anlamaqla ortaya çıxma bilər. Əgər “təxəyyül” yalnız konkret fərqlərin metaforik ifadələri işlətdiyi və ya dərk etdiyi zaman həyata keçirilən psixoloji proseslərin məcmusu olaraq nəzərdə tutulursa, yaxud xarici dil öyrənən şəxs öyrəndiyi dilin mənimsənilməsinə həsr etdiyi prosesin bir parçası hesab olunursa, bu halda gözümüzün önündə fərqli bir mənərə canlanmış olar. Koqnitiv dilçilik metaforu konseptual hadisə hesab edərək anlayışları dərk etməyimizə yardım edən və sensomotor təcrübəmizə əsaslanan mexanizm hesab edir [21, s.73]. XX əsrin 70-ci illərinin sonundan etibarən M.Conson, R.Hofman, A.Ortoni, R.Hauk, C.Lakof və s. bu kimi dilçilər metaforun dil hadisəsi deyil, düşüncənin məhsulu olaraq qəbul edilməsi istiqamətində xeyli tədqiqatlar aparmağa başladılar. Bu dəyişikliklər də, öz növbəsində, düşüncə və təxəyyüllə yanaşı nitqdə və dilin sintaktik səviyyəsində metaforun qarşılıqlı şəkildə təhlilinə şərait yaratmış oldu. Belə ki, bu zaman ifadə olunan metaforik mənalar sistemli şəkildə dilin bir çox səviyyələrində leksik-qrammatik, morfoloji, leksik, frazeoloji və tərkibi səviyyələrdə araşdırılır. Eləcə də, bu metaforik mənaların konkret hadisələrə tətbiqi və ya gündəlik danışmada işlədilməsi də uzun-uzadı təhlil olunan mövzulardandır. Bu baxımdan S.S.Zeynalova metaforun rolu haqqında bəhs edərkən qeyd etmişdir: “*Cümlə daxilində metafor*

münasibətləri semantik-sintaktik səviyyədə fəaliyyət göstərir. Bütün təsvir və ifadə vasitələri kimi, məcazlar ikitərəflidir: denotativ məzmunu ifadə etməklə onlar mənə və qiymətləndirməni formalaşdırır, bununla subyektiv münasibəti ifadə etməklə onlar mənəyə hissi surət verirlər” [39, s.33].

Mədəniyyət dedikdə, insanların nəsil-dən-nəslə ötürdüyü dəyərlər, inanclar və davranışlar toplusu nəzərdə tutulur. Dar mənada insanların etnik və irqi müxtəlifliklərindən təsirlənsə də, daha geniş mənada mədəniyyət sinfi, dini və digər fərqləndirici kateqoriyaların vəhdətində mərkəzləşmişdir. Müxtəlif mədəniyyətlərə sahib olan insanların bir çox oxşar xüsusiyyətləri olsa da, bir-birini anlamaq üçün fərqlilikləri dərk etmək vacib sayılan faktorlardandır.

Metafor birbaşa və dolayısıyla bizə aid olmaqla yanaşı fərdin daxili təcrübəsindən də qaynaqlanaraq təzahür etməkdədir. A.Rizzutonun da dediyi kimi, metafor yaratmaq insanın özünü ifadə etməsi kimidir [209, s.556]. C.Lakof və M.Conson qeyd edirdilər ki, metaforlar ixtiyari olmamaqla yanaşı, bir mədəniyyətdən digərinə keçid etdiyi zaman mütləq şəkildə fərqlənirlər; lakin bununla yanaşı olaraq, metaforlar yenə də insanların fiziki, sosial və mədəni mühitlərinin bəhrəsi olaraq özlərinə nitqdə yer tapırlar [163] .

S.M.Kriştal qeyd edirdi ki, metaforların yaradılması prosesində əsas subyektə nəzərdə tutulan subyektin müvafiq fərziyyələri inikas edilir ki, bu halda başlıca implikasiyalar həm nəzərdə tutulan obyektə birbaşa ifadə edən xüsusiyyətləri özündə ehtiva edə bilər, həm də müəllifin metafora qatdığı qeyri-standart assosiasiyaların toplusu hesab oluna bilər [49, s.52]

Bu üslubi vasitənin təyini asanlaşdırmaq üçün C.Lakof və M.Conson onu iki müxtəlif konsept arasındakı cığıra bənzətmişlər. Bu konseptləri müəlliflər şərti olaraq mənbə konsepti və hədəf konsepti olaraq fərqləndirmişlər [163, s.5]. Belə ki, bu halda hədəf konsepti təsvir olunan anlayış, mənbə konsepti isə verilən anlayışın daha asan dərk edilməsi üçün bənzədildiyi məfhum hesab olunur. Bu üsuldan yararlanaraq bir çox metaforları asanlıqla təyin etmək mümkündür. Hal-hazırda həm bədii ədəbiyyatda, gündəlik danışmada, kütləvi informasiya vasitələrində, həm də siyasi diskursda metaforlardan geniş istifadə olunmaqdadır. Lakin bu vasitələrin

işlədilməsində qarşılaşdığımız problemlərdən biri bəzi dinləyici kütləsinin bu kimi üslubi vasitələri anlamasında qarşılaşdığı çətinliklərdir. Bu kateqoriyaya bir çox hallarda xarici dili ikinci dil olaraq öyrənənlər, yeni mənimsəyənlər və immiqrantlar aid edilə bilər. Bu məqsədlə, qeyd edilən istiqamətdə bir çox təhlillər aparılmış, lüğətlər və kitablar dərc edilmişdir. Məsələn: “Metaphors Dictionary”, “I never Metaphor I didn’t Like”, “The Oxford Political Dictionary of American Slang”, “Safire’s Political Dictionary”, Oxford’s Concise Dictionary of Politics”, “The Secret Life of Metaphor and How it Shapes the way we see the World” və s. Bu haqda bəzi dilçilər də (V.Bores, C.Litilmo) öz fikirlərini söyləmiş və xarici dil öyrənənlərin həmin dildə danışan xalqların mədəniyyəti haqqında kifayət qədər məlumatı olmadığı halda bu metaforları qavramağın və işlətməyin müəyyən qədər çətinlik yarada biləcəyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. R.Qinzburqa görə, metafor bir-birinə qismən də olsa, uyğunluq təşkil edən iki məfhumun semantik olaraq bənzədilməsi prosesidir [121, s.30]. İ.V.Arnold isə metafor üçün fərqli tərif vermişdir: “*Metafor bənzərlik üzərində qurulan ad köçürülməsi olmaqla yanaşı, mətnaltı mənaya malik müqayisə də hesab oluna bilər*” [85, s.64]. F.Cahangirov “metaforun təbiəti ilə bağlı qeyd etmişdir: “*Metafor həm yeni bilik yaradır, həm də onun fərqli mahiyyəti insanın daxilindən keçərək insanın bilik və təsəvvürünü dünyəvi, milli-mədəni dəyərlər sistemilə müqayisə edərək təyin olunur*” [12, s.52].

Metafor özünəməxsus mənə yükü olan nitq vahidi olduğundan, onun dildə müəyyən funksiyaya malik olması təkzibolunmazdır. Metaforun dildəki linqvokulturoloji rolunu təyin etmək istəyən V.K.Xarçenko onun aşağıdakı funksiyalarını müəyyən etmişdir:

1) nominativ funksiya – bu funksiyanın köməyi ilə metaforun müəmmalı tərəfi ilə anlaşılan tərəfi arasındakı balans bərpa olunur.

2) informativ funksiya – bütün metaforların demək olar ki, əsas funksiyalarından biri məlumat ötürməkdir və məhz bu məlumatın köməyi ilə dinləyicinin gözü önündə ifadə olunan mənaya uyğun təsvir formalaşır.

3) mnemonik funksiya – emosional xarakter daşıyan metafor verilən və ötürülən məlumatın daha yaxşı yadda qalmasına xidmət edir.

4) mətnyaratma funksiyası – bu funksiyanın köməyi ilə metafor stimullaşdırılır, inkişaf etdirilir və ya izah edilərək davamlı olaraq qarşı tərəfə çatdırılır. Ötürülən informasiya xeyli sayda fiqurativ inikasların köməyi ilə məlumatın şüuraltına yönəldilməsinə səbəb olur.

5) janryaratma funksiyası – bu funksiya, adından da görüldüyü kimi, müəyyən üslubi janrların yaradılmasına xidmət edir.

6) izahvermə funksiyası – akademik və ya elmi ədəbiyyatda metaforun köməyi ilə mürəkkəb elmi informasiyanın, eləcə də, terminologiyanın daha rahat qavranılmasına nail olmaq mümkündür.

7) emosional funksiya – bir çox hallarda fikrin çatdırılmasında istər danışan, istərsə də dinləyən sözlərin müəyyən emosional yükü ilə qarşılaşır. Bu halda yeni, məlum olmayan kontekstdə həm sözün emosional dəyəri artmış olur, həm də nitqin daha rəngarəng alınmasına şahid oluruq.

8) oyun funksiyası – bəzən metaforik ifadələr dildə bir oyun formasını qəbul etmiş olur ki, bu halda nəzərdə tutulan mənanın çatdırılması daha əyləncəli şəkil alır.

9) ritual funksiya – ənənəvi olaraq metaforları salamlaşmalarda, bayram nitqlərində, təbriklərdə, eləcə də, yas mərasimlərində daha çox rast gəlindiyindən, məhz bu funksiyanın ilkin xarakter daşması da ehtimal oluna bilər [181, s.6-7].

Kulturoloji metaforlar hər hansı bir mühitin dərk edilməsində yalnız başlanğıc nöqtəsini özündə ehtiva edir: onlardan istifadə etmək daha rahatdır, amma dinləyicinin düzgün anlaması üçün və qeyri-dəqiq stereotip yaratmamaq üçün xüsusən diqqətli olmaq tələb olunur. Bu vasitələrin köməyi ilə mədəniyyətlərarası variativliklə bağlı müxtəlif vəziyyətləri əxz edən məsələləri, oxşarlıqları və fərqlilikləri müzakirə etmək və daha səmərəli ünsiyyətin reallaşmasına nail olmaq mümkündür.

Metaforun təsnifinə dair bəzi fikir müxtəliflikləri olsa da, ən geniş bölgü haqqında bir neçə fikir səsləndirək [223]:

Mütləq metaforlar – Bir-biri ilə heç bir şəkildə əlaqəsi olmayan iki anlayışın birgə istifadəsi mütləq metaforlar adlanır. Məsələn:

Hope is on the horizon (Ümid üfiqdədir).

The World is a machine room (Dünya mexaniki otaqdır).

Sabit metaforlar – Bu ifadələrin daxilindəki məcaziyin sabitləşməsinə səbəb onların uzun müddət ərzində dəyişilmədən işlənməsi hesab olunur. Məsələn:

It is a raining man (O, yağış adamıdır).

He lit up my life (O, mənim həyatımı işıqlandırdı).

She has a heart of stone (Onun ürəyi daşdır).

She broke my heart (O, mənim qəlbimi qırdı).

Genişləndirilmiş metaforlar – Adından da görüldüyü kimi, bu kateqoriyadan olan məcazlar geniş cümlələrlə daha dəqiq və müfəssəl təsvir vermək üçün istifadə olunur. Qeyd edilən növdəki metaforlara adətən bədii ədəbiyyatda daha çox rast gəlinir. V.Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərindən bir nümunəyə baxaq:

“It is the East and Juliet is the Sun! Arise, fair Sun, and kill the envious moon, who is already sick and pale with grief”.

But it is just two lovers, holding hands and in a hurry to reach their car, their locked hands a starfish leaping through the dark (Bura Şərkdir və Culyetta da Günəşdir! Qalx, gözəl Günəş, qəzəbdən ağarıb xəstə düşmüş paxıl ayı öldür. Lakin bunlar sadəcə tələsərək məqsədlərinə çatmaq istəyən iki sevgilidir, onların bağlı əlləri qaranlıqda sıçrayan dəniz ulduzu kimidir) (Rabbit, Run, John Updike).

Ehtimal metaforları – Bu halda həm müqayisə olunan elementlər haqqında xüsusi məlumat verilmir, həm də müqayisə edilən xüsusiyyətin ehtimal olunması nəzərdə tutulur.

Life contains nothing but clear skies up ahead. (Həyat başımızın üstündəki açıq səmaddan başqa bir şey deyil).

This is the icing on the cake. (O sanki tortun üzərindəki bəzəkdir).

Qarışıq metaforlar – Bəzi vəziyyətlərdə heç bir əlaqənin mümkün olmadığı müxtəlif kateqoriyaları və elementləri birləşdirmək zərurəti yaranır. Bu halda qarışıq məcazlar köməyə çatır. Məsələn:

In the heat of the moment she turned to ice and danced to the beat of her own drum (Vacib bir məqamda o buza döndü və öz ritminə uyğun rəqs etməyə başladı).

Kök metaforlar – Gündəlik danışiq dilində izafi şəkildə işləndiyindən bu məcazların nə vaxtsa metafor olduğu ehtimal belə etmək olmur. Məsələn:

Love is a battlefield (Sevgi döyüş meydanıdır).

Time is a thief (Zaman oğrudur).

Beauty is a fading flower (Gözəllik solan bir çiçəkdir).

I am feeling blue (Heç kefim yoxdur) [170, s.10-12].

Mədəniyyətin araşdırılmasında bu məcazın rolunun təkzibolunmaz olduğu hamıya məlum bir faktdır. Mədəniyyətlə onun əlaqəsini təyin etməyə bizə iki əsas anlayış yardım edə bilər: bunlardan birincisini “metaforik variativliyin sahələri”, digərini isə “təcrübənin metaforik sərhədləri” adlandırmağa bilərik. Onlardan birincisi amerikan mədəniyyətinin və cəmiyyətinin daxilindəki müxtəlif sahələr haqqında fikir formalaşdırmağa, ikincisi isə eyni məfhumu müxtəlif cür “görməyin” yollarını araşdırmağa bizə köməklik göstərəcək.

Z.Kovesezin təsnifatına əsaslanaraq, metaforik variativliyin sahələrinə nəzər yetirək [157, s.206-208]:

Hər bir cəmiyyət kimi, amerikan cəmiyyəti də özünəməxsus fərqlilikləri özündə ehtiva edir. Bir tərəfdən etnik olaraq “kifayət qədər rəngarəng bir müxtəlifliyə malik olması, digər tərəfdən isə bu xalqların müxtəlif coğrafi areallarda yaşaması və fərqli adət-ənənəyə sahib olması cəmiyyətin vahid şəkildə var olmasına təsirsiz ötürməmişdir. Sosial və mədəni həyatın belə fərqli və mürəkkəb şəkil alması sosioloq və antropoloqların diqqətini artıq uzun müddətdir ki, bu sahələrə cəmləməyə vadar etmişdir. Bu sahələrin mütəxəssislərinin gəldiyi nəticəyə əsasən, insanların fərqli mühitdə yaşamaları və fərqli sahələrdə ünsiyyətdə olmaları onların ifadə tərzlərinin də müxtəlifliyinə gətirib çıxaran səbəblərdəndir [155].

Dolayısıyla, bu sosial fərqliliklər istər konseptual, istərsə də linqvistik metaforların işlədilməsinə müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərmiş olacaqdır. amerikan mədəniyyətində linqvokulturoloji metaforik variativliyin sahələri mədəni, sosial, üslubi və fərdi müxtəlifliyin mövcud olduğu hər bir mədəni və sosial kontekst hesab oluna bilər. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Sosial sahə: cəmiyyətin əsas sosial kateqoriyalarını kişilər və qadınlar, gənclər və yaşlılar, yüksək və aşağı sosial statuslu qrupları əhatə edir. İlk öncə, gender fərqliliyi aspektindən baxdıqda cəmiyyətdə kişilərin qadınlar, qadınların isə kişilər haqqında işlətdiyi və hər ikisinin dünyaya ümumi baxışlarını ifadə edən metaforik birləşmələrin bir-birilərindən fərqləndiyinin şahidi oluruq. Belə ki, konseptual aspektdən metaforaların yönləndirildiyi semantik sahələr müəyyən qədər bir-birindən fərqli anlayışları əks etdirir. Məsələn: qadınları təsvir etmək məqsədilə kişilər daha çox quşların (*chick* – cücə, *bird* – quş), balaca tüklü heyvanların (*bunny* – dovşan, *kitten* – pişik balası), şirniyyat və yemək adlarından (*cookie* – şirin kökə, *dish* – yemək, *sweet pie* – şirin piroq) bənzətmə olaraq yararlanırlar. Buna tam zidd olaraq, qadınlar kişiləri adlandırmaq üçün yalnız güclü və iri heyvanların adlarına (*bear* – ayı) müraciət edirlər [157, s.208]. A.Kolodni bu sahənin tədqiqinə həsr etdiyi iki kitabında XVII-XIX əsrləri əhatə edən bir dövrdə ABŞ-da qadınlar və kişilərin məcaz dünyasındakı variativliyi təsvir etmişdir. Məsələn: həmin illərdə kişilər vətən sərhədlərini və kəşf olunmamış əraziləri müqəddəs torpaqlar kimi görsələr də, qadınlar üçün bu torpaqlar yalnız ailə birliyinin məskunlaşa biləcəyi və əkib-becərilməli yeni sahələr təəssüratı yaratmışdır. Bu da, şübhəsiz ki, danışıqda işlədilən cümlələrin, xüsusilə metaforik bənzətmələrin müxtəlifliyinə səbəb ola bilirdi [152, s.xiii].

Etnik sahə: amerikan cəmiyyətinə xarakter olan xüsusiyyət olaraq metaforik konseptuallaşmanın fərqli etnik qruplar arasında müxtəlif olması və dolayısıyla variasiyanı yaradan əsas səbəblərdən birinə çevrilməsidir. Etnik variativliyin labüd olduğu cəmiyyətlərdə bu müxtəliflik daha çox hiss olunmaqdadır. Başqa bir maraqlı doğuran fakt isə hər hansı bir məcazi ifadənin bir qrup daxilində yarandığını izləmək və zaman keçdikcə onun digər qrupların nitqinə də ötürüldüyünün şahidi olmaqdır. Bu da öz növbəsində fərdi danışıq üslublarının yaranmasına səbəb olur ki, bu üslublarda müxtəlifliyi yaradan əsas faktor məhz metaforik ifadələrin linqvokulturoloji variasiyasıdır.

Məsələn:

Indian mascots – yerli hinduların adları, totemləri, simvolları.

Jumping the broom – qulların evlənməsi ABŞ hökuməti tərəfindən rəsmi olaraq tanınmadığından afro-amerikalılar öz evliliklərini elan etməkdən ötrü bu vasitədən istifadə etmişlər.

Ku Klax Klan – qaradəriliyə və yəhudilərə əleyhinə çıxış edən ağdəriliyə ibarət insan toplusu. Bu gizli cəmiyyət qulların vətəndaş hüquqlarını inkar etmək məqsədilə yaradılmışdır [150].

Regional sahə: regional fərqlilik eyni dilin müxtəlif metaforik variasiyasının üzə çıxmasına şərait yaradır. Regional variativliyi daha çox milli və lokal dialektlərdə müşahidə edirik. Məsələn: qəzəbi ifadə etmək üçün regional dialektlərin birində “*Anger is a hot fluid in a container* (Qəzəb qabda qaynar su kimidir)” ifadəsinə, eləcə də, eyni birləşmənin fərqli cür səsləndirilməsinə rast gələ bilirik – “*The angry person is a pressurized container* (Qəzəbli insan qabda sıxılmış qaz kimidir)”. Yaxud da – “*He lost his cool*” (Onun səbri tükəndi) cümləsi “*He lost his temper*” kimi də ifadə oluna bilər [139, s.195-196]. Başqa sözlə desək, eyni konseptual metaforik anlayış müxtəlif ifadələrdə təzahür edə bilər. Məsələn: ABŞ-da “*have a cow*” (qəzəbli olmaq) ifadəsi İngiltərədə “*have kittens*” olaraq işlədilir. Hətta belə bir faktı da vurğulaya bilərik ki, amerikan ingiliscəsinin Britaniya variantına təsiri ikincinin birinciyə əks təsirdən daha qüvvətli olmuşdur. Etimoloji aspektdən təhlil edildikdə məcaz səviyyəsində bir çox metaforik söz birləşməsinin əvvəlcə amerikan variantında yarandığı və sonralar Britaniya variantına “ötürüldüyü” məlum olur. Burada V.Batt və S.Keyblin (1983) bu mövzuda söylədikləri fikirlərdən sitat gətirmək yerinə düşərdi: “*O, (amerikalı) sadə və gündəlik həyatda işləən sözlərin yaradılmasında çox mahirdir. Biz **apple butter, low-down, know nothing, to bark up the wrong tree, to face the music, fly off the handle, come out at the little end of the horn, to see wood** kimi ifadələrin yaradılmasında onlara (amerikalılara) borchuyuq. Bu yolla amerikalıların ingilis dilinə töhfəsini izləyə bilərik...*” [155, s.4-5].

Zənnimizcə, bu tərz metaforik fikirlərə müraciət edilməsinin başlıca səbəbi burada məskunlaşmış mühacirlərin qarşılaşdıqları yeni coğrafi şərait, onların əsas məşğuliyyətləri və onları əhatə edən yeni mədəni mühitin linqvokulturoloji variativliyi olmuşdur.

Üslubi sahə: bu sahəyə aid edilən ifadə və söz birləşmələrinə daha çox kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusilə qəzetlərdə və elektron vasitələrin dərc etdiyi məqalələrin başlıqlarında rast gələ bilərik. Bu zaman kommunikativ məqsədə çatmaq üçün hər hansı bir fikir mövzuya uyğun olaraq fərqləndirilir və daha maraq doğurucu tərzdə oxucuya və ya dinləyiciyə çatdırılır. Məsələn: amerikan futbolunun oyunlarındakı qələbə və məğlubiyyətlərlə bağlı xəbərlərin başlıqlarında bu metaforik ifadələrə dair xeyli sayda nümunəyə rast gəlirik. “*Clemson cooks Rice*” (Klemsonlar düyünü bişirdilər), “*Cowboys corral Buffaloes*” (Kovboylar Camışları mühasirəyə aldılar), “*Cougars drown Beavers*” (Pumalar qunduzları boğdu), “*Air Force torpedoes the Navy*” (Hava qüvvələri Dəniz donanmasına hücum etdi) və s. [64, s.143]. Qeyd edilən sərlövhələr qəzetlərdən götürülmüşdür ki, burada məhz amerikan futbol komandalarının adlarına uyğunlaşdırılmış metaforlardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, rice – düyü mənasını ifadə etdiyindən rəqib komandanın qalibiyyəti də təxəyyülün məhsulu olaraq bu düyünü “bişirmək”, kovboylar sürünü zəbt etdiyi üçün rəqiblərin düşdüyü vəziyyəti bu feillə təsvir etmək; qarşı tərəfin qələbəsi “qunduzları” (Beavers) boğmaq, hava qüvvələrinin dəniz donanması gəmilərini məhv edə bildiyi üçün qarşı tərəfin məğlubiyyəti də bu cür ifadə etmək daha maraqlı səslənmişdir. Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, “məğlub etmək” mənasını ifadə etmək üçün qarşı tərəfə çatdırılması nəzərdə tutulan məzmunu uyğun olaraq hərəkət ifadə edən müxtəlif feillərdən metaforik birləşmələr yaratmaq mümkün olmuşdur.

Fərdi sahə: məlumdur ki, müxtəlif məşhur şəxsiyyətlərin – ölkə prezidentlərinin, yazıçı və şairlərin, ulduzların özlərini ifadə etmək məqsədilə işlətdikləri metaforik ifadələr hər bir şəxsin özünə məxsusdur və digərlərindən fərqlənir. Belə tədqiqatlardan biri 2001-ci ildə keçirilmiş Prezident seçkilərində CBS kanalında aparıcı D.Razerin işlətdiyi fərqli metaforların təhlilinə həsr edilmiş və “Times” jurnalında dərc edilmişdir. Aşağıda bu jurnalın 2001-ci il noyabr sayında dərc edilmiş bir neçə metafor nümunəsi verilmişdir:

Bush has run through Dixie like a big wheel through a cotton field (Buşun Diksindən keçidi böyük bir təkərin pambıq tarlasından keçidinə bənzəyir).

The presidential campaign is still hotter than a Laredo parking lot (Prezident

seçkilərinin təşviqat kampaniyası Laredo dayanacaqlarının qiymətlərindən daha qızğındır).

... is sweeping through the South like a tornado through a trailer park (Cənubdan keçidi parkdan tornadonun keçməsinə oxşayır).

Yuxarıda verilən nümunələrin digər aparıcı və jurnalistlərin üslubu ilə müqayisədə məhz D.Razerin yaradıcılığına xas olması aydın şəkildə görünür. Müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində bu barədə yazılan məqalələrə nəzər saldıqda bu üslubun məhz adı gedən şəxsə məxsus olması faktı təkzibolunmaz xarakter daşıyır [157, s.107].

Metaforların nitqdə işlənməsinə kreativ yanaşma məhz müxtəlif şəxslərin özünəməxsusluğu ilə birbaşa əlaqələndirilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, metaforların daxili quruluşunda hədəf və mənbə sahələrini fərqləndirdiyimiz halda eyni bir hədəf konseptinin təsvirində fərqli mənbə sahələrindən istifadə etmək yolveriləndir. Belə olduqda müxtəlif fərdlərin özünəməxsus ifadələri necə formalaşdırdığı aydın ola bilər. Hər bir insanın öz fikrini istədiyi tərzdə çatdırmaq üçün özünəməxsus üslubi vasitələrdən istifadə etmək bacarığı vardır. Məsələn: Z.Kovecses bu məsələyə toxunarkən nümunə olaraq özünün Amerikan Universitetində birgə çalışdığı iş yoldaşının hər zaman fikirlərini müxtəlif metaforlarla necə ifadə etdiyini göstərmişdir. Müəllifin dediyinə əsasən, onun Mayk Keysi adlı həmkarı həmişə gəmilərə və dənizçiliyə aid müxtəlif ifadələrlə Universitetin istər administrativ həyatı ilə bağlı, istərsə də müxtəlif layihələrə aid fikirlərini daha dəqiq çatdırdığını düşünürdü:

“When we complain about a lack of strategic vision, we need a “star to steer by (yolu tapmaq üçün dan ulduzuna ehtiyacı olmaq).”

When we anticipate problems with one of our initiatives, we “stand by for heavy weather (...ağır hava şəraiti ilə üzləşmək).”

When we drop a program, we “bail out” or “abandon ship (sağ qalmaq üçün gəmini tərk etmək).”

When we arrive in the middle of a discussion or debate, we “come in on the mid-watch (söhbətin yarısında gəlib çıxmaq).”

When we commit wholeheartedly to a project, we order “full-speed ahead (tam sürətlə irəli getmək).”

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu cür birləşmələrin işlədilməsi müəllifin fərqli üslubundan xəbər verir ki, bu fakt onun öz nitqini daha çox dənizçiliklə bağlı metaforlarla zənginləşdirməsində büruzə verir. Bunun əsas səbəbi isə, onun 10 ildən artıq bir müddətdə dəniz donanmasında zabit vəzifəsində xidmət etməsi ilə əlaqədardır. Bu da o deməkdir ki, hər bir insanın həyat tərz, peşəsi, vəzifəsi və ya işlədiyi mühit bu və ya digər dərəcədə onun nitqindəki fərqliliyi üzə çıxarmasına səbəb ola bilməkdədir.

A.Tokevil ABŞ-da var olan demokratiyanı qüsurlu insana bənzətmiş və bu qüsurların kənar bir qüvvənin – qanunvericilik orqanlarının köməyi ilə aradan qaldırılmasının mümkün olduğunu göstərməyə cəhd etmişdir. Bu bənzətmənin “*A socieity is a person (Cəmiyyət bir fərddir)*” konseptual metaforu ilə birbaşa əlaqəli olması danılmaz bir faktdır. Burada qarşılaşdırma və müqayisə apardığımız zaman iki məfhum arasındakı mənbə-hədəf dixotomiyasını aşağıdakı kimi izah edə bilərik:

Hər bir fərdin emosional, fiziki, siyasi, iqtisadi və s. bu kimi kateqoriyalar baxımından öz ətraf aləmi ilə əlaqəsi demokratik cəmiyyətin vəhdət halında var olması deməkdir. İnsanın təbiəti demokratiyanın əsas təməl xüsusiyyətlərində özünü büruzə verməklə yanaşı, insanın davranışları da demokratik cəmiyyətin fəaliyyətində öz əksini tapmaqdadır. Digər tərəfdən, müəllif amerikan mədəniyyətinin metaforik sərhədlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə 3 əsas hədəf konsepti haqqında danışmağı özünə borc bilir: vergi, müharibə və mənəviyyət [155].

Vergi konseptinə uyğun olaraq C.Buşun hakimiyyəti dövründə sosial medyada bir çox müsahibə və xəbərlərdə rast gəlinən “*tax relief*” (vergi yardımı) metaforu haqqında öz fikirlərini söyləyən müəllif bu söz birləşməsinin yaranma səbəblərindən ətraflı söz açmışdır. Burada *relief* – yardım, kömək, mənasında işləndiyindən bu söz birləşməsinin yaranmasında məqsəd vergilərin ödənilməsi üçün insanlara kömək göstərildiyini onların şüuraltına yeritmək olduğunu söyləyən müəllif burada dövlətin vergi sistemini əhaliyə yeni tərzdə çatdırmaq istədiyini də xüsusi olaraq şərh etmişdir [98, s.51].

Müharibə və siyasət diskursunda işlədilən metaforlara gəldikdə isə, aşağıdakı nümunələri göstərərək fərqləndirmələr aparmaq mümkündür:

Politics is business (Siyasət biznesdir).

Politics is a war (Siyasət mübarizədir).

Society is a person (Cəmiyyət şəxsiyyətdir).

Society is a family (Cəmiyyət bir ailədir).

Belə olduqda nümunələrdən də görürük ki, siyasət bəzən biznes, bəzən isə müharibəyə; cəmiyyət isə bəzən fərdə, bəzən də ailəyə bənzədilir [156, s.68].

Mənəviyyatla bağlı metaforlara gəldikdə isə iki əsas və fundamental konseptual metaforik istiqamət diqqətimiz cəlb edir:

1) Mənəviyyat güc-qüvvətlə eyniləşdirilir.

Morality is strength (Mənəviyyat gücdür).

Being bad is being low (Pis olmaq aşağılanmaqdır).

Evil is a force (Pislik də bir qüvvədir).

Being good is being upright (Yaxşılıq etmək başı uca olmaqdır).

2) Mənəviyyat tərbiyədir.

The community is a family (Cəmiyyət bir ailədir)..

Moral action is nurturance (Mənəviyyat tərbiyəedicidir).

People needing help are children needing nurturance (Köməyə ehtiyacı olan insan tərbiyəyə ehtiyacı olan uşaqdır) [131].

Digər tərəfdən, həyatın bir teatr tamaşası olması haqqında fikirlər hətta Qədim Yunan mədəniyyətinə qədər gedib çıxdığını nəzərə alsaq, bu cür linqvokulturoloji metaforik ifadələrin məhz amerikan mədəniyyətinin məhsulu olduğunu söyləmək absurd bir fikir olardı. Lakin son dövrlərdə ABŞ-da gündəlik yaşam tərzində və mədəniyyətində rast gəldiyimiz yüzlərlə nümunə bu haqda bir neçə fikir səsləndirməyə bizi vadar edir. Hətta müxtəlif mənbələrdə bu məsələ ilə bağlı təqdim etdikləri xeyli sayda nümunədə də C.Lakof və M.Törnerin də məsələnin yaxından araşdırılmasının məqbul olduğunu söylədikləri nəzərə çatdırılır [164].

LIFE IS A PLAY (HƏYAT TAMAŞADIR):

It curtains for him (Bu, onun üçün sonudur).

He always plays the fool (O, həmişə özünü ağılsız kimi göstərir).

She's my leading lady (O, mənim üçün əsl xanımdır).

That attitude is just a mask (Bu münasibət saxtadır).

She always wants to be in the spotlight (O, hər zaman diqqət mərkəzində olmaq istəyir).

He turned in a great performance (O, möhtəşəm çıxış etdi).

Mənbə – Hədəf qarşıdurması burada açıq şəkildə özünü büruzə verməkdədir. Hər bir insana aktyora bənzədilməklə onun həyatdakı davranışları da tamaşanın hissələrinə bənzədilir və buradakı termin və ifadələrlə təsvir olunur.

Mənbə - Tamaşa:

an actor (aktyor)

the parts (rollar)

the beginning of the play

(tamaşanın əvvəli)

the end of the play

(tamaşanın sonu)

Hədəf – Həyat:

a person leading a life

(müəyyən həyatı yaşayan şəxs)

the roles in life

(insanın həyatdakı əməlləri)

birth (insanın dünyaya gəlişi)

death (insanın dünyadan köçməsi) [155].

Amerikan mədəniyyətini əks etdirən linqvokulturoloji metaforları kateqoriyalara böldükdə idman, biznes, siyasət, müharibə, iqtisadiyyat, texnologiya, elm, tarix, insan və təbiət, cinayət, din, ailə, mənəviyyat, qida, sağlamlıq, əyləncə, ədəbiyyat, incəsənət və s. bu kimi semantik sahələrini əhatə edən bəzi metaforlardan ən çox istifadə olunanlarını nümunə göstərərək bu barədə daha aydın mənzərə yaratmış olarıq. Burada əhatə olunan mövzular amerikan mədəniyyət tarixini qismən də olsa, əhatə etmiş olur.

İdman: *play by the rules* – qaydalara uyğun oynamaq, *play fair* – ədalətli oynamaq, *fair play* – ədalətli oyun, *the x is still in play* – X hələ də oyundadır, *be a team player* – komanda oyunçusu olmaq, *join the team* – komandaya qoşulmaq, *be a poor loser* – yazıq, uğursuz, *the best defense is a good offense* – ən yaxşı müdafiə yaxşı hücumdur, *target something* – nəyisə hədəfləmək.

Biznes: *one builds a business* – biznes inkişaf etdirmək, *watch the bottom line* – ən alt səviyyəyə müdaxilə etmək, *be lean and mean* – yalnız vacib olanları yerinə yetirmək, *X is money in the bank* – X bankdakı sərmayə kimidir, *you're in debt to us* – sən bizə borclusan, *you earned it* – sən buna layiq oldun, *balance the books* – xərclərlə gəlirləri bərabərləşdirmək, *honest accounting* – şəffaflıq, *open the books* – şəffaflığı təmin etmək, *full disclosure* – tam aydınlıq gətirmək, *to give kickbacks* – yardımın əvəzinə ödəniş etmək.

Müharibə: *win the battle* – döyüşü udmaq, *lose the war* – müharibəni uduzmaq, *acceptable losses* – qəbulediləsi itkilər, *collateral damage* – münasib itki, *the good fight* – yaxşı döyüş, *moral combat* – mənəvi döyüş.

Amerikan tarixi: *the New Deal* – Yeni müqavilə, *the Fair Deal* - Ədalətli iş, müqavilə, *the Real Deal (Truman)* – Real müqavilə, *the New Frontier* – Yeni Cəbhə, *the Great Society* – Ziyalı Cəmiyyət, *the Bridge to the 21st Century* – XXI əsrə gedən yol.

İnsan və təbiət: *nature is our garden* – təbiət bizim evimizdir, *humans are hunters* – insanlar zalımdır, *red in tooth and claw* – mübariz olmaq, *taming the wild nature* – təbiətin ram edilməsi, *we sow the seeds of progress* – inkişaf toxumu səpmək, *the trusty horse* – sadıq dost.

Dini anlayışlar: *to have faith* – inanmaq, *going on a wing and a prayer* – fəvqəltəbii qüvvələrin köməyinə inanmaq, *to be in or get to heaven* – cənnətə düşmək, *to practice good stewardship* – yaxşı idarə etmək, *to be a sin* – günahkar olmaq, *to go to hell* – cəhənnəmə düşmək.

Humanizm və mənəviyyat: *to experience personal growth* – şəxsiyyəti inkişaf etdirmək, *to be connected* – bağlı olmaq, *to embrace all being* – hər kəsi bağrına basmaq, *to practice the power of positive thinking* – müsbət düşünməyin gücünü hiss etmək.

Ədəbiyyat: *all the world's a stage* – həyat bir səhnədir, *my life is an open book* – həyatım açıq kitabdır, *taking a role* – həyatda öz rolunu oynamaq, *it was melodrama, a tragedy, birds of the same feather* – eyni bezin qırağı olmaq, *the green-eyed monster* – yaşıl gözlü bədheybət, *Othello* – qısqanclıq somvolu və s.

Əyləncə: *to sing the same old song* – hər zaman eyni sözü söyləmək, *to strike a familiar chord* – tanış fikir söyləmək, *to be a magician* – sehrbaz olmaq, *to be a puppet* – kiminsə oyuncağı olmaq, və s.

Karikatura, cizgi filmləri: *be like the Roadrunner* – sürətli olmaq, *Dennis the Menace* – daimi təhlükə simvolu, *Garfield* – tənbəlik simvolu, *Wile Coyote* – hiyləgərlik simvolu, *Bugs Bunny* – hiyləgərlik və bacarıq simvolu [79].

Göründüyü ki, həyatımızın hər bir sahəsində həm belə linqvokulturoloji metaforik ifadələrə tez-tez rast gəlirik, həm də biz özümüz bu ifadələri işlədirik. Koqnitiv sahədə son dövrlərdə aparılan araşdırmalar bizə belə deməyə əsas verir ki, aid olduqları semantik sahədən asılı olmayaraq metaforik ifadələr və bu kimi digər üslubi vasitələr bizə məlum və tanış olan anlayışların bazasında yaranır və nitq prosesinin variativləşməsinə zəmin yaratmış olur.

1. *Ardita raised the lemon languidly, allowing three words to slip out before it reached her tongue* (Ardita etinasızlıqla limonu qaldırdı və o, dilinə çatmamış üç söz ağzından çıxmış oldu). [118, s.4]

2. *The half-lemon caught him in the neck* (Yarım limon onun boğazını tutdu). [106, s.4].

3. *The Walls of the Topanga Canyon rose sheer on either side.* (Topanqa kanyonu hər iki tərəfi tamamilə tutmuşdu) [117, s.120].

4. *We'll try Stage 4, and peek at Bonita Granville.* (Biz Səhnə 4-dən başlayırıq və Bonita Qranvila ötürü nəzər salırıq.) [117, s.55].

Yuxarıda verilən nümunələrdə insana aid olan hiss və duyğular, hərəkət və davranışlar cansız obyektlərin üzərinə köçürülmüşdür.

Bu qəbildən olan başqa nümunələrə də nəzər yetirək:

In the bed of the river (çayın yatağında), *there were pebbles and boulders, dry and white in the Sun* [136, s.1].

The encyclopedia is a Gold mine – Ensiklopediya qızıl mədəninə bənzədilir. Hər ikisinə “baş vurmaq” üçün dərinliklərə dalmağın lazım gəlməsi fikri burada əsas prioritet hesab olunur.

Architecture is a solid music – Memarlıq ağır musiqiyə bənzəyir. Musiqiyə əllə

toxunmaq mümkün deyil, onun bərkliyinə də təyin etmək müşkül məsələdir. Həm musiqi, həm memarlıq sənəti mücərrəd anlayışlardır, lakin bir-birinə bənzədilərək qarşılaşdırılır və metaforik cütlük yaradılmış olur [215, s. 68-73].

Mədəniyyətlə metaforun əlaqəsi bir çox dilçilərin araşdırmalarının əsas predmeti olmuşdur. Onlardan N.Kvin iddia edir ki, metaforların yaradılması kulturoloji modellər əsasında baş verir və əvvəlcədən mövcud olmuş nümunə və biliklər əsasında formalaşır və şəkillənir. Z.Kovesezin fikrincə, kulturoloji modellər dediyimiz mücərrəd konseptlər bədii tərzdə ifadə olunduğu zaman metaforlar meydana çıxır. O, metaforlar və kulturoloji modellər arasındakı münasibətlərin dialektik olması fikrini irəli sürərək metaforların kulturoloji modellər üzərində formalaşdığını və bu modellərin bəzilərinin metaforik xarakter daşdığını sübut etməyə çalışmışlar. Amerikan yazıçısı S.Fitzceraldın yazmış olduğu şeir parçasına nəzər yetirək:

Wake for sun, who scattered into flight.

The star before him from the field of night;

Drives night along with them from the heaven and strike

The sultan's turret with a shaft of light! [132, s.144-146].

Şeirdən də görüldüyü kimi, S.Fitzcerald gecənin gündüzə çevrilməsini təsvir etmək üçün daha çox metaforik ifadələrdən istifadə etmişdir ki, burada dəyişmə prosesi ardıcıl və idarəoluna bilən hadisələrin cəmi hesab olunur. Buradakı metaforun açıqlanmasında “təbii dəyişikliklər idarə oluna bilən proseslərdir” kimi səslənə bilər və bu zaman günəş döyüşçü, ulduzlar və gecə isə, onun düşmənləri kimi təsvir olunur; gecə və səma da müvafiq olaraq döyüşlərin baş verdiyi məkana – döyüş meydanına bənzədilir. Sonuncu sətirdəki işığın əvəzinə şüa, dünyanın əvəzinə isə, sultanın gümbəzi təsvir olunmuşdur. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, S.Fitzcerald aşağıdakı konseptual metaforları işlədərək istədiyi mənanı ifadə etməyə çalışmışdır:

The Sun is a warrior (Günəş döyüşçüdür).

Stars are enemies (Ulduzlar düşməndir).

Night is an enemy (Gecə də düşməndir).

Night is a battlefield (Gecə döyüş meydanıdır).

Light is a shaft (İşıq şüadır).

World is a turret (Dünya bir gümbəzdir) [132, s.144-146].

C.Lakof və M.Conson əsərlərin birində “*the people who get to impose their metaphors on the culture get to define what consider to be true*” (öz metaforlarını mədəniyyətə tətbiq edən insanlar nəyin həqiqət olduğunu müəyyən edirlər) [163, s.160] deyərək mədəniyyətlə metaforlar arasındakı əlaqəni göstərməyə çalışmışlar. Bu fikrin sübutu olaraq deyə bilərik ki, mədəniyyət haqqında fikir və nəzəriyyələrimizi formalaşdırarkən külli miqdarda metaforlardan istifadə etməyimiz hətta metafor nümunələrinin təsadüfi seçimində belə müşahidə oluna bilər [188, s.XIX].

Blind-sided – qarşı tərəfin komandasının oyuncularını mane olduğu üçün oyunu izləyə bilməmək – həqiqəti insanlardan gizlətmək – *I was blind-sided by all the talk about mortgage* (Mənim xeyirli sövdələşmə haqqındakı söhbətlərdən sonra gözlərim kor olmuşdu).

Carry the ball – topu kiməsə ötürmədən oyunu idarə etmək – uğur əldə etmək üçün məsuliyyəti boynuna götürmək – *When Tom retired Larry carried the ball for the next 9 months and the project was completed* (Tom təqaüdə çıxdıqdan sonra növbəti 9 ay ərzində Lari öhdəlikləri öz boynuna götürdü və layihə tamamlandı).

First down – ilk addım – müəyyən uğurun əldə olunması ilə yanaşı hələ də qarşıda maneələrin olması – *Getting her mother to listen to her party idea was a first down* (Anasını qonaqlıq barədə fikirlərini dinləməsinə vadar etməsi hələ ilk addım idi).

Hospital pass – uğursuz ötürmə – kiməsə onu uğursuzluğa düşür edəcək bir tapşırıq vermək – *Giving Paul responsibility for health and safety was a hospital pass* (Sağlamlıq və təhlükəsizlik barədə Paula tapşırıq vermək uğursuz bir addım idi).

Wrong footed – rəqibin qarşısını almağa çalışmaq, lakin rəqibin istiqaməti dəyişməsi ilə uğursuz olmaq – təəccüblənmək – *Coca-Cola were wrong footed by Pepsi's new marketing campaign* Koka-kola Pepsinin yeni marketing kampaniyasına çox təəccübləndi.

No pushover – rəqibi xəttədən kənara itələyərək çıxarmaq – Rəqibi düzgün

qiymətləndirmək – *The leadership battle showed that she was no pushover* (Qalibiyyət uğrunda mübarizə göstərdi ki, onu düzgün dəyərləndirməyiblər) [78].

Bəzən amerikalılar öz dövlət strukturlarını “*Nurturant Parent Family*” (Qayğıkeş Valideynli Ailə), yaxud “*Strict Father Family*” (Ciddi Ata Obrazlı Ailə) deyə təsvir edərək ya qayğıkeş, ya da ciddi idarəedici obrazını yaratmışlar. Belə ki, bəzən iyerarxik ardıcılığına baxdığımız zaman bunu görə bilirik: *God – Man* (Allah – İnsan), *Man – Nature* (İnsan – Təbiət), *Strong – Weak* (Güclü – Zəif), *Rich – Poor* (Varlılar – Kasıblar), *Employers – Employees* (İşverənlər – İşçilər) və s. Bu zaman insan Allaha, təbiət insana, zəiflər güclülərə, kasıblar varlılara, işçilər işverənlərə tabe olduqlarından idarəedici və idarəolunan obrazı yaratmaqla, birinin böyük bir “ailə” daxilində digərindən asılı olmasını göstərməyə çalışırlar [80].

Müxtəlif hərəkət bildirən feillərlə xüsusi ifadələr yaradaraq cümlə daxilində məcaz dili səviyyəsində fərqli mənalar ifadə etmək mümkündür. *Bring down* (azaltmaq), *undercut* (kəsmək), *squeeze* (sıxmaq), *block* (qarşısını almaq), *push aside* (kənara itələmək), *push back* (geri itələmək), *break* (sındırmaq), *crash* (toqquşmaq), *stand up* (ayağa qalxmaq), *to take a stand* (mövqe tutmaq) – bu kimi fiziki hərəkət və davranış ifadə edən feillərin də amerikan cəmiyyətində metaforik ifadələrin daxilində işlənməsinə rast gəlmək mümkündür.

About five decades ago, the core values that make America great began to bring America down. Most Americans with average incomes have been left to fend for themselves, often at jobs where automation, outsourcing the decline of union protection and the boss’s obsession with squeezing out every penny of short term profit have eroded any sense of security. For them, the new broken America works fine, at least in the short term. Martin Luther King took a stand against the discrimination of African-Americans in the 1960s [80].

Linqvokulturoloji metaforların dildə istifadə hüququ qazanmasına daha çox yardım edən xüsusi bir semantik qrup rəng adlarının digər sözlərə birləşməsi ilə yaranan ifadələrdir. Gündəlik həyatda və məişətdə, eləcə də bədii ədəbiyyat nümunələrində, hətta siyasi diskursda belə rənglərin yaratmış olduğu yeni mənə növlərini burada qeyd etməyi lazım bilirik. Rənglərlə bağlı bir neçə metafora baxaq:

Red states (qırmızı ştatlar) – *blue states* (mavi ştatlar)

1990-cı illərdə Demokratlar və Respublikaçıların təmsil etdiyi partiya üzvlərinin hansı ştatda qalib olduğunu göstərmək üçün Respublikaçıların qalib olduğu ştatları qırmızı, Demokratların qalib olduqları ştatları isə mavi rəngdə qeyd etdiklərindən, bu ifadələr daha sonralar qısaca olaraq “*red states*” və “*blue states*” kimi işlədilməyə başlamışdır. Məsələn: *The West Coast of the United States has mostly blue states, such as California, Oregon, and Washington. However, the Midwest and South have many red states* (ABŞın qərb sahillərində Kaliforniya, Oregon və Vaşinqton kimi mavi ştatlar yerləşir. Bununla belə, orta-qərb və cənubda qırmızı ştatlar üstünlük təşkil edir).

Purple – bənövşəyi rəng isə, qırmızı və mavi rəngin qarışığı hesab olunduğu üçün hər iki partiyanın tərəfdarlarının çox olduğu ştatlar purple states (bənövşəyi ştatlar) adlandırılır. Məsələn: *Virginia was formerly known as a red state, but it has been purple during the 2008, 2012, 2016 elections* (Virjiniya əvvəllər qırmızı ştat kimi tanınsa da, 2008, 2012 və 2016-cı illərdəki seçkilərdə bənövşəyi ştata çevrilmişdir) [81].

Digər hallarda “*red*” hirs, qəzəb və kin-küdurətin ifadəsi olaraq işlədilməkdədir. “*Red tape*” (rəsmiyyətçilik, bürokratizm) söz birləşməsi son dövrlərdə amerikan cəmiyyətini təsvir etmək üçün işlədilir. Belə ki, əvvəllər rəsmi dövlət sənədlərini birgə saxlamaq üçün qırmızı rəngdə bağlama vasitəsindən istifadə etmişlər. Müasir dövrdə isə bu ifadə dövlət müəssisələrində qarşıya çıxma biləcək bürokratik əngəlləri ifadə etmək üçün işlədilir. *Many Americans are frustrated by all the red tape they must endure every time they deal with the Government for taxes, passports* (Bir çox amerikalı dövlətin vergi, pasport kimi məsələlərdə tətbiq etdiyi bürokratik qaydalardan təngə gəlib) [210, s.182-183].

Digər tərəfdən, qeyd etdiyimiz “*blue*” – mavi rəng metaforik olaraq yalnız ştatlara aid edilmir, o həm də kədərli, qəmgin mənasını da ifadə etmək üçün işlədilməkdədir. *Many Republicans were feeling blue when Barack Obama won the election* (Respublikaçıların çoxu Barak Obamanın seçkini qazanması səbəbindən məyus olmuşdu). Digər rənglərdən yaşıl (*green*) və sarı (*yellow*) da bəzi metaforik

ifadələrin tərkibində işlədilmişdir.

Green – yetişməmiş, kal

Some critics said that Barack Obama was too green to be elected President since he did not have much executive experience (Bir çox tənqidçinin fikrinə əsasən, Barak Obama prezident olmaq üçün həddən artıq təcrübəsizdir, çünki onun idarəçilik səriştəsi çox deyil).

Greenback – ABŞ-ın milli pul vahidinin əskinazları yaşıl rəngdə olduğundan, bir çox vəziyyətlərdə kağız pulun əvəzinə bu metaforik ifadədən də istifadə olunur.

Americans seem to need more and more greenbacks to buy simple things like food and gasoline (Amerikalıların qida və benzin kimi sadə ehtiyaclarını ödəmək üçün daha çox pula ehtiyacı var).

Yellow – qorxaq

President Roosevelt was not yellow; he declared war on Japan the next day and immediately began plans to attack (Prezident Ruzvelt qorxaq deyildi; o, növbəti gün Yaponiyaya müharibə elan etdi və dərhal hücum planı hazırlamağa başladı). [81].

Göründüyü kimi, metafor bizə məlum olanla naməlum arasındakı əlaqənin təzahür forması olmaqla yanaşı, özünəməxsus məna yükü olan xüsusi üslubi vasitə hesab olunur. Bu səbəbdən də, mədəniyyətlə əlaqəsi olan metaforların köməyi ilə linqvokulturoloji variativliyin necə reallaşmasını müşahidə etmək heç də qeyri-mümkün hesab olunmur. Lakin bu məqsədə xidmət edən yeganə üslubi vasitə metafor hesab oluna bilməz. Belə ki, istənilən dildə geniş istifadə olunan digər bir üslubi vasitə də vardır ki, bunlara xüsusi bənzətmələr sayılan metonimiyaları aid edə bilərik. Metaforlar sözlərin oxşarlığına görə məna keçidi hesab olunursa, metonimiya sözlərin əlaqə üzrə keçididir [14, s.84]. Metonimiyanın ifadə etdiyi məna əlaqəsi təsvir olunanla ifadə edən arasındakı əlaqənin inikası hesab olunmalıdır. Bu cür təsvir proseslərini anlamaq üçün ümumi dünyagörüşünün geniş olması və belə metonimik ifadələrin işləndiyi dilin hansı xalqın mədəniyyətini təsvir etməsini müəyyənləşdirmək tələb olunur. Bu səbəbdən də, növbəti yarımfəsildə bu cür metonimik ifadələrin hansı mədəni variativliyi şərh etməsini araşdırmaq nəzərdə tutulur.

3.2. Amerikan ingiliscəsində mədəni variativliklə bağlı metonimiyalar

İstənilən dildə geniş şəkildə istifadə olunan digər bir üslubi vasitə xüsusi əvəzlənmələr hesab etdiyimiz metonimiyalardır. Metafor ilə metonimiya arasında əsas fərq metaforun “müxtəlif koqnitiv sahələrin kəsişməsində yerləşən təsvir”, metonimiyanın isə “eyni koqnitiv sahə daxilində yerləşən təsvir” hesab edilməsi ilə əlaqəlidir. F.Veysəlli haqlı olaraq qeyd edir ki, metafor – bir əşyanın və ya predmetin adının oxşar əlamətlər əsasında digər əşya və predmetlərə keçməsidir. Metonimiya – mövcud ifadəni yeni əşyavi adla göstərilməsidir. Semantik cəhətdən səbəb, yer və zaman bağlılığı var [30, s.426-428].

Koqnitiv dilçilikdə hər iki anlayış “şərti əqli mexanizmlər” olaraq təsvir olunur. C.Lakof və M.Consonun nəzəriyyəsinə əsasən, metonimiyalar bir-biri ilə əlaqəli olan iki anlayışdan birinin digərinin əvəzinə işlədilməsi kimi başa düşülməlidir [163, s.185]. Belə ki, metonimik konseptlər gündəlik həyatımızın bir parçası olmaqla yanaşı, hər zaman hərəkətlərimizi və düşüncələrimizi ifadə etməyə yardım edirlər. Məsələn: “insan”ın əvəzinə “üz, sima”, “tam”ın əvəzinə “hissə”ni ifadə edən sözlərin işlədilməsi kimi:

My elder sister is a nice face (Mənim böyük bacım gözəldir).

I would like to have a Maugham as a special book of mine (Moemi oxumağı üstün tuturam).

Hər iki anlayışı müqayisə edən F.Veysəlli metaforu – oxşarlıq, metonimiyayı isə məkan və zaman baxımından məna yaxınlığı adlandırır [32, s.73]. Bu zaman metonimiyada referens həmin referentə aid sahəni bildirmək üçün istifadə olunur [32, s.110].

Digər bir tərəfdən, metafor və metonimiyaları mənbə və hədəf konseptləri daxilində müqayisə edən A.Barselona onlardan metaforu simmetrik, metonimi isə asimmetrik təsvir adlandırır [228, s.5]. Hətta bir çox koqnitiv dilçilər (R. Mendoza, K.Radden) bu iki üslubi vasitə arasında qəti fərqləndirmə sərhədinin müəyyənləşdirilməsinin mümkün olmadığını qeyd edərək “metafor-metonimik kontinuum” anlayışını təklif etmişlər ki, bir çox hallarda metaforun metonimiyanın bazasında formalaşdığını da iddia etmişlər (A.Barselona, K.Qusens, C.Teylor, K.Panter və b.) [217, s.2-4].

Metonimiyaya əsaslanan ifadələr daha çox hiss-duyğu ifadə edən təsvirləri bürüzə vermək üçün sistematik struktur yaradır və bu fikrin tərəfdarları olan C.Lakof və Z.Koveses özlərinin “*anger is heat*” metaforunun “*increase in body heat for anger*” metonimiyasının bazasında formalaşdığını da nümunə kimi göstərmişlər [153, s.22]. Xoşbəxtlik, kədər, sevgi, qorxu və s. bu kimi mücərrəd duyğuların təsvirini verərkən onları metaforik olaraq “hisslərin əvəzinə onların nəticələri”ni göstərməklə metonimiyaların özülündə təqdim etməyə çalışmışlar. Amerikan ingiliscəsində ifadə olunduğu zaman daha çox mədəni variativlik yaradan mücərrəd anlayışlardan biri hirs və qəzəb duyğusunun təsvir olunmasıdır. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

1. *Anger is a horse* (Qəzəb at kimidir).

I usually manage to curb my anger when I am at home (Mən evdə olanda hirsimi cilovlamağa çalışıram).

2. *Anger is a plant* (Qəzəb bitki kimidir).

After this, depression sets in and deep seated anger can take root (Bundan sonra depressiya baş qaldırır və dərinliklərə səpilməmiş qəzəb toxumu artıq kök atmağa başlayır).

3. *Anger is a burden* (Qəzəb ağır yük kimidir).

Unburdening himself of his anger gave him a great difficulty (Qəzəbin ağır yükündən azad olmaq onun üçün çox çətin oldu) [82, s.71].

4. *Anger is an explosion* (Qəzəb partlayış kimidir).

An explosion of anger came over the radio phone in reply (Radio zənginə cavab olaraq qəzəb partlaması duyuldu) [126, s.2].

Yuxarıdakı nümunələrdən belə məlum olur ki, qəzəb və ya hirs ata bənzədilirsə, bu zaman onu idarə etmək və tənzimləmək də atı cilovlamağa bərabər tutula bilər; qəzəb bitkiyə bənzədilirsə, onun nəticəsi dərinliyə kök salmış toxuma, ayrılıq isə qəzəbin acı meyvəsinə oxşayır; qəzəb ağır bir yükə bənzədilirsə, bu yükü daşımaq və ya yükədən azad olmaq metonimik olaraq qəzəbin nəticəsi kimi şərh edilir; qəzəbin daha bir törəməsi olaraq insanın hirsli vaxtında “partlamasının” mümkün ola biləcəyini də bədii təsvir vasitəsi olaraq göstərmək mümkündür.

Bu məcaz vasitəsinə koqnitiv yanaşmaya ilk olaraq C.Lakof və M.Consonun

əsərlərində rast gəlinmişdir. Eləcə də, müəlliflərin bu istiqamətdə davam edən digər araşdırmaları koqnitiv dilçiliyin yeni istiqamətdə inkişaf edən təhlillərinə cığır açmışdır. İlk olaraq, metaforun tədqiqinə yönəlmiş mülahizə və fərziyyələr daha sonra metonimiyanın təhlilinə də tətbiq edilmişdir. Nümunə olaraq, istiqamət bildiren oriyental metonimiyaların fiziki və mədəni təcrübədən qaynaqlandığını qeyd edən müəlliflər göstərmişlər ki, obyektləri istiqamətləndirmək onların səviyyəsinin və dərəcəsinin artımına səbəb olmuşdur. Məsələn: “*more is up*” ifadəsi metonimik olaraq istiqamət bildirsə də, mücərrəd artım da ifadə etməkdədir.

Bununla yanaşı olaraq iki yeni anlayışı – mənbə və hədəf konseptini də koqnitiv dilçiliyə gətirən Z.Koveşez, M.Conson, C.Lakof və başqaları bu anlayışların həm metafor, həm də metonimiyaya aid ola biləcəyi qənaətində olmuşlar [163, s.118; 139, s.7]. Mənbə konsepti bir qayda olaraq konkret anlayışı, hədəf konsepti isə abstrakt və mücərrəd olanı təsvir etmişdir. Bu anlayışların qarşılıqlı əlaqəsini “*mapping*” (uyğunlaşdırma) adlandıran M.Conson və C.Lakof bu anlayışın dəqiq izahını verə bilmədiklərindən, daha sonralar M.Törner, eləcə də, Z.Koveşez “*correlation*” (qarşılıqlı əlaqə) terminini də işlətmişlər. Onlar metonimiyanın dörd aspekt əsasında formalaşdığını göstərmişlər və onlardan birincisinə yaşadığımız həyat təcrübəsini aid etmişlər. Digər aspekt metonimik konseptlərin sistemli xarakter daşmasında özünü əxz edir. Bu fikri belə əsaslandırma bilərik ki, metonimik ifadələrin işlədilməsi təsadüfi xarakter daşımır, tam əksinə olaraq bizim fikir və düşüncələrimizin sistemli şəkildə davranışlarımıza inikas etməsini təcəssüm etdirir. Məsələn: “*The White House is not responding*” (Ağ Ev cavab vermir) və ya “*Wall Street is in stress*” (Vol Strit narahatdır) dedikdə, bu ifadələr sadəcə təxəyyülün məhsulu hesab oluna bilməz. Bu ifadələr “tərkib əvəzinə yerin adı” (place for the institution) konseptini ifadə edən metonimik söz birləşmələri kimi də qəbul edilməlidir [98, s.57]. Növbəti aspekt konsept daxilində metonimiyanın istənilən mənanı ifadə etməsi bacarığıdır. Məsələn: ofisiant sifarişindən asılı olaraq müştərini “*French fries is waiting for the bill*” (Frənç frayz hesabı gözləyir) deyə adlandıırırsa, burada əsas məna müəyyən məkan daxilində – restoranda anlaşılıqlı olur. Cümlə kontekstdən çıxdıqda konkret məna ifadə edə bilməz. Son olaraq, metafor kimi

metonimiya da konseptual bir hadisə hesab edilir. Başqa sözlə desək, metonimik linqvistik ifadələr gizli qalan konseptual metonimiyaların təzahür formasıdır. B.Onişkeviç qeyd edir ki, bu cür metonimik birləşmələrin müxtəlif korpuslarda işlədilməsinin araşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu halda mövcud olan əlaqə növü “əşyanın əvəzinə onun simvolunun”, “sakinlərin əvəzinə yerin adının”, hətta “xammalın əvəzinə məhsulun adının” işlənməsi kimi də şərh oluna bilər [191, s.98].

Mənbə konseptindən hədəf konseptinə doğru istiqamətlənmiş təsvirdə universal biliklərə, xalqın mədəni mühitini əhatə edən məlumat bazasına, zəngin dünyagörüşünə malik olmaq vacib hesab olunur. Metonimik təsvir proseslərində, xüsusilə danışıq diskursunda həm ümumi biliklərə, həm də xalqın kulturoloji variativliyini ifadə edən məlumatlara malik olmaq əsas şərt hesab olunur. Mənbə konsepti hədəf konseptini aktivləşdirir və mənbə konseptinin konseptual məzmunu prosesdə fəal iştirak edərək istənilən fikrin şərhində xüsusi rol oynayır. Məhz bu iyerarxik prosesin sonunda kontekstual mənə qarşı tərəfə çatdırılır. C.Stin metonimik prosesin izahını verərkən qeyd edir ki, iki məfhum sxematik olaraq bir-biri ilə əlaqədə olur ki, onlardan biri digərinin əvəzinə işlədilir və metonimik prosesin reallaşmasına səbəb olur. Məsələn: *San-Francisco is half an hour from Beckeley*” dedikdə, buradakı “*half an hour*” (yarım saat) vaxt bildirən ifadə olsa da, məsafə bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Başqa sözlə desək, məsafənin əvəzinə vaxt bildirən ifadənin verilməsi metonimik prosesin reallaşmasını göstərən bir faktır [217, s.4].

Metonimik söz birləşmələrinin daxilində mütləq şəkildə ifadə olunanla ifadə edən arasında mənə əlaqəsi mövcud olmalıdır. Bu əlaqələrin müxtəlifliyi və geniş çeşiddə olması nəzərdə tutulan fikrin oxucuya və dinləyiciyə çatdırılmasında bəzi çətinliklər yarada bilər. Belə ki, hər hansı bir ifadənin səslənməsi zamanı dinləyicinin və ya oxucunun burada “gizlənmiş” fikri dərk etməsi üçün müəyyən kulturoloji biliklərə sahib olması zərurəti yaranır. İlk olaraq bu əlaqələrin təsnifi ilə bağlı bir neçə fikri qeyd etməyi lazım bilirik. Ən geniş yayılmış təsnifatda aşağıdakı əlaqə növlərinin olduğu qeyd olunmuşdur:

hissənin əvəzinə tam (whole for part), tamın əvəzinə hissə (part for whole), müddət əvəzinə dəqiq tarix və ya vaxt (time for period of time), nəticənin əvəzinə hərəkət (action for result), üzvlərin əvəzinə müəssisənin adı (institution for members), sakinlərin əvəzinə yerin adı (place for inhabitants), hadisədə iştirak edən obyektin əvəzinə yerinə yetirilən hərəkət (action for object involved in the action), yerinə yetirilən hərəkətin əvəzinə hadisədə iştirak edən obyekt (object involved in action for the action), tərkibin əvəzinə qabın adı (container for contained), xüsusi sözün əvəzinə ümumi söz (a general word for a specific word), səbəbin əvəzinə təsir (effect for cause), hadisənin əvəzinə hərəkət (action for event), hadisənin əvəzinə yerin adı (place for event), yerin əvəzinə müəssisə (place for institution), hadisənin əvəzinə onun baş verdiyi tarix (date for event), iştiracının əvəzinə hərəkət (action for agent), alətin əvəzinə hərəkət (action for instrument), hərəkətin əvəzinə alət (instrument for action), məhsulun əvəzinə istehsalçı (producer for product), əsərin əvəzinə müəlifin adı (author for his writings), şəxsin əvəzinə onun gördüyü iş (job for person) və s.

Metonimiyaların ən geniş növlərindən biri “tamın əvəzinə hissə”nin işlədilməsidir. ABŞ əvəzinə Amerika, Böyük Britaniya əvəzinə İngiltərə və s.

When you back bring a photograph?

Bring good opera disks.

Don't Bring Caruso.

(Qayıdanda şəkil gətirəcəksən?)

Yaxşı opera diskləri gətir.

Karuzonu gətirmə) (Burada məşhur italyan müğənnisi E.Karuzonun oxuduğu mahnıların diskləri nəzərdə tutulur – tamın əvəzinə hissə, *the whole used for the part*) [231, s.12]

We need some new faces around here (Bizim yeni simalara ehtiyacımız var) [163].

They needed a new glove at second base (İkinci mərhələdə onlara yeni işçi lazımdır) [221, s.3].

N.Mandela ilə L.Kinq arasındakı dialoqlarda bir neçə metonimik ifadəyə rast gəlirik. L.Kinq ABŞ televiziyasında və radiosunda məşhurlardan müsahibə alan tanınmış bir aparıcıdır. O, 1985-ci ildən etibarən CNN kanalında “Larry King Live” adlı verilişində siyasətçilərlə, idmançılarla, şou-biznes nümayəndələri və digər məşhur insanlarla verilişlər təqdim etmişdir. Onun qonaqlarından biri 1994-1999-cu illərdə Cənubi Afrika Respublikasının prezidenti olmuş N.Mandela olmuşdur. Onların arasında baş tutmuş dialoq ümumi və universal biliklərə əsaslanmış metonimik ifadələrlə zəngin olmuşdur.

King: *When you look back we only have a minute or so left.*

Mandela: *Yes, go ahead.*

(Kinq: Geriyə baxmaq üçün 1 dəqiqəmiz qalıb.

Mandela: O zaman irəli gedin) [159, s.59].

L.Kinqin izahında bu sualın xatirələrlə bağlı olması, lakin vaxt məhdudiyyəti baxımından müsahibin qısa cavab verməli olduğu ifadə olunur. N.Mandelanın cavabı isə, onun vəziyyəti başa düşdüyünü və özünü buna uyğunlaşdırmalı olduğunu anlamasını ifadə edir. L.Kinq xatirələrlə bağlı sualın cavabının dolğun olacağını anlayır, yalnız nəzakətlə vaxt məhdudiyyətini müsahibinə xatırlatmalı olur. N.Mandela da öz növbəsində ondan tələb olunanın nə olduğunu anlayır və diplomatik olaraq “*Yes, go ahead*” cavabını səsləndirir. Burada metonimik ifadənin şərhində “tamın əvəzinə hissə” prinsipi əsas götürülür. Burada mənbə konsepti olaraq “zaman”, hədəf konsepti olaraq “hərəkət” ifadə olunmuşdur.

Digər bir nümunə də eyni müsahibədən götürülmüş bir dialoq parçasıdır.

King: *You have how many children?*

Mandela: *Well, I can't remember now*

(Kinq: Neçə övladınız var?

Mandela: İndi xatırlaya bilmirəm) [159, s.60-61].

Burada da iki şərh vermək mümkündür: belə ki, ya Mandela həqiqətən də uşaqlarının sayını dəqiq bilmir, ya da o cəmiyyət arasında övladlarının sayını etiraf etmək istəmir. Burada metonimik ifadə daxilindəki hədəf və mənbə konseptləri

arasındakı əlaqəni “miqdarca çox olan əşyaların əvəzinə xatırlamamaq” deyə şərh edə bilərik.

“Hissənin əvəzinə tam”ın işlədilməsinə dair bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

To fill a lorry with fuel (yük maşınını yanacaqqla doldurmaq)

To pass through the door (qapıdan keçmək)

İlk nümunədə yanacaqqla yük maşınını deyil, onun yanacaq qabını doldurmaq, ikinci nümunədə isə, qapıdan deyil, məhz qapının açıq çərçivəsindən keçmək nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman, əlaqənin növündən də görüldüyü kimi, obyektin tam adı qeyd olunsada, onun yalnız müəyyən bir hissəsi nəzərdə tutulur [113, s. 134].

Başqa bir nümunədə “hadisənin əvəzinə tarix” konseptual əlaqəsinin necə əks olunduğuna baxaq. Bu zaman istənilən bir hadisənin geniş təsvirini vermək əvəzinə həmin hadisənin baş verdiyi tarixi qeyd etmək daha məqsədəuyğun sayılır. Yenə də, L.Kinqin nitqində səslənmiş bir nümunəyə nəzər yetirək:

King: *Why didn't we talk about terror, we need 9/11.*

I mean you have to have a 9/11 to create we are after-the fact society, aren't we?

Kinq: Niyə terror haqqında danışmırıq?! Yenidən 9/11-ə ehtiyac var. Demək istəyirəm ki, cəmiyyətimiz hadisələri gec dəyərləndirir, elə deyilmi? [159, s.62].

Burada hər kəsə məlum olan 11 sentyabr terror hadisələri nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, hadisənin geniş şərhinə ehtiyac duymayan aparıcı yalnız tarixi “9/11” qeyd etməklə bütövlükdə həmin hadisəyə istinad etmişdir. Buradakı əlaqə də “hərəkət/hadisənin əvəzinə tarix”in göstərilməsi üsulunu özündə ehtiva edir.

Bəzən metonimiyaların digər bir dilə tərcümə olunması və ya dil daşıyıcıları olmayanlar tərəfindən anlaşılması müəyyən çətinlik yarada bilər. Bəzən dil daşıyıcıları tərəfindən hətta gündəlik həyatda daha çox işlənən metonimiyaların dil daşıyıcısı olmayanlar tərəfindən dərk edilməsi həmin şəxsin müəyyən mədəni biliklərə sahib olmasını tələb edir. Məsələn: ABŞ kanallarının birində yayımlanan televiziya serialından (The West Wing) götürülmüş bir nümunəyə baxaq:

It is Korematsu all over again. And there is a reason Korematsu has never been overturned. Are you defining Japanese internment? (Hər yerdə Korematsu vəziyyətidir. Korematsunun məğlub olmamasının səbəbləri var. Yaponların həbsindən xəbər var?) [96]

Burada “hadisənin əvəzinə iştirakçı” prinsipi ilə ABŞ-a qarşı Korematsunun məhkəmə prosesi təsvir edilmişdir. Belə ki, 1942-ci ilin mayında II Dünya müharibəsi zamanı yapon əsilli ABŞ vətəndaşları “Vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması haqqında Qanun”un (Civilian Restrictive Order) göstərişi ilə düşərgələrə sürgün olunmuşdur. Fred Korematsu, ABŞ-da doğulmuş yapon əsilli amerikalı Kaliforniyada qalmaq qərarına gəlir və qəsdən ABŞ ordusunun bu Qanununun qaydalarını pozmuş olur. O iddia edirdi ki, bu qaydalar Konstitusiyaya ziddir və ABŞ Konstitusiyasına edilmiş Beşinci Düzəlişin tələblərini pozur. O həbs olunur və öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün, ABŞ-a sadıq qaldığını sübut etmək üçün illərlə mübarizə aparmalı olur. Nəhayət ki, 1983-cü ilin noyabrın 10-da baş tutmuş çevrilişin həyata keçirmiş olduğu bir çox siyasi islahatların nəticəsi olaraq Korematsunun günahsız olması sübut olunur. Yalnız bundan sonra, bu ifadə gündəlik nitqdə işlədilmiş və daha çox “*Korematsu case*” metonimik söz birləşməsi olaraq dilə daxil olmuşdur. İfadənin hərfi mənada tərcüməsi “dayanmadan mübarizə aparmaq, öz istəyinə çatana qədər məğlub olmamaq, vaz keçməmək” kimi səsləndirilə bilər.

Bəzən metonimik birləşməni bir dildən başqa dilə məhz metonimik ifadə kimi tərcümə etmək müəyyən çətinlik yarada bilər. Bunun tam əksinə olaraq, bəzi hallarda müəyyən metonimik birləşmələr vardır ki, onlar rahatlıqla dil daşıyıcısı olmayanlar tərəfindən anlaşıla bilər. Məsələn:

The first violin (birinci skripka) has the flu.

Of course, I adore playing the first violin again [95, s.236].

The saxophone (saksafon) had to leave early.

Bu halda verilən nümunələrdə asanlıqla “*violin*”in skripka deyil, məhz skripka ifadəsi olaraq başa düşülməsi heç də çətinlik törətmir.

I don't know who is that Black Belt (O Qara Kəməri tanımıram). *A lot of people used to think I was a black belt just because I was a professional athlete* (Təcrübəli

idmançı olduğum üçün insanlar hər zaman mənim qara kəmər olduğumu düşünüblər) [95, s.237].

Qeyd edilən nümunədə idmançının qazandığı “qara kəmər” onun özünün əvəzinə metonimik olaraq işlədilmişdir.

Metonimiya təmin əvəzinə hissənin işlənməsi hesab olunduğundan məhsulun əvəzinə istehsalçının adının, müəssisənin əvəzinə yerin adının, idarə olunan yerinə idarə edənin işlədilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

We have not met longhairs (Uzunsaçlılarla qarşılaşmadıq) [84, s.478].

Would you like to buy a Ford? (Ford almaq istəyərsən?).

Wall Street was in great confusion (Vol Strit böyük çaşqınlıq içindədir). [112, s.82].

İnsanlar bu ifadələri anlamaqda heç bir çətinlik çəkmirlər, çünki metonimik ifadələr yalnız bizim dilimizi deyil, eyni zamanda bizim düşüncələrimizi və davranışlarımızı da ifadə etməyimizə kömək edir.

Aşağıdakı dialoqda film ulduzlarının xarakterləri ilə bağlı bir ifadə verilmişdir ki, bu metonimiyani anlamaq üçün Amerikanın tarixi və coğrafiyası haqqında məlumatlı olmağı tələb edir.

Costag: *The biggest stars, their heads, could go on Mount Rushmore.*

O'Brein: *That's true, some of them huge, giant, massive, bulbous heads*

(Kostaq: Böyük ulduzlar, onların başı Raşmo zirvəsində ola bilər.

O'Breyn: Bu həqiqətdir, onların bəzilərinin başı iri, nəhəng, ağır və qabarıqdır) [159, s. 66].

Nümunədən də görüldüyü kimi, məkan olaraq göstərilmiş yer adı haqqında məlumatlı olmağımız cümlənin ifadə etdiyi metonimik mənanı anlamağımıza kömək edə bilər. Mount Rushmore dörd məşhur və görkəmli ABŞ prezidentinin – C.Vaşinqton, T.Ceferson, T.Ruzvelt və A.Linkolnun başlarının abidə olaraq oyulmuş olduğu dağ zirvəsidir. Yalnız bu zirvənin nə mənə ifadə etdiyini bildikdə, verilmiş cümlədə müəllifin nə demək istədiyini anlamaq olar. Bəzən kütləvi informasiya vasitələrində müəyyən mənə ifadə etmək üçün bu büstlərdən birini adi bir insanların və ya xarakterlərin siması ilə əvəz edərək müəyyən karikaturalar da yaradılırdı. Eyni

zamanda, bu məkan mühüm tarixi məkan olduğundan, burada müxtəlif filmlərin çəkilişləri də həyata keçirilirdi. Məhz bu səbəbdən, Kostaq *Rushmore* zirvəsini həm başların ölçücə böyüklüyünü, həm də orada təsvir olunanların əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq üçün işlətmişdir.

Digər bir nümunədə də verilən ifadəni şərh etmək üçün müəyyən dünyagörüşünə malik olmağımıza və ya bəzi tarixi hadisələri bilməli olduğumuza dair fikir formalaşdırmaq mümkündür. Belə ki, aşağıdakı nümunədə yəhudilərin II Dünya müharibəsi zamanı genosidə məruz qalmaları və bu səbəbdən də, o zamanlardan bəri həyata və dünyaya pessimist yanaşmaları fikri alt mənə olaraq gizlədilmişdir. Məhz bu xalqın başına gələnləri bilmək müəllifin nə mənə ifadə etdiyini asanlıqla başa düşməyimizə şərait yarada bilər. Bu baxımdan yəhudilərin tarixinin qaranlıq səhifələrinə öz münasibətini bildiren müəllif qarşısındakı müsahibin onun dediklərini anladığını zənn etməkdədir:

“King: *Are you an optimist?*”

Stewart: *Sorry? I am a Jew. What kind of question is that, are you an optimist?*

King: Sən optimistsən?

Stüart: Bəli? Mən yəhudiyəm. Bu necə sualdır? [159, s. 67].

Burada özünün yəhudi olmasını xüsusi olaraq vurğulayan Stüart məhz millətindən qaynaqlanan xüsusiyyəti özünə də şamil edir. Başqa sözlə desək, yəhudi olduğu üçün heç vaxt optimist ola bilməyəcəyini demək üçün o, yalnız suala inkarla cavab verməmiş, eyni zamanda bu xüsusiyyətin haradan qaynaqlandığını da vurğulamaq istəmişdir. Belə olduqda. “*I am a Jew*” dediyi zaman onun nəzərdə tutmuş olduğu fikri anlamaq üçün məhz tarixi qaynaqlara əsaslanan bu faktları bilmək vacibdir. Buradakı metonimik ifadənin üzə çıxardığı mənə “nəticə əvəzinə səbəb” əlaqəsinə əsaslanmaqdadır.

I had gone to no such place but to the smoke of café's and nights (Mən heç yerə yox, kafenin və gecənin tüstüsünə doğru gedirdim). – Müəllif “kafenin və gecənin tüstüsü” desə də, bunun mümkün olmadığını bilir və bu cümlədə tamın əvəzinə hissə ifadə edilmişdir [231, s.15].

Digər bir əlaqə növü bütövlükdə ölçüsünü təsvir etmək üçün onun ən üst dərəcəsini göstərməkdən ibarətdir. Məsələn (nəticənin əvəzinə hərəkət – action for result):

Henry is speeding again (Henri yenə sürəti aşırıdı).

Prices were very high (Qiymətlər çox yüksək idi).

This book is heavy (Bu kitab ağırdır).

– Əşya və onunla birlikdə işlənən məfhumlar: (institution for members).

“*round table*” dedikdə, məhz metonimik olaraq dairəvi stol deyil, onun ətrafında əyləşmiş insanlar nəzərdə tutula bilər [113, s.140].

Metonimiya istinad funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, ifadə olunanla ifadə edən arasındakı pragmatik əlaqəni də özündə şərh etməkdədir. İstinad kontekstdən asılı olaraq və mədəni faktorların təsirinə məruz qalan “sosial davranışın ifadə forması” hesab olunduğundan, metonimiya sosial və mədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcısına çevrilmiş olur. Məhz dil daşıyıcısı olmayanların kulturoloji metonimiyanı dərk etməsi mədəni faktorların təsirini aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Metonimiya insanların fikirlərini şərh etməsinə kömək olan, daha dəqiq və konkret səslənməsinə səbəb olan konseptual vasitədir.

Məsələn: *Office workers have to choose their own wardrobes* (Ofis işçiləri öz geyimlərini seçməlidirlər).

Burada işlənmiş “*wardrobes*” geyinilən paltarların asıldığı şkafların adı daşısa da, bu cümlədə ifadə olunan mənə “içindəkilərin əvəzinə yerin adı” prinsipinə əsaslanır (place for inhabitants).

She has a sharp tongue (Onun dili itidir).

She has an eye for beauty (O, gözəllikdən anlayır).

Burada bədən üzvünün təsvir etdiyi mənə birbaşa həmin üzvün yerinə yetirdiyi funksiya ilə bağlıdır (hərəkətin əvəzinə əşya–object for action).

Shakespeare takes up the entire upper shelf (Şekspir ən yuxarı rəfdədir).

Picasso is there above the fireplace? (Pikasso sobanın üzərindən asılıb?) [177, s.339].

Where is the French fries sitting? (Frənç frayz harada əyləşib?).

Birinci və ikinci cümlədə “əsərlərin əvəzinə onların müəllifi”, sonuncu cümlədə isə, “müşərinin əvəzinə onun sifarişi” işlədilmişdir.

Are we going to join those skirts? (O ətəklərə qoşulmalıyıq?).

The same uniforms prevented us from entering the hall (Həmin formadakılar bizi zala buraxmadı).

Nümunələrdəki geyim adları məhz həmin paltarları geyinənlərin – ətək qadınların, rəsmi iş geyimi isə işçilərin əvəzinə işlədilmişdir.

Metonimiyaların dildə işlənməsinə nəzər saldıığımız zaman onların etimologiyasından danışmaya bilmərik. Hər bir ifadənin dildə ilk dəfə işlənməsi ya müəyyən bir situasiya ilə bağlı olur, ya da kontekstdə özünə yeni mənə əldə etmiş hesab olunur.

Don't hit a man when he is down – Yıxılana balta vurmazlar. Bu ifadənin etimologiyasına nəzər yetirdikdə, XVI əsrdə Tomas Kramerin Qerdnerə verdiyi cavabda ilk dəfə bu atalar sözünün işlənməsinə rast gəlirik.

To play with fire – Odlə oynama. İlk dəfə 1928-ci E.O'Neylzin “Strange Interlude” əsərində qeydə alınmışdır.

To swap horses in the Midstream – İşin vacib mərhələsində icraçını dəyişmək. 1864-cü ildə A.Linkoln tərəfindən ilk dəfə prezident seçkilərinin təbliğat kampaniyasında işlədilmişdir.

It takes two to tango – müştərək işləməli olan məsələləri təsvir etmək üçün işlədilir. 1920-ci illərdə ABŞ-da yaransa da, P.Beliyin 1952-ci ildə ifa etdiyi “*Takes two to Tango*” mahnısı ilə daha geniş vüsət almışdır (Hoffman and Marring, 1952).

It is not over till it's over. Bu ifadə 1973-cü ildə Yoqi Beranın “New York Mets” komandasının meneceri olduğu zaman yaransa da, hətta daha sonralar ABŞ prezidenti C.Buşun da dilindən “*Politics in like baseball. It is not over till the last batter swings*” kimi işlədilmişdir.

To learn to walk before one can run – çayı keçməmiş hop demə. İlk dəfə 1794-cü ildə C.Vaşinqtonun nitqində işlədilmişdir. “*We must walk as other countries have done before we can run.*”

There is no joy in Mudville – “uzun müddət ümid etdikdən sonra məğlubiyyəti

qəbul etmək çox çətindir” mənasını ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Bu ifadənin yaranmasına səbəb 1888-ci ildə “Mudville” komandasının azarkeşlərinin öz sevimli komandalarının məğlubiyyətinə üzüldükləri üçün bu hadisəyə həsr olunmuş məşhur mahnının – “Casey at the Bat” (amerikalı E.Lawrence Tayerin yazdığı musiqi əsəri) mahnısının bir gecədə hitə çevrilməsi olmuşdur [149, s.28-33].

Kulturoloji metonimik birləşmələr nəzərdə tutulan fikrin daha rəngarəng və dəqiq ifadə edilməsi üçün, insanların kommunikativ məqsədlərinə çatmaq və düşüncələrini formalaşdırmaq, eləcə də, ünsiyyət prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə istifadə oluna bilər. Bir çox metonimiyalar koqnitiv təbiətə, ritorik təsirə və pragmatik funksiyaya malik olduqlarından dolayı və parafraz olunmuş şəkildə tərcümə edilir. Mədəni xüsusiyyətləri yaxın və oxşar olan xalqların dil daşıyıcıları koqnitiv aspektdən ümumi xüsusiyyətlərə sahib olduqlarından, bu xalqların nümayəndələri qarşı tərəfin dilində işlənən metonimiyanın dərk olunması üçün daha çox əvəzləmə üsulundan istifadə edirlər. Bu cür metonimiyaları H.Zenq “kreativ və ya yaradıcı metonimiyalar” adlandırır ki, bu metonimiyalar “mədəni yükün daşıyıcıları hesab olunur və fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcıları olan xalqların nümayəndələrinin anlamasına müəyyən çətinlik yaradır [233, s.32-34]. Beləliklə, metonimiya fərqli mədəniyyətlərə malik olan insanların nitqinin anlaşılmasında başlıca koqnitiv vasitə hesab olunmalıdır.

Fərqli nümunələrə baxaq:

– Hər hansı bir qabın içindəkinin əvəzinə qabın adı:

I drank a glass. “Bir stəkan içdim” dedikdə, stəkanın özü deyil, onun içindəki maye nəzərdə tutulur.

The bottle is sour (Şüşə turşudur) [112, s. 95].

The kettle is boiling (Çaydan qaynayır) [115, s.177].

I dropped the beer (Mən pivəni əlimdən yerə saldım) [95, s.236].

– Yer və orada yerləşənlər:

Washington is negotiating with Oslo (Vaşinqton Oslo ilə danışıqlar aparır).

“Vaşinqton Oslo ilə danışıqlar aparır” dedikdə, şəhərlər deyil, bu şəhərlərin paytaxtı olduğu ölkələrin dövlət başçıları nəzərdə tutulmuşdur.

Bəzi hallarda elə nümunələrə rast gəlirik ki, onlar müəyyən hadisə ilə assosiasiya olunur. Məsələn: “*traffic jam*” (tıxac) ifadəsi ilə oxşar səslənən “*bear jam*” birləşməsinin işlədilməsi Yellostoun parkında (hadisənin əvəzinə yerin adı) hər kəsin ayağa baxmaq üçün topladığı yerdə yaranmış tıxacı təsvir edir ki, burada konseptual metonimiyada “hadisənin əvəzinə obyekt” prinsipi əsas götürülmüşdür. Digər bir tərəfdən, əşyanın əvəzinə onun hazırlandığı materialın adı işlədildikdə, metonimiyanın fərqli bir növü meydana çıxır. Məsələn: “*bearskin*” dedikdə, “hərbiyə istifadə olunan və qara xəzdən hazırlanmış baş geyimi nəzərdə tutulur ki, burada onun hazırlandığı ayı dərisi xüsusi olaraq qeyd edilir.

R.de Mendoza və O.Dyez metonimiyanın daxili hissələrinin arasındakı əlaqəni aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1) Metaforik hədəf konseptinin metonimik genişlənməsi.

Məsələn: “əsəbi olmaq” mənasında işlənmiş “*to knit one’s brows*” ifadəsi “səbəb əvəzinə təsir” prinsipini şərh etməkdədir. Burada hədəf konsepti daxilindəki “qaşları birləşdirmək” onları birgə “tikməyə” bənzədilir.

2) Hədəf konsepti və onun tərkib hissələrinin metonimik olaraq reduksiyaşdırılması.

To break one’s heart

Burada “heart” ürək mənasında deyil, sevgi, məhəbbət mənasında işlənmiş və hərfi mənada qırıla bilən bir əşyanı təsvir etməkdədir.

3) Mənbə konsepti və onun tərkib hissələrinin metonimik olaraq genişləndirilməsi.

To beat one’s breast – fiziki olaraq gözümlərin önündə başqa bir prosesi canlandırırsa da, verilən nümunədəki məna yalnız “təəssüf hissi keçirmək, üzr istəmək” şəklində şərh olunmaqdadır. Buradakı əlaqə növü “səbəb əvəzinə təsir” prinsipinə uyğunlaşdırılmışdır.

4) Metaforik mənbə konsepti və onun tərkib hissələrinin metonimik reduksiyaşdırılması.

Humboldt is the Shakespeare of the travellers (Humboldt səyyahların Şekspiridir) – cümləsindəki “*Shakespeare*” yazıçıların mahir ustası mənasını ifadə

etdiyi üçün burada da mahir, ən bacarıqlı, müvəffəq hesab edilən mənasında işlənmişdir.

Messi is the Mozart of the football (Messi futbolun Mozartıdır).

Peanut Butter is the Miley Cyrus of spreadable edibles (Araxis yağı yayıla bilinən yeməklərin Mayli Sirisidir). [178, s.522).

Yuxarıdakı cümlələr də bu qəbildən olan nümunələrdir. Burada Mozart musiqinin şah əsərlərini təqdim edən bəstəkar, Mayli Siris isə film ulduzu kimi təsvir olunmuşdur.

I have got a good old Christie listed today (Bugün yaxşı bir Kristi vərəqləmişəm).

We adore watching Agatha Christie and have a large collection (Aqata Kristiyə baxmağı sevirik və böyük bir kolleksiyamız var).

Much like when you read a good Dickens? (Yaxşı bir Dikens yerinə düşər?).

I think the hallmark of his show is the twists and turns that a good Sherlock Holmes or a good Chandler has [96, s.125-126].

Buradakı nümunələrdə müəllifin yazmış olduğu əsərin əvəzinə onun adından istifadə olunmuşdur. Belə ki, bir çox hallarda yazıçı və ya şairin adı metonimik olaraq onun əsərlərinin əvəzinə işlənir ki, hətta ikinci cümlədə müəllifin əsərinə çəkilmiş film belə təsvir olunmuşdur.

Milka is the Mercedes of chocolates (Milka şokoladların Mercedesidir).

Valrhona, keenly sought by pattisiers for its purity, is known as “the Ferrari of chocolates and available up to 85pc cocoa butter (Valrona qənnadı ustaları tərəfindən təmizliyinə görə sevilir və şokoladların Ferrarisi kimi tanınaraq 85 %-ə qədər kakao yağına malikdir).

... enough so that I refer to this as the Sandra Bullock of Mountains (...onu dağların Sandra Balloku kimi tanımağım üçün kifayətdir) [96, s.130].

Qaradərilləri “qaralar” adlandırmaq (blacks for black people), oyunçunun əvəzinə onun nömrəsini demək (17 or 11 for football players) – buradakı əlaqə növü “bütövün əvəzinə onun hər hansı bir xarakterik xüsusiyyəti” kimi də şərh oluna bilər. Başqa nümunələrə baxaq:

Girl (qız) əvəzinə *beauty* (gözəllik)

King (kral) əvəzinə *Your Majesty* (Ali-Həzrətləri)

judge (hakim) əvəzinə *Your honour* (Möhtərəm)

camera (fotoaparət) əvəzinə *Kodak* (markanın adı) [112, s. 86].

Bu üslubi vasitəyə yeni koqnitiv yanaşmanın ilk və əsas xüsusiyyətlərindən biri metonimiyaların və onların tərkib hissələri arasındakı əlaqənin məzmununu açıq şəkildə təsvir etməkdən ibarətdir. K.Panther və G.Raden tərəfindən toplanmış xeyli sayda metafor və metonimiya nümunələri arasında konseptual əlaqəyə malik 300-ə yaxın müxtəlif məzmunlu nümunə təsvir edilmişdir. Koqnitiv-lingvistik yanaşmanın ikinci aspekti struktural yanaşmanın ümumi koqnitiv nəzəriyyənin bir hissəsi olmaq ehtimalını və cəhdlərini özündə ehtiva edir.

Amerikan yazıçılarından olan E.Heminqueyin əsərlərində təsvir olunan obraz və xarakterlər bir çox hallarda müəllifin öz daxili dünyasını, hiss və duyğularını ifadə edir. Bu məqsədlə müəllif mifoloji simvollarla və müxtəlif üslubi vasitələrlə danışanın dilindən gizli məqamları aşkarlamaq üçün fərqli ifadələr səsləndirir. Məsələn: Müəllifin “The Snows of Kilimanjaro” hekayəsində Hari öldüyü zaman huşunu itirməzdən əvvəl ölüm haqqındakı fikirlərini metaforik ifadələrlə aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

He had just felt death come by again ... (O yenə də ölümün yanından keçdiyini hiss etdi) [135, s.37].

Because just then, death had come and rested its head on the foot of the cot and he could smell its breath (Çünki o an ölüm gəldi və başını çarpayının ayağına qoydu, o, sanki onun nəfəsini hiss edirdi) [135, s.37].

Digər bir hekayədə isə – “The Short Happy Life of Francis Macomber”də müəllif iki qəhrəmanın təsvirində metonimik olaraq qırmızı və ağ rəngin ifadə etdiyi müxtəlif mənə xüsusiyyətlərindən istifadə etmişdir. Belə ki, ovçu Vilson cəsur və qorxmazlıq simvolu olaraq “*red faced swine*”, qorxaq Makomber isə “*white-faced*” olaraq təsvir edilmişdir. Buna əsas səbəb, hər iki şəxsin xüsusiyyətini simvolik olaraq simasının rəngi ilə təsvir etmək olmuşdur [135, s.7, 21, 22, 27, 31].

Metonimiyaların bədii mətnlərdə müəyyən məna fərqliliyi və ifadə tərzində kulturoloji variativlik yaratmaq üçün əsas üslubi vasitələrdən biri hesab olunur. Dil daşıyıcısı olmayan şəxslər üçün söz və söz birləşmələrinin, müəyyən sintaktik strukturların belə fərqli quruluşda işlədilməsi bəzi çətinliklər yarada bilər. Zənnimizcə, E.Heminqueyin öz əsərlərində işlətdiyi metonimiyalar yalnız sözlərin təsadüfi düzülüşü deyil, məhz konseptual metonimiyanın dildə linqvistik inikası hesab olunmalıdır. Onun istifadə etdiyi bir çox metonimiyalar müharibə və tənhalıq mövzusunda həsr olunan konseptual metonimiyalardır ki, onlar da bədii ədəbiyyatda işlənmiş əvəzolunmaz üslubi təsvir formaları hesab oluna bilər. Onun üz tutduğu bu üslubi vasitələr bir çox hallarda artıq dildə sabitləşmiş olsa da, yazıçının təxəyyülünün məhsulu olmaqla yanaşı, nəzərdə tutulan fikrin oxucuya daha dəqiq çatdırılması üçün məqsədəuyğun üslubi vasitə hesab oluna bilər. Metonimiyalar bir çox hallarda iki əşyanın, xüsusiyyətin, hadisə və davranışın müqayisəsini təsvir etdiyindən, metonimiyanın başqa bir dilə tərcüməsi də müqayisə vasitəsilə reallaşmalıdır. Amma bəzi hallarda tərcümə prosesində əşya və ya məfhumun xüsusiyyətlərinin birindən digərinə ötürülməsi fikrin tərcümə olunduğu dildə metonimiya vasitəsilə ifadə olunmamasına səbəb ola bilər. Belə olduqda, hədəf dildə müəyyən üslubi vasitələrdən deyil, təsviredici cümlə və ifadələrdən istifadə olunur. Məsələn: *A big trout broke the surface of the water...* (Suyun üzündə böyük bir farel balığı görüldü). *Another trout broke the water...* (Başqa bir farel balıq da suda görüldü).

Metonimik ifadələrin daxilindəki məna əlaqələrinə nəzər yetirdiyimiz zaman görürük ki, bir çox hallarda referensial və propozisional metonimiyalar arasındakı fərqdən danışdığımız zaman referensial metonimiyada bir məfhumun əvəzinə digərinin işlədilməsindən, propozisional metonimiyada isə, iki məfhumunun əlaqələndirilməsindən danışmaq lazım gəlir.

Propozisional metonimiyaya aid bir neçə nümunəyə baxaq:

How did you get to the airport? (Aeroporta necə çatdın?)

I waved down a taxi (A taxi took me there). (Taksiyə əl elədim).

It won't happen while I still breathe (I live). (Nəfəs aldığım müddətdə bu baş verə bilməz).

He raised his eyebrows. (He was surprised). (O qaşlarını çatdı).

They went to the altar. (They were married). (Onlar səcdəgaha getdi) [227, s.5-6].

Verilən nümunələrdə nəzərdə tutulan fikirlər fərqli ifadələrlə verilsə də, mənanın anlaşılıqlı olması üçün müvafiq fikirlərlə əvəzlənməsi kifayət edir. Belə ki, taksiyə əl etdim (*I waved down a taxi*) ora taksi ilə getdim (*A taxi took me there*); nəfəs alıram (*breathe*) yaşayıram (*live*); yağlı (*greasy*) sürüşkən (*slippery*); qaşını qaldırmaq (*raise eyebrows*) təəccüblənmək (*to be surprised*); məbədə getmək (*to go to the altar*) evlənmək (*to be married*) mənasını ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

Bir neçə referensial metonimiya nümunəsinə nəzər yetirək:

I have been reading the man for ages (referring to Chomsky – N.Xomski nəzərdə tutulur).

Maria is a divine voice (person with a divine voice – məlahətli səsi olan insan). [114, s.209].

Table 13 is complaining (the person at table 13 – 13 sayılı masada əyləşən müştəri) [227, s.8-9].

The mushroom omelet left without paying (the customer who ate the mushroom omelet – göbələk omleti sifariş etmiş müştəri) [177, s.352].

The gastric ulcer in room 12 would like some coffee (the person who is ill with the gastric ulcer – 12-ci otaqdakı mədə xorasından əziyyət çəkən xəstə) [106, s.176].

There were many more in the country around and the spring had come (people with guns – silahlı insanlar) [136, s.13].

Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, burada insan deyil, onun davranışları və ya yazdığı əsərlər nəzərdə tutulmuşdur; digər nümunələrdə isə, qadının əvəzinə onun səsi, masada əyləşənlərin əvəzinə onların əyləşdiyi masanın nömrəsi qeyd olunmuşdur.

Bəzi ərazi və yer adları – şəhər, rayon, prospekt və küçə adları kontekst daxilində birbaşa hərfi mənada toponim olaraq deyil, bu ərazilərdə yerləşən müxtəlif

sənaye obyektləri, məşhur binalar və iqamətgahları adlandırmaq üçün işlədilir.

Məsələn:

Yerin adı – toponim olaraq hərfi mənası – metonimik mənası

Beverly Hills – Los Ancelesdə varlıların yaşadığı ərazi – varlı və məşhur insanlar

Broadway – Nyu Yorkda küçə – amerikan teatri

Capitol Hill – Vaşinqtonda ərazi – ABŞ Konqresi

Fifth Avenue – Nyu-Yorkda prospekt – həmin prospekt boyunca yerləşən yüksək səviyyəli müəssisələr

The Fifth floor – beşinci mərtəbə - Çikaqo Merinin ofisi beşinci mərtəbədə yerləşdiyi üçün Mer və onun əməkdaşlarını belə adlandırırlar.

Hollywood – Los-Ancelesdə bölgə - ABŞ-da film sənayesi

Houston – Texasda şəhər – NASA-nın kosmik tədqiqatlar mərkəzi

Seventh Avenue – Nyu-Yorkda prospekt – ABŞ-da moda dünyası

Wall Street – Nyu-Yorkda küçə adı – maliyyə biznesi

West Wing – Ağ evin ABŞ prezidenti, Vitse-prezidenti və Nazirlər Kabinetinin otaqlarının və görüşlərinin keçirildiyi zalların yerləşdiyi qərb hissəsi – ABŞ prezidenti və Ağ Ev rəsmiləri nəzərdə tutulur.

The White House – ABŞ prezidentinin iqamətgahı – ABŞ prezidenti və digər icraedici dövlət rəsmiləri nəzərdə tutulur [166].

Başqa bir əlaqə növündə isə, “davranışın əvəzinə alət, əşya və ya bu davranışı həyata keçirən şəxsin adı” işlənir. Məsələn:

He was a good pen (writer) (Onun qələmi itidir).

Maugham is interesting to read (Moemi oxumaq maraqlıdır).

The ham sandwich is waiting for his check (Sendviç hesab gözləyir).

He hammered the nail into the wall (O mismarı divara mıxladı) [179, s.193].

There were three Johns at the party (Qonaqlıqda üç Con vardı).

The battery in the next garden woke me in the morning and I saw the Sun coming through the window and got out of bed (Yanaşı bağdakı səs məni oyatdı və mən Günəşin pəncərədən düşdüyünü görüb yerimdən qalxdım) [135, s.17]. Verilən

cümlədə “*battery*” sözü metonimik olaraq silahın adı deyil, onun çıxardığı səs olaraq işlədilmişdir, “*the Sun*” isə günəş mənasında deyil, onun saçdığı şüa və işıq mənasını ifadə etməkdədir.

Bəzi hallarda bədən üzvləri birbaşa öz denotativ mənalarda deyil, dolayısıyla metonimik mənalarda daha çox işlənəkdədir.

body part (bədən üzvü)	metonimik məna (metonymic extension)
<i>Belly</i> (qarın)	içəri, hamiləlik, daxili hiss-duyğu
<i>Arm</i> (qol)	qanad, əl, güc, budaq
<i>Face</i> (üz)	qabaq, ön, ifadə, insan
<i>Ear</i> (qulaq)	karlıq, eşitmə, diqqət
<i>Foot</i> (ayaq)	gəzinti, ayaq, addım
<i>Head</i> (baş)	üst, yuxarı, intellekt
<i>Jaw</i> (çənə)	yanaq, üz
<i>Heart</i> (ürək)	düşüncə, hiss-duyğu, cəsarət
<i>Tongue</i> (dil)	söz, danışmaq [138].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bədən üzvləri icra etdikləri funksiyaya uyğun olaraq müxtəlif mənalara ifadə etmək məqsədilə işlənilə bilər. Digər hallarda isə, bütöv bir anlayış və məfhumu başqa bir aspektdən yanaşmaqla onların birbaşa aid olduqları konseptləri dolayısıyla şərh etməsinə nail olmaq mümkündür.

Məfhum (Entity)	aid olduğu konsept (stands for)
1. Dövlət	dövlətin lideri

He would show China's desire to take the next step toward economic improvement. He admits: "Because of culture and language differences, they don't like doing business with China" (Hər iki nümunədə dövlət başçısının əvəzinə Çin dövlətinin adı verilib).

2. Paytaxt	hökumət və onun başçıları
------------	---------------------------

American firms overseas as Moscow's grand vision (Dövlət başçısının əvəzinə paytaxtın adı işlənilib).

3. Ölkə	xalqın nümayəndələri
---------	----------------------

America abroad is quite different (Amerikalılar nəzərdə tutulsa da, ölkənin adı qeyd olunub).

America has anger, but can not do much about it (Amerikalılar bu məsələyə görə qəzəbli olsalar da, əllərindən heç nə gəlmir).

There is a lot of America in what he does (Onun hərəkətlərində Amerikalılara xas olan çoxlu xüsusiyyətlər var) [177, s.337].

4. Dövlət binaları milli liderlər

Try to stand on the right side as the White House do (Ağ Ev-in adı işlədilsə də, dövlət başçısının mövqeyi nəzərdə tutulub).

5. Rənglər fərqli məfhumlar

Red and blue stars would be easy to define which party they belong to (Qırmızı və mavi ulduzlar dedikdə, müxtəlif ştatlarda yaşayan Respublikaçılar və Demokratlar partiyasının tərəfdarları nəzərdə tutulub).

6. əl, göz və ya qulaq nəzarət, idarəçilik

We wouldn't fall down into foreign hands (yad əllər dedikdə, xaricdən idarə olunan nəzarət sistemi qeyd olunub).

Add your eyes and ears to the protection of our homeland (gözlər və qulaqlar dedikdə, gücləndirilmiş nəzarət sistemi nəzərdə tutulmuşdur). (G.W.Bush, Address to the nation, 2006).

7. adlar və şəxslər kollektiv, insanlar qrupu

Bid for brewery is out of average Joe's league (Xüsusi ad qeyd olunsa da, ümumi insan toplusu ifadə edilməkdədir) [224, s.11-17].

Amerikan ingiliscəsində metonimiyaların işlədilməsində müşahidə olunan digər tendensiyalardan biri ya dövlətin tarixində mühüm rola malik olmuş şəxsiyyətlərin, ya da xalqın tarixinin formalaşmasına müəyyən təsiri olmuş insanlar qrupunun xüsusi adlarla adlandırılmasıdır. Fikrimizi nümunələrlə əsaslandırmağa çalışaq:

Boat people – Vyetnam müharibəsindən sonra ABŞ-a gəlmiş cənub-şərqi Asiyalı mühacirlər;

Coyotes – ABŞ-dakı cinayətkarlar və qeyri-qanuni işlərlə məşğul olan mühacirlər;

Fifth column – sadıq olmalı halda, aid olduğu insanlar qrupuna xəyanət edən azsaylı insan toplusu;

The five-civilized nations – yerli hinduların daha bacarıqlı hesab olunan 5 azsaylı etnik qrupu olan çiroki, çokto, çikaso, krik və seminol adlı azlıqlar nəzərdə tutulur. Onların bilik və bacarıqları mühacirləri təəccübləndirdiyindən, məhz bu tayfaları digərlərindən ayırmaq məqsədilə işlədilmişdir.

Founding Fathers – Müstəqillik Deklarasiyasının baniləri olaraq C.Vaşinqton, C.Adams, T. Ceferson, A.Hamilton, C.Medison və digərləri nəzərdə tutulur.

The talented tenth – U. Duboisin afro-amerikalıların ali təhsil almalarının vacib olmasını göstərmək məqsədilə yaratdığı ifadədir. O inanırdı ki, dünya əhalisinin cəmi 10%-i Yer kürəsini idarə edir və o, afro-amerikalıların bu onluğa düşməsini arzu edirdi.

Yankee – işlədildiyi yerdən asılı olaraq bu ifadənin mənası müxtəlif cür şərh olunur. Belə ki, ABŞ-ın özündə bu söz yeni kəşf edilmiş ərazilərə gəlmiş “yeni ingilis”ləri, ABŞ-dan kənarında isə məhz amerikalıları təsvir etmək üçün işlədilir.

Digər hallarda isə, tarixi dəyişikliklərin və faktların, müəyyən təşkilat və qurumların adlarının, tarixi şəxsiyyət və qəhrəmanların adlarının, eləcə də, etnik yerli azlıqların milli bayramlarını və mədəni xarakteristikaları ifadə edən söz və söz birləşmələrinin də metonimik ifadə yaratmasını aşağıdakı nümunələrlə göstərə bilərik:

Bible Belt – ABŞ-ın Cənubda və orta-qərbdə yerləşən və əhalisinin əsasən xristianlardan ibarət olan ştatları;

Colourblind society – etnik və irq bərabərliyin tərəfdarı olanlar;

Cotton belt – ABŞ-ın pambıqçılıqla məşğul olan ştatları – Arkanzas, Luiziana, Kaliforniya, Missisipi, Texas, Arizona;

Fish-in – yeni hindu tayfalarının balıqçılıqla məşğul olmaq üçün öz hüquqlarını qorumaq məqsədilə keçən əsrin 60-cı illərində keçirdikləri etiraz aksiyaları;

Ghost dance – 1887-ci ildə yerli hinduların bir çoxu istismara məruz qaldıqlarından, bu əsarətdən qurtarmaq üçün yerinə yetirdikləri ritual rəqsin növü;

Kwanzaa – afro-amerikalıları 26 dekabr – 1 yanvar tarixləri arasında qeyd etdikləri bayramlar. Suahili dilindən tərcümədə “başlamaq” mənasını ifadə edən bu bayram M.Karenga tərəfindən yaradılmış və 7 prinsipə əsaslanmışdır – birlik, özünəgüvən, kollektiv iş, birgə iqtisadiyyat, məqsəd, inam və kreativlik.

Melting pot – müxtəlif irqlərdən və etnik qruplardan olan insanların birləşərək öz xüsusiyyətlərindən vaz keçməsi və vahid mədəniyyət yaratması. Lakin Amerikada mühacirlərin istismarının əleyhinə olanlar isə ağdərili anqlo-sakson protestantların mədəniyyətini dominant olaraq qəbul etmiş və bu terminin əvəzinə *salad bowl*, *mosaic*, *quilt* kimi ifadələrin işlədilməsini məqsəduyğun saymışlar, çünki bəzi etnik azlıqlar hər vəchlə öz mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışmışdılar.

Red power – qaradəriliələrin gücünü göstərən “*black power*” ifadəsinə uyğun olaraq yaradılmış və yerli hinduların öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmasını ifadə edən birləşmə.

Salad bowl – “*melting pot*” ifadəsini təkzib etmək üçün yaradılmışdır. “*Melting pot*”da bütün mədəni xüsusiyyətlər əriyərək bir bütöv mədəniyyəti yaratmışdır. Lakin “*salad bowl*” dedikdə, burada “qarışan” bütün tərkib hissələri öz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Uncle Tom – H.B.Stounun quldarlığın əleyhinə yazmış olduğu “*Uncle Tom Cabin*” (1852) hekayəsinin qəhrəmanı [150].

Bəzi hallarda etnik azlıqları təsvir etmək üçün üslubi səviyyədə müxtəlif vasitələrdən istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Bu halda yemək, qida, meyvə, tərəvəz adlarından və ya həmin etnik qrupun və xalqın milli mətbəxinə xas olan yemək adlarından belə istifadə etmək mümkündür. Hər hansı bir etnik qrupu “təmsil edən” yemək və ya qida adı birbaşa həmin etnik qrupun mətbəxində üstünlük təşkil edən növdən olaraq seçilir ki, bu halda işlənən metonimik ifadələr təsviri sadələşdirmiş olur. Məsələn: bu variantda fransızlar *baguette-eaters* (baget yeyənlər), *cheese-eaters* (pendir yeyənlər); ingilislər *roastbeefs* (qovrulmuş mal əti), *beef-eaters* (mal əti yeyənlər), *tea-bags* (çay paketləri), *tea sippers* (çay qurtumları); irlandlar *potato-*

eaters (yeyənlər), *Guinness-drinkers* (Ginnes aludəçiləri); şotlandlar *ginger baws* (zəncəfil qırıntıları), *porridge-dribblers* (sıyıq yeyənlər); norveçlər *fish-eaters* (balıq yeyənlər), *salmon-eaters* (qızılbalıq yeyənlər); almanlar *cheese-eaters* (pendir yeyənlər); italyanlar *meatballs* (küftələr), *macaroni* (makaron); yaponlar *sushi-eaters* (suşi yeyənlər), vyetnamlar *dog-eaters* (it yeyənlər), çinlilər *insect-eaters* (həşərat yeyənlər); hindlilər *curry-munchers* (kari sevənlər); koreyalılar *dog-munchers* (it gəmirənlər); *curry-slurper* (kari aludəçisi); ərəblər *dusty-nuts* (tozlu qoz-fındıqlar); avstraliyalılar *can-eaters* (konserv yeyənlər), Yeni Zelandiyalılar *kiwis* (kivilər), və s. olaraq adlandırılır [169, s.17-18].

Bu cür kulturoloji metonimiyaların dildə işlədilməsində əsas məqsəd həm bir qitə olaraq Amerikanın müxtəlif etnik azlıqlardan formalaşdığını göstərmək, həm də bu azlıqların və mühacirlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini vurğulamaq hesab oluna bilər. Bu baxımdan yerli hindular *gut-eaters* (içalat yeyənlər); Avropa mənşəli gəlmələr *hot-dog-eaters* (hotdoq yeyənlər), *hamburger munchers* (hamburqer gəmirənlər); afro-amerikalılar *watermelons* (qarpızlar), *melons* (yemişlər), *chicken-eaters* (cücə yeyənlər); yəhudilər *Koshe-eaters* (Koş yeyənlər); qaradərili ispanlar *black beans* (qara noxudlar); irland və ispanların qarışığından törəyənlər *green beans* (yaşıl noxudlar); ağdərili ispanlar *white beans* (ağ noxudlar); ABŞ-da yaşamaq məqsədilə öz ölkəsini birdəfəlik tərk edən ispanlar *jumping beans* (tullanan noxudlar) və s. kimi adlandırılmaqdadır [169, s.18-19].

Bununla yanaşı, onu da qeyd edə bilərik ki, bu cür təsvirlərdə metonimiyalardan istifadə yalnız yemək adları ilə məhdudlaşmır. ABŞ-da yaşayan əhalinin müxtəlif irqlərə aid olduğunu nəzərə alsaq, bu prosesin də dildə üslubi səviyyədə öz əksini tapması labüd hesab olunur. Məsələn: amerikan ingiliscəsində qaradəriliilər *burnt crackets* (yanmış kökələr), *cocoa* (kakao), *chocolate* (şokolad), ağdəriliilər *flour* (un), *marshmallows* (zefir), *milkhead* (südbaşı), *white bread* (ağ çörək), *flourbag* (un torbası); qarışıq irqə mənsub olanlar *white chocolate* (ağ şokolad), *chocolate-covered marshmallows* (şokolad örtüklü zefir), *cinnamon* (darçın); asiyalı amerikalılar *yolked* (yumurta sarısı), *butterhead* (yağqabı), *lemon*

(limon); yerli hindular *cherries* (albalılar), *apple* (alma), *raddish* (turp) kimi metonimik olaraq təsvir olunur [169, s. 20-21].

Zənnimizcə, yuxarıda qeyd edilənlər bizə belə deməyə əsas verir ki, bu cür metonimik ifadələr yemək adət-ənənələrini (*potato-eaters* (kartof yeyənlər), *insect-eaters* (həşərat yeyənlər)), insanın fiziki xüsusiyyətlərini və dəri rəngini (*burnt-crackers* (yanmış kökəllər), *white bread* (ağ çörək)), mühacirlik yolunu (*jumping beans* (tullanan noxudlar)), irqlərarası əlaqələri (*half-baked* (yarıbişmiş)) və s. bu kimi xüsusiyyətləri əsas götürərək insanları linqvistik olaraq sosiallaşdırmağa imkan verir.

Qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələri müxtəlif rakurslardan təhlil oluna bilər. Son dövrlərdə xüsusi diqqət yetirilən koqnitiv dilçilik elmi bu əlaqələrin həm mədəniyyətlərarası ünsiyyətin səbəb olduğu variativlik aspektindən, həm universal aspektdən araşdırmağa şərait yaratdı. Müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçisi olan insanlar öz konseptual bacarıqlarından fərqli dərəcədə istifadə etdiklərindən, hətta universal sayıla biləcək metafor və metonimiya nümunələri də özünəməxsus xüsusiyyətlərinin yardımı ilə variasiya yaradır. Müxtəlif millətlərin sosial–mədəni konteksti, mədəni və tarixi xüsusiyyətləri bir-birindən fərqləndiyinə görə, onların yaratmış olduğu konseptual metonimiya və metaforlar hər bir mədəniyyətə uyğun formalaşır. Metonimiyanın bir üslubi vasitə olaraq praqmatik, koqnitiv və ritorik funksiyaları mədəniyyətlərin fərqliliyindən doğan aspektləri anlamaqda fərqli mədəniyyətlərin təmsilçilərinə kömək edir.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işinin yazılması prosesində aşağıda qeyd edilən nəticələr əldə edilmişdir:

1. Variativlik dilin inkişaf xarakterli şəkildəyişməsinin təzahürü və daxili dinamikasının realizasiyası hesab olunur. Variativlik dil dəyişmələrinin labüdlüyünü özündə ehtiva etməklə yanaşı, dilin inkişaf prosesində forma və strukturların sinonimliyini təmin etməklə xarakterizə olunur. Dil variativliyinin sosiolingvistik təhlilini apardıqda dilin mədəniyyət, cəmiyyət, şəxsiyyət və s. ilə sıx vəhdətdə inkişaf etdiyini və məhz bu faktorların variant seçiminə birbaşa təsir etdiyini göstərmək zərurəti yaranır. Variativlik həm universal xarakter daşıyır, həm də dil sisteminin ayrı-ayrı laylarına nüfuz edə bilir.

2. Variativlik dil vahidlərinin fərqliliyi ilə yanaşı, etnik və irqi variasiyanın da ortaya çıxması zərurətini ifadə etməkdədir. Etnik və irqi variativliyin yaratdığı müxtəlifliyin ortaya çıxardığı mədəni və sosial normalardakı fərqliliyin araşdırılması daha vacib hesab olunur. Amerikan ingiliscəsində danışan xalqların və etnik qrupların dilə qəbul etdirdiyi müxtəlif söz və söz birləşmələri dildə mövcud olan variativliyin əsas mənbəyi olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Amerikan ingiliscəsinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunan variativliyi doğuran əsas amillərə ölkənin etnik və irqi tərkibinin müxtəlif olması, hər bir etnik azlığın öz mədəni və lingvistik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq arzusu və bu məqsədlə dilə göstərdiyi təsir hesab oluna bilər.

3. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin, eləcə də, etnik azlıqların qarşılıqlı ünsiyyətinin dilə birbaşa və ya dolayısıyla təsiri dil və mədəniyyətin bir-birindən ayrılıqda deyil, yalnız vəhdətdə olmasını bariz şəkildə büruzə verir. Amerikan ingiliscəsi də bu qanunauyğunluqlara tabe olan dillərdən biri hesab olunduğundan müxtəlif etnik azlıqların kulturoloji xüsusiyyətlərinin dilə təsirsiz ötürmədiyini xüsusi olaraq vurğulamalıyıq. ABŞ etnik və irqi variativliyinin simvolu hesab edildiyi kimi, amerikan ingiliscəsi də bu müxtəliflikdən öz nəsibini almışdır. Bəs bu lingvokulturoloji variativlikdən amerikan ingiliscəsi nə əldə etmiş oldu? Əhalisinin say

nisbətinə görə üstünlük təşkil etməsindən və ya azlıqda qalmasından asılı olmayaraq, etnik azlıqları təmsil edən əhali kütləsi həm öz kulturoloji xüsusiyyətlərini, həm də aid olduqları xalqın dilindəki bəzi sözləri amerikan ingiliscəsinə ötürərək dildə variativliyin yaranmasına rəvac vermişlər. Dil insanın kommunikativ bacarıqlarını ifadə etməklə yanaşı, mədəni fəaliyyət və sosiallaşmanın əsas təzahür forması kimi qəbul olunur. Dil hər bir mədəniyyətin əsasını təşkil edir və prioritet cəhətlərini özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən, amerikan ingiliscəsindəki kulturoloji variativliyin əsas təməl prinsipi dilə təsir edən etnik azlıqların dillərindəki müxtəlifliyin fonunda formalaşmışdır.

4. Dildəki variativlik özünü ən çox leksik və semantik sahədə büruzə verdiyindən, bu müxtəliflik bir çox hallarda dilə keçmiş alınma sözlərin hesabına həyata keçir. Amerikan ingiliscəsinə bir çox dillərdən xeyli alınma söz və ifadə daxil olmuşdur. Aparılmış təhlillər bizə belə deməyə əsas verir ki, amerikan ingiliscəsinin lüğət fondunun zənginləşməsinə səbəb olan xeyli sayda alınma söz ispan mənşəli alınmalar hesab olunur. Təhlillərin sonunda ortaya çıxan statistik rəqəmlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, amerikan ingiliscəsində təxminən 10000-dən çox ispan mənşəli alınma söz mövcuddur. Bu sözlərin əhatə etdikləri semantik sahələrə nəzər saldıqda, onların daha çox yemək və qida adları, toponimlər, heyvan və bitki adları, gündəlik məişət həyatını ifadə edən sözlər, hərbi terminlər, kənd təsərrüfatı, mədən sənayesi, heyvandarlıqla bağlı olan sözlərin üstünlük təşkil etməsini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Bu sözlərin dildə variativlik yaratması qaçılmaz olduğundan, onların assimilyasiya prosesi də resipiyent dildə bu tip alınmaların yaşamaq hüququ qazanmasına yol açmışdır. Sözlərin əksəriyyəti qismən assimilyasiya olunsa da, bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini saxlaya bilmişdir ki, bu xüsusiyyətlər dilə birbaşa linqvokulturoloji təsir etmişdir.

5. Amerikan ingiliscəsinə təsir etmiş digər dil qrupunu yaradan dillərə Afrika xalqlarının və tayfalarının dillərini aid etməliyik. Bu siyahıya bantu, mande, vuluf, akan, mandinqo, ibibio, kimbundu, hausa, konqo, gullah, kikonqo, şiluba və s. tayfaları daxil etməliyik. bu tayfalar həm linqvistik, həm də mədəni miraslarını qorumaq üçün mübarizə aparmış, dolayısıyla amerikan ingiliscəsinə də öz təsirlərini

az və ya çox dərəcədə göstərə bilmişdir. Bu təsiri həm Afrika xalq nağıllarının amerikan ingiliscəsinə “ötürdüüyü” sözlərdə, həm Afrika xalqlarının mədəniyyətini, kulinariyasını, musiqisini, incəsənətini təsvir edən söz və ifadələrin dilə axın etməsində müşahidə edə bilərik. Semantik mənə qruplarına baxdığımız zaman, bu xalqların dillərindən alınmış sözlərin daha çox yemək və geyim adları, dini məfhumlar, hərbi anlayışlar, flora və faunanı təsvir edən adlar, əkinçilik və heyvandarlıq, kulinariya, rəqs və musiqi alətlərinin adlarını ifadə edən sözlərin olduğunu müşahidə etmək mümkündür.

6. Amerikan ingiliscəsinin lüğət fondunun variasiyasına səbəb olan dillərin növbəti qrupunu hindu dilləri yaradır. Belə ki, bu cür alınma sözlər yerli tayfaların amerikan ingiliscəsinin dil daşıyıcıları ilə qarşılıqlı ünsiyyətinin nəticəsi olaraq lüğət fonduna daxil edilmişdir. Hindu tayfalarının danışdıqları dillərdən amerikan ingiliscəsinə qəbul edilmiş alınma sözlərin əhatə etdikləri semantik sahələrə bitki və heyvan adlarını, toponimləri, yemək və nəqliyyat adlarını, yaşayış məskənlərinin adlarını, dini ayinləri təsvir edən sözləri aid etmək mümkündür. Dildəki üslubi-emosional leksikanın formalaşmasında, dildə mövcud olmayan məfhumları ifadə etmək üçün yeni sözlərin lüğət fonduna qəbul edilməsinə, eləcə də anlayışları daha dəqiqliklə ifadə etməkdə dil daşıyıcısına kömək etməkdə bu yerli tayfaların dillərindən alınmış sözlərin rolu təkzibolunmazdır. Bu xalqların mədəniyyətinin, kulturoloji və linqvistik xüsusiyyətlərinin dildəki izlərini müşahidə etməmək qeyri-mümkün olduğundan, bu dillərdən amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna keçmiş alınma sözlərin dildə yaratdığı variativliyi göz önündə tutmaq vacib faktlardan biri hesab olunur.

7. Mədəniyyət insanların dəyər və inamlarının, davranışlarının toplusu olmaqla yanaşı, tarix boyu nəsildən-nəslə ötürülən dəyərli irs hesab olunur. Həm etnik və irqi variativliklərdən təsirlənən, həm də müxtəlif kateqoriyaların vəhdəti hesab olunan mədəniyyət birbaşa dilə təsirini fərqli üsullarla büruzə verir. Bu yolla dildəki variasiyanı ifadə etmək daha çox üslubi vasitələrin köməyi ilə reallaşa bilər. Belə üslubi vasitələrdən biri hesab olunan metafor dildə özünəməxsus mənə yükünə malik olan xüsusi nitq vahididir. Linqvokulturoloji variasiya yaratmaq rolu metaforun

aşağıdakı funksiyalarında özünü büruzə verir: nominativ, informativ, mətnyaratma, mnemonik, izahvermə, emosional, ritual və s. Kulturoloji metaforların köməyi ilə mədəniyyətlərarası variativliklə bağlı müxtəlif vəziyyətləri ifadə edən oxşarlıqların və fərqliliklərin necə reallaşmasını izləmək mümkündür. Amerikan ingiliscəsinin dil daşıyıcıları fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcıları olduğundan, bu variativliyin metaforik ifadələrdə izlənməsi qaçılmaz hesab olunmalıdır. Metaforların kulturoloji təsirini və variativlik yaratma prosesini izləməkdə bizə “metaforik variativlik sahələri” – sosial, etnik, regional, fərdi və üsubi ifadə sahələri kömək edə bilər. Amerikan mədəniyyətinin metaforik kateqoriyalardan qaynaqlanaraq variasiyalarla ifadə edildiyi sahələr daha çox idman, elm, biznes, siyasət, iqtisadiyyat, din, təbiət, cinayət aləmi, mənəviyyat, qida, sağlamlıq, ədəbiyyat, incəsənət və s. hesab olunmalıdır.

Variativliyin ən geniş ifadə formalarından biri kimi metonimiyalar müxtəlif koqnitiv sahələrin kəsişməsində reallaşan üslubi vasitə hesab olunduğundan, linqvokulturoloji variativliyi də özünəməxsus şəkildə təsvir edən bir vasitədir. Metonimik vasitələr həm xalqın tarixində baş vermiş müəyyən hadisələrlə bağlı ola bilər, həm də gündəlik məişət prosesindən doğan ifadələr kimi lüğət fonduna qəbul olunur. Metonimiyalar eyni zamanda bədii mətnlərdə müəyyən mənə fərqliliyi və ifadə tərzində variativlik yaratmaq üçün əsas üslubi vasitələrdən hesab olunduğundan, amerikan ingiliscəsində yazılmış bir çox bədii əsər nümunələrində bu cür ifadələrin variativlik yaratdığını iddia edə bilərik. Bu əsərlərdə işlədilən və linqvokulturoloji variativliyi ifadə edən metonimiyalar yalnız sözlərin təsadüfi düzülüşü deyil, məhz konseptual metonimiyanın dildə linqvistik inikası hesab olunmalıdır. Bu cür ifadələrin əhatə etdiyi semantik sahələrə nəzər yetirdikdə bu sahələrin daha çox toponimləri, bədən üzvlərini, insan qruplarının adlarını, etnik azlıqların mədəni xüsusiyyətlərini əhatə etdiyinin şahidi oluruq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova, Y. Dilin tarixi əhəmiyyəti və mədəniyyəti, onun cəmiyyətdə rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 1, – s. 202-206.
2. Abdullayev, K.M. Mahiyyətin forması və formanın mahiyyəti // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2009. № 2, – s. 3-16.
3. Abdullayev, K.M. Dilçiliyə səyahət (Dilçi olmayanlar üçün dərslik) / K.M.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 200 s.
4. Abdullayev, K.M. Multikulturalizmin elmi-nəzəri əsasları və Azərbaycan reallığında inkişaf perspektivləri // 525-ci qəzet. – 2016, 10 fevral.
5. Abdullayev, K.M. Söz və onun mifoloji buxovları // Ədəbiyyat. – 2020, 16 mart.
6. Ağabəyli, V.E. İngilis dilinin ABŞ və Kanada variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin rolu: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2015. – 126 s.
7. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 272 s.
8. Axundov, A.A. Dil və mədəniyyət / A.A.Axundov, – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 190 s.
9. Aslanova, R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / R.N.Aslanova. – Bakı: Elm, – 2004. – 264 s.
10. Azərbaycan multikulturalizmi: (Ali məktəblər üçün dərslik) / elmi red. akad. K.M.Abdullayev – Bakı: BBMM, – 2017. – 416 s.
11. Azərbaycanda multikulturalizm: (bibliografiya) / elmi red. akad. K.M.Abdullayev – Bakı, – 2016. – 504 s.
12. Cahangirov, F.F. Dil və mədəniyyət / F.F.Cahangirov, – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 308 s.
13. Əliyeva, A. Variativlik dilin dinamik xassəsi anlamında // – Bakı: İpək Yolu, – 2017. № 2, – s. 209-213.

14. German dilləri ixtisası üzrə materiallar toplusu / tərt. ed. F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov, L.M.Cəfərova. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 208 s.
15. Gustav, Le B. Kütlə psixologiyası / Le B.Gustav, tərcümə ed. Q.Əzizxanlı. – Bakı: Zəkioglu, – 2006. – 327 s.
16. Heydərov, R.A. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu / R.A.Heydərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 216 s.
17. Hüseynov, B.Q. Müasir ingilis dilində variativlik (amerikanizmlər): / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 1995. – 265 s.
18. Qasımov, Ə.Y. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, – 2011. № 2, – s. 121-126.
19. Qurbanova, F.F. Müasir dilçilikdə variativlik hadisəsi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2014. № 2 (90), – s. 13-15.
20. Qurbanova, F.F. Müasir ingilis dilində leksik-semantik variativlik: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 24 s.
21. Məmmədov, A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y.Məmmədov. –Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. – 91 s.
22. Məmmədov, M.Y. Dil, mədəniyyət, anlama // “Dil və mədəniyyət” Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, – Bakı: ADU, – 8-9 oktyabr, – 2015, – s.61-62.
23. Məmmədova, S.K. Mədəniyyətşünaslıq / S.K.Məmmədova. – Bakı: Kooperasiya, – 2001. – 202 s.
24. Məmmədova, X.R. İngilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik fonun rolu: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2015. – 140 s.
25. Muxtarova, V.R. Dilin zənginləşməsində sosial-kulturoloji amillərin rolu (İngilis və azərbaycan dilləri materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2011. – 142 s.
26. Muxtarova, V.R. Dilin zənginləşməsində sosial-kulturoloji amillərin rolu (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2011. – 25 s.

27. Multikulturalizmə giriş: (Ali məktəblər üçün dərslik) / elmi red. akad. R.Mehdiyev – Bakı: Şərq-Qərb, – 2019. – 431 s.
28. Musayeva, R. Mədəniyyətin inkişafında dilin rolu // “Dil və mədəniyyət” Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, – Bakı: ADU, – 8-9 oktyabr, – 2015, – s. 75-76.
29. Sinkota, H. Amerika tarixinin əsas cəhətləri / H.Sinkota, D.M.Braun, S.Buran, [və b.], tərcümə ed. V.Aslanov. – Vienna: USIA, – 1999, – 406 s.
30. Veysəlli, F.Y. Dilçilik ensiklopediyası / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – I c. – 2006. – 516 s.
31. Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli.– Bakı: Təhsil NPM, – 2007. – 298 s.
32. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica III / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2009. – 272 s.
33. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 408 s.
34. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI Dərslik / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.
35. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri. – II cild / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 524 s.
36. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2017. – 456 s.
37. Veysəlli, F.Y. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasısı / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2018. – 160 s.
38. Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik / D.N.Yunusov. – Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, – 2008. – 162 s.
39. Zeynalova, S.S. Bədii nitqin üslubiyyatında metaforanın rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri. – 2013. № 7, – s.33-38.

Rus dilində:

40. Бабаева, В.А. Современное состояние американского варианта английского языка // – Москва: Перспективы науки, – 2012. – № 10 (37), – с. 64-67.

41. Бабенко, Н.С. К теории вариантности: современное состояние и некоторые перспективы изучения / Н.С. Бабенко, Э.Ф.Володарская // – Москва: Вопросы филологии, – 2000. № 2 (5), – с. 8-19.
42. Вейсалли, Ф.Я. Социоллингвистика. Учебное пособие / Ф.Я.Вейсалли. – Баку: Мутарджим, – 2019. – 112 с.
43. Грязнова, В.М. Понятие инварианта в лингвистике: история вопроса и современное состояние // – Ставрополь: Вестник Ставропольского Государственного Университета, – 2009. № 6, – с. 183-190.
44. Гуревич, П.С. Культурология. Учебник / П.С.Гуревич. – Москва: Кнорус, – 2011. – 448 с.
45. История изучения языков Америки, Этнография – Народы Америки: [Электронный ресурс] / Pasadena. URL: <http://lib7.com/amerika/956-jazuki-izych-amerika.html>.
46. Кибрик, А. Индейские Языки: [Электронный ресурс] / Энциклопедия Кругосвет.
URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/INDESKIE_YAZIKI.html
47. Костина, А.В. Этническая культура: специфика развития в современном мире // – Тува: Новые исследования Тувы, – 2009. № 1-2, – с.175-189.
48. Кристалл, Д. Английский язык как глобальный / Д.Кристалл. – Москва: Издательство "Весь Мир", – 2001. – 240 с.
49. Кришталь, С.М. Роль лингвистических и экстралингвистических факторов в образовании метафоры // Наука вчера, сегодня, завтра: сб. ст. по матер. IX междунар. науч.-практ. конф., – Новосибирск: СибАК, –2014, № 2(9), – с.52-58.
50. Ларцева, Е.В. «Американизм» в отечественном и зарубежном языкознании: теоретическое осмысление понятия // – Екатеринбург: Изучение иностранных языков и литератур: теория, история, практика: «Вопросы романо-германской филологии», – 2014. № 3, – с. 55-61.

51. Ларцева, Е. В. Проблема межвариантного заимствования в свете общей теории заимствования // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики: сборник тезисов докладов ежегодной международной конференции, – Екатеринбург, – 7 февраля, – 2014, с.47–51.
52. Мамедов, Ф.Т. Культурология / Ф.Т. Мамедов. – Баку: Симург, – 2002. – 534 с.
53. Мамедов, Ф.Т. Культурология, культура, цивилизация / Ф.Т.Мамедов. – Баку:«OL»nptk, – 2015. – 300 с.
54. Мишанова, Ю.В. Вариативность как важная предпосылка языковой эволюции. // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований : материалы II междунар. науч.-практ. конф., – Пенза-Москва: Науч.-изд. центр «Социосфера», – 25-26 марта 2012, – с. 9-12.
55. Низкодубов, Г.А. Современный этап в истории развития американского варианта английского языка // – Томск: Вестник Томского государственного педагогического университета, – 2006. № 4(55), – с. 96-101.
56. Ощепкова, В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии / В.В.Ощепкова. – Москва: ГПОССА, – 2004. – 336 с.
57. Потеряева, Е.Ю. Американдские заимствованные этнонимы в американском варианте английского языка // – Урал: Языкознание, – 2009. № 12 (90), с.154-158.
58. Себрюк, А.Н. Антропонимические репрезентанты афроамериканского сообщества в американском варианте английского языка // – Москва: Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А.Шолохова: Филологические науки, – 2013. № 4, – с. 62-67.
59. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э.Сепир. – Москва: Издательская группа «Прогресс», – 1993. – 656 с.
60. Сепир, Э. Языки центральной и северной Америки // – Москва: Избранные труды по языкознанию и культурологии, – 1993. – с. 409-421.

61. Сеттарова, М.Д. Английский язык в национальных вариантах // – Симферополь: Культура народов Причерноморья, – 2008. № 138, – с. 100-103.
62. Слова Индейского происхождения в английском языке / Native American words in English: [Electronic resource] / – Englishon-line.ru. URL:<http://englishon-line.ru/indeiskie-slova-v-angliiskom.html>.
63. Соболько, П.Ю. Расизм в отношении афроамериканцев в США. во второй половине XX – начале XXI вв. // – Минск: Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов, – 2012. Вып. 9, Том 3, – с.43-45.
64. Таратухина, Ю.В. Межкультурная коммуникация в информационном обществе. Учебное пособие /Ю.В.Таратухина, Л.А.Цыганова, Д.Э.Ткаленко; — Москва: Изд. дом “Высшей школы экономики”, – 2019. – 255 с.
65. Томахин, Г.Д. Америка через американизмы / Г.Д.Томахин. – Москва: Высшая школа, – 1982. – 256 с.
66. Томахин, Г.Д. Реалии – американизмы: Пособие по страноведению / Г.Д.Томахин. – Москва: Высшая школа, – 1988. – 239 с .
67. Фефилова, А.В. Американский английский – основные различия британского и американского вариантов английского языка: Справ. пособие / А.В.Фефилова. – Ярославль: МУБиНТ, – 2002. – 16 с.
68. Хомутова, Т.Н. Теория языковой вариативности: социолингвистический аспект // – Челябинск: Вестник, Серия “лингвистика”, – 2005. Вып. 2, – с. 28-34.
69. Шапошникова, И.В. История английского языка / И.В.Шапошникова. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, – 2009. – 506 с.
70. Швейцер, А.Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка // – Москва: Вопросы языкознания, – 1967. № 2, – с.64-77.
71. Ярцева, В.Н. Проблемы языковой вариативности: исторический аспект // – Москва: Языки мира: Проблемы языковой вариативности, – 1990. № 2, – с.3-35.

Ingilis dilindā:

72. Abernethy, A.D. The Power of Metaphors for Exploring Cultural Differences in Groups // Eastern Group Society, – 2002. Vol.26, No 3, – p. 219-231.
73. African Americans : [Electronic resource] / Wikipedia. – November 18, 2019. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/African_Americans
74. Aitchison, J. Words in the mind: An introduction to the mental lexicon / J.Aitchison. – Oxford: Basil Blackwell, – 1987. – 229 p.
75. Alfarhan, I. English as a global language and the effects on culture and identity // American Research Journal of English and Literature, – 2016. Vol 2, – p. 1-6.
76. Algeo, J. The origins and the development of the English language / J.Algeo. – 6th edition, USA: Wadsworth Publishing, – 2010. – 347 p.
77. Alstine, J.A. Cultural Diversity in the United States and Its Impact on Human Development / J.A.Alstine, R.K.Steven, M.R.Dianne // Journal of the Indiana Academy of the Social Sciences, – 2015. –p. 125-143.
78. American Football Metaphors: [Electronic resource] / Sporting Metaphors. URL: <https://sites.google.com/site/sportingmetaphors/american-football-metaphors>.
79. American Metaphor Categories: [Electronic resource] / The Metaphor Project. URL: <https://metaphorproject.org/tools/american-metaphor-categories/>
80. Andrew, J.G. Invasions and Infestations: Words and Metaphors do Matter: [Electronic resource] / – August 13, 2019. URL: <http://www.politicalmetaphors.com/2019/08/13/invasions-and-infestations-words-and-metaphors-do-matter/>
81. Andrew, J.G. Showing One’s True Colors: [Electronic resource] / – May 17, 2017. URL:<http://www.politicalmetaphors.com/2017/05/17/showing-ones-true-colors/>
82. Ansah, G.N. Culture in Embodiment: Evidence from Conceptual Metaphors // Compendium of Cognitive Linguistics Research, – 2013. Vol.2, – p. 63-52.
83. Archdeacon, T.J. Becoming American. An Ethnic History / T.J.Archdeacon. – New York: The Free Press, – 1984. – 297 p.

84. Arimitsu, N. Analyzing THE PLACE FOR THE EVENT- type Metonymies from the Perspective of Negative Evaluative Factors // Revista Brasileira de Linguística Aplicada, – 2015. Vol. 15, núm. 2, abril-junio, – p. 475-502.
85. Arnold, I.V. The English Word / I.V.Arnold. – Москва: Высшая школа, – 1986. – 296 с.
86. Bailey, R.W. Speaking American: A history of English in the United States / R.W. Bailey. Oxford: Oxford University Press, – 2012. – 207 p.
87. Ballard, R. Race, ethnicity and culture // New directions in sociology, – 2002. – p.13-44.
88. Barrett, A.L. State level changes in U.S. racial and ethnic diversity, 1980-2015 // A universal trend. Demographic Research, – 2017. Vol. 37, – p.1031-1045.
89. Baugh, A.C. A History of the English Language / A.C.Baugh, T.Cable. Fifth edition. – London: Routledge, – 2002. – 447 p.
90. Bayramova, A. Interrelation of Language and Culture // Theory and Practice in Language Studies, – 2016. Vol.6, No.10, – p. 1940-1944.
91. Betancourt, H. The study of culture, ethnicity, and race in American Psychology // American Psychologist, – 1993. Vol. 48 (6), – p. 629-637.
92. Boas, F. Handbook of American Indian languages / F.Boas. – Harvard: Harvard University, – 1911. – 1091 p.
93. Bochner, S. Culture Shock Due to Contact with Unfamiliar Cultures // IA for Cross-Cultural Psychology, – 2003. Vol 8 (1), – p. 3-12.
94. Boyanova, M. British vs American English (vocabulary differences): [Electronic resource] / Study English Today. URL:<http://www.studyenglishtoday.net/british-american-english.html>
95. Brdar, M. Metonymies we (don't) translate by // M.Brdar, R.Brdar-Szabo / Argumentum, – 2014. Vol.10, – p. 232-247.
96. Brdar, M. Novel Metonymies, wine and wineskins, old and new ones // Jezici i culture u vremenu i prostoru, – 2018. Vol. VII/1, – p. 123-134.
97. Brown, A. African American Diaspora // International Journal of Applied Linguistics and English Literature, – 2013. Vol.2, No.4, – p.27-30.

98. Cabrejas-Penuelas, A.B. Metonymy in Spanish and American Parliamentary speeches: Obama's State of the Union Address versus Rajoy's State of the Nation Address // Culture, Language and Representation, – 2018. Vol. XIX, – p.45-69.
99. Campbell, L. Inside the American Indian Language Classification Debate // Louisiana State University. Mother Tongue, – 1994. – p. 41-55.
100. Campbell, L. American Indian Languages / L.Campbell. – Oxford: Oxford University Press, – 1997. – 527 p.
101. Carney, G. Native American Loan words in American English // Wicazo Sa Review, – 1997. Vol.12, No.1, – p. 189-203.
102. Chaney, M.A. Where is all my relation? The Poetics of Dave the Potter. / M.A.Chaney. – Oxford: Oxford University Press, – 2018. – 236 p.
103. Chia-lin, H. Language and Culture in Foreign Language Teaching // British Educational Research Association New Researchers, Student Conference, – Edinburgh, Heriot-Watt University, – 3 September 2008. – 19 p.
104. Chunming, G. A Historical Study of the Influences of European Immigration on the Formation of American English / G.Chunming, L.Sun // Theory and Practice in Language Studies, – 2014. Vol.4, No.11, – p. 2410-2414.
105. Colby, S.L. Projections of the size and composition of the U.S. population: 2014 to 2060. / S.L.Colby, J.M.Ortman // Current Population Reports, Series P-25-1143, Washington, D.C.: US Census Bureau, – 2015. – 13 p.
106. Coulson, S. Oakley T. Metonymy and Conceptual Blending // Cognitive Linguistics, – 2000. Vol. 11 (3-4), – p. 175-196.
107. Creglia, N. Impact of Cultural Shock on Mental Health: [Electronic resource] / – February 01, 2016. URL: <https://www.hastac.org/blogs/natali-creglia/2016/12/01/impact-cultural-shock-mental-healthKing>,
108. Crystal, D. English as a global language / D.Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – xv + 212 p.
109. Dalgish, G. A dictionary of Africanisms: Contributions of Sub-Saharan Africa to the English language / G.Dalgish. London: Greenwood Press, – 1982. – 330 p.
110. D'Ambrosio, M.R. Evolution and influence of the Spanish language in US

- English: [Electronic resource] / – University in Cincinnati, USA. – July 29, 2014. URL: <http://researchomnibus.blogspot.com/2014/07/evolution-and-influence-of-spanish.html>
111. Dictionary of Race, Ethnicity and Culture / G.Bolaffi, R.Braccalenti, P.Braham [et al]. 1st edition. – London: Sage Publications. – 2003. – 355 p.
112. Drozd, G. Extension and its Limits / G.Drozd, L.Andrzej. –Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, – 2014. – 265 p.
113. Drozd, G. The development of the theory of Metonymy in Cognitive Linguistics // *Linguistica Silesiana*, – 2014. Vol. 35, – p. 119-151.
114. Falkum, I.L. Metaphor and metonymy in acquisition: A relevance - Theoretic Perspective, Pragmatics and Interpretation // – Cambridge, Cambridge University Press, – 2019. July-August, – p. 205-217.
115. Fass, D. Metaphor and Metonymy: What's the Difference? // New Mexico State University, – 1988. – p. 177-181.
116. Ferguson, C. Language in the USA / C.Ferguson, B.Shirley. – New York: Cambridge U.P, – 1982. – p. 21-43.
117. Fitzgerald, F.S. The Complete Pat Hobby Stories / F.S.Fitzgerald. – New York: Scribner Paperback Fiction, – 1995. – 126 p.
118. Fitzgerald, F.S. The Offshore Pirate / F.S.Fitzgerald. – Chicago: Blackmask Online, – 2004. – 48 p.
119. Fredeen, C. Borrowed words in English: [Electronic resource] / – January 06, 2012. URL:<https://ru.scribd.com/document/77393283/Borrowed-Words-in-English>
120. Gass, S.M. Miscommunication in Nonnative Speaker Discourse / S.M.Gass, E.M.Varonis // – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, – 1991. – p. 121-145.
121. Ginzburg, R. A course in modern English lexicology / R.Ginzburg. – Москва: Высшая школа, – 1979. – 269 с.
122. Gordon, A. How to cope with Culture Shock: [Electronic resource] / Drexel.edu. – January 18, 2018. URL: <https://drexel.edu/~.../HowtoCopewithCultureShock.ashx?la>

123. Greenberg, J.H. Classification of American Indian languages // – California: Language, – 1989. Vol. 65.1 (1), – p. 107-114.
124. Greenberg, J.H. An Amerind etymological dictionary / J.H.Greenberg, M.Ruhlen. USA: Stanford University, – 2007. – 311 p.
125. Greeson, V. How did Spanish influence on American English: [Electronic resource] / – December 28, 2009. URL: <http://www.antimoon.com/forum/t15401.htm>
126. Hailey, A. Airport / A.Hailey. – England: Penguin Readers, – 1999. – vii, 130 p.
127. Hall, E.T. The Analysis of Culture / E.T.Hall, G.L.Trager. –WASHINGTON, D.C., – 1953. – 62 p.
128. Halliday, M.A. The linguistic sciences and language teaching / M.A.Halliday, A.McIntosh, P.Stevens. – London: Longmans, – 1964. – 322 p.
129. Handlin, O. The Uprooted: The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People / O.Handlin. – Boston: Little, Brown and Company, – 1951. – 310 p.
130. Harper's New Monthly Magazine / Volume 142. – December 1920 to May 1921. – 801 p.
131. Harvey, E.B. Americanization – the mothers of race // The Journal of Education, – 1920. Vol.92, No.20 (2306), – p. 539-541.
132. Hasar R.V. Metaphor and Cultural Models in Translation / R.V.Hasar, M.Tavangar, V.Rezai // International Journal of Linguistics, – 2013. Vol.5, No.5, – p. 138-155.
133. Haugen, J.D. Borrowed borrowings: Nahuatl Loan words in English // Lexis, – 2009. Vol. 3, – p. 63-106.
134. Hemingway, E. The Old man and the Sea / E.Hemingway. – New York: Scribner Paperback Fiction, – 1995. – 65 p.
135. Hemingway, E. The Snows of Kilimanjaro and other stories / E.Hemingway. – New York: Scribner Classics, – 2002. – 154 p.
136. Hemingway, E. A Farewell to Arms / E.Hemingway. – New York: Scribner Paperback Fiction , – 2010. – 280 p.

137. Hemingway, E. For whom the bell tolls / E.Hemingway. – New York: Scribner Paperback Fiction, – 2011. – 609 p.
138. Hilpert, M. Chained Metonymies in Lexicon and Grammar: a Cross-Linguistic Respective on Body Part Terms: [Electronic resource] / Memmbers.unine.ch. – April 11, 2007. URL:<http://members.unine.ch/martin.hilpert/CMLG.pdf>
139. Holland, D. Cultural models in language and thought / D.Holland, N.Quinn. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2012. – 400 p.
140. Holloway, J. African Contributions to American Culture: [Electronic resource] / Slave rebellion. URL: <http://slaverebellion.org/index.php?page=african-contribution-to-american-culture>.
141. Holloway, J.E. Africanisms in America Culture / J.E.Holloway. –Bloomington: Indiana University Press, – 1990. – xxi, 249 p.
142. Holloway, J.E. The African Heritage of American English / J.E.Holloway, W.Vass. – Bloomington: Indiana University Press, – 1993. –193 p.
143. Humboldt, W.V. On language: the diversity of human language – structure and its influence on the mental development of mankind / W.V.Humboldt, Translated by P.Heath, – Cambridge: Cambridge University Press, – 1988. – 296 p.
144. Immigration in America today: [Electronic resource] / allbest.ru, – January 12, 2012. URL:<https://knowledge.allbest.ru/languages/2c0a65635b3bc78a4d53a88521316d37.html>
145. Jahangirov, F.F. Language and culture. / F.F. Jahangirov. – Baku: Mutarjim, – 2019. – 168 p.
146. James, M.J. The Psychology of Diversity: Beyond Prejudice and Racism / M.J.James, J.F. Dovidio, D.L.Vietze. – US:Wiley-Blackwell, – 2013. – 428 p.
147. Johnson, D. English borrows from Spanish: New world encounters bring new words: [Electronic resource] / Sandbox Networks Inc., – 2017. URL: <https://www.infoplease.com/english-borrows-spanish>

148. Kelvin, M.P. America's Racial and Ethnic Minorities // M.P.Kelvin, P. O'Hare William. – Population Bulletin, – 1999. Vol. 54 (3), – 50 p.
149. Kesic, D., Muhic, E.Sports in metaphor and metaphor in Sports // SportLogia, – 2013. Vol. 9(1), – p. 28-33.
150. Kimenyi, A. Metaphors and Metonymies in Ethnic Studies: [Electronic resource] / kimenyi.com. URL: [www.kimenyi.com/Metaphors by Kimenyi\[1\].pdf](http://www.kimenyi.com/Metaphors%20by%20Kimenyi[1].pdf)
151. Koechler, H. Culture in the age of globalisation: [Electronic resource] doc-research.org / – June 29, 2018. URL: <https://doc-research.org/2018/06/culture-in-the-age-of-globalization/>
152. Kolodny, A. The Land Before Her. Fantasy and Experience of the American Frontiers, 1630-1860 / A.Kolodny. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, – 1984. – 316 p.
153. Kövecses, Z. Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling / Z.Kövecses. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, – 2000. – 244 p.
154. Kövecses, Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation / Z. Kövecses. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2005. – 336 p.
155. Kövecses, Z. Studying American Culture through its Metaphors: Dimensions of Variation and Frames of Experience // Americana, – 2007. Vol. 3 (1), – p. 145-154.
156. Kövecses, Z. Metaphor. II edition / Z.Kövecses. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – 375 p.
157. Kövecses, Z. Metaphor and Culture // Philologica, – 2010. Vol.2, No 2, – p. 197-220.
158. Kramsch, C. Language and Culture // Research methods and approaches in Applied Linguistics, – 2014. Vol.27 (1), – p. 30-55.
159. Kriskovic, A. Metonymy based on cultural background knowledge and pragmatic inferencing: evidence from spoken discourse / A.Kriskovic, S.Tominac // Fluminensia, – 2009. Vol.2, god.21, – p. 49-72.

160. Kuo, M.M. Linguistics across Cultures: The Impact of Culture on Second Language Learning // Journal of Foreign Language Instruction. – 2006. Vol.1, No.1, – p.1-10.
161. Labov, W. Introduction. Sociolinguistic Patterns / W.Labov. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, – 1972. – xviii, 344 p.
162. Labov, W. The case of the missing copula: the interpretation of zeros in African American English // Language. An Invitation to Cognitive Science. – 1995. 2nd Ed. Vol. 1, – p. 25-54.
163. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G.Lakoff, M.Johnson. Chicago: The University of Chicago Press, – 1980. – 256 p.
164. Lakoff, G. More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor / G.Lakoff, M.Turner. – Chicago: University of Chicago Press, – 1989. – 230 p.
165. Larry, L. Interview with Nelson Mandela: [Electronic resource] / CNN. – May 16, 2000. URL: <http://transcripts.cnn.com/TRANSCRIPTS/0005/16/lkl.00.html>
166. List of metonyms: [Electronic resource] / Wikipedia. – October 2, 2018. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_metonyms
167. Longman Advanced American Dictionary. 2nd edition. / – Harlow: Pearson Education, – 2007. – 1864 p.
168. Longman Dictionary of English Language and Culture. 3rd edition. / – Harlow: Pearson Education, – 2005. – 1620 p.
169. López-Rodríguez, I. Are We What We Eat? Food Metaphors in the Conceptualization of Ethnic Groups // Linguistic Online, – 2014. Vol 69, issue 7, – p. 3-36.
170. Lyubov, D. Metaphor in its Broad Perspective: [Electronic resource] / allbest.ru. – 2010. URL:https://knowledge.allbest.ru/languages/3c0b65625b2ad68a4c53b88521206d26_0.htmls
171. Mastin, L. History: Late Modern English (c. 1800 - present): [Electronic resource] / Thehistoryofenglish.com. – 2011. URL:http://www.thehistoryofenglish.com/history_late_modern.html

172. Mathews, M.M. A Dictionary of Americanisms on Historical Principles / M.M.Mathews. – Chicago: University of Chicago Press, – 1951. – 1946 p.
173. Matsubayashi, T., Rocha, R.R. Racial diversity and public policy in the states // Political Research Quarterly, – 2012. Vol. 65(3), – p. 600–614.
174. McCloskey, D.N. ‘You know, Ernest, the rich are different from you and me’: a comment on Clark's A Farewell to Arms // European Review of Economic History, – 2008. Vol.12, Issue 2, – p. 138-148.
175. Melanie, U.P. DiverCity – Global Cities as a Literary Phenomenon: Toronto, New York, and Los Angeles in a Globalizing Age / U.P.Melanie. – Bielefeld: Transcript Verlag, – 2016. – 240 p.
176. Mencken, H.L. The American Language: A Preliminary Inquiry into the Development of English in the United States. / H.L.Mencken. – New York: Knopf, – 2013. – 386 p.
177. Mendoza Ibanez, F.R., Jennandez, L.P. Metonymy and the grammar, motivation, constraints and interaction // Language and Communication, – 2001. Vol. 21, – p. 321-357.
178. Mendoza Ibanez, F.R., Diez, O. Patterns of Conceptual interaction: Metaphors and Metonymy in Comparison and Contrast // Cognitive Linguistics Research, – 2002, Vol.20, – p. 489-532.
179. Mendoza Ibanez, F.R. High-level metonymy and linguistic structure. General metonymies and the grammar of English: motivation and constraints / F.R.Mendoza Ibanez, O.I.Diez Velasco // Interaction and cognition in linguistics, – Frankfurt, – 2003. Vol.2, – p.189-210.
180. Mendoza Ibanez, F.R. Conceptual complexes in cognitive modeling // Spanish Journal of Applied Linguistics, – 2017. No 30(1), – p.297-322.
181. Metaphoric Representation of the Concept "Beauty" in English Proverbs: [Electronic resource] / allbest. – 2011. URL:https://knowledge.allbest.ru/languages/2c0b65625a2ac78a4c53a88421216d37_0.html

182. Mphande, L. Naming and Linguistic Africanisms in African American Culture // – Ohio State University: Selected Proceedings of the 35th Annual Conference on African Linguistics, – Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, – 2006, – p.104-113.
183. Mufwene, S.S. The English origins of African American Vernacular English. The Evolution of Englishes // University of Chicago: John Benjamins Publishing Company, – 2014, – p.349-364.
184. Mushavir, A. Ethnicity, Identity and Group Vitality // Journal of Ethnic and Cultural Studies, – 2016. Vol.3, No.1, – p. 1-10.
185. National Park Service. Low Country Gullah Culture, Special Resource Study and Final Environmental Impact Statement / National Park Service. – Atlanta, Georgia: NPS Southeast Regional Office, – 2005. – 246 p.
186. Nederveen, P.J. Globalization and Culture / P.J.Nederveen. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, – 2004. – 149 p.
187. Newman, E. Strictly Speaking: Will America be the Death of English? / E.Newman. – New York: Bobbs-Merrill, – 1974. – 205 p.
188. Nünning, A. Metaphors as a Way of Worldmaking: or Where Metaphors and Culture Meet / A.Nünning, H.Grabes, S.Baumbach // Yearbook of Research in English and American Literature, – 2009. Vol.25, – p. xi – xxviii.
189. Oaster, B. Indigenous American Words in the English Language: [Electronic resource] / Daytranslationsblog. – August 13, 2013. URL:<https://www.daytranslations.com/blog/indigenous-words-english/>.
190. [O'Connor](#), L., [G.Lubin](#), [D.Spector](#). The Largest Ancestry Groups In The United States: [Electronic resource] / businessinsider.com. – August 13, 2013. URL:<https://www.businessinsider.com/largest-ethnic-groups-in-america-2013-8>
191. Onyshkevych, B. Nominal Metonymy Processing // The Computational Treatment of Nominals, – 1998. Vol.0613, – p. 94-102.
192. Orujova, I. E.Hemingway's Idiosyncratic Style and Its Reflection in Russian Translation // International Journal of English Linguistics, – 2017. Vol.7, No.3, – p. 215-225.

193. Otto, B.W. Language Development in Early Childhood / B.W.Otto. – Pearson: Northeastern Illinois University, 2nd Edition, – 2006. – 504 p.
194. Petsko, E. Common English words from Native American languages: [Electronic resource] // Mental Floss. – November 20, 2018. URL:<https://www.mentalfloss.com/article/563419/native-american-names-used-in-english>
195. Phinney, J.S. Ethnic Identity, Immigration, and Well-being: An Interactional Perspective // Journal of Social Issues, – 2001. Vol. 57 (3), – p. 493-510.
196. Portes, A., Rivas, A. The Adaptation of Migrant Children // The Future of Children, – 2011. Vol. 21(1), – p. 219-246.
197. Pountain, C.J. Spanish and English in the 21st century // Cambridge University Press, – 1999. Vol.12, – p. 33-42.
198. Powell, K. Immigration and diversity in America: [Electronic resource] / huffpost.com. – May 25, 2011. URL:https://www.huffpost.com/entry/immigration-and-diversity_b_558622
199. Puri, V. Focus on Indian English: [Electronic resource] / John Benjamins Publishing Company. – July 26, 2016. URL:<https://doi.org/10.1075/lab.15009.pur>
200. Qaziyeva, M.Y. This is America / M.Y.Qaziyeva, M.M. Zohrab. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 176 p.
201. Qaziyeva, M.Y. Culture and communication / M.Y.Qaziyeva, V.E.Agabeyli, S.M.Mehdiyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 250 p.
202. Race and Ethnicity in the U.S.: [Electronic Resource] / Lumen. URL:<https://courses.lumenlearning.com/boundless-sociology/chapter/race-and-ethnicity-in-the-u-s/>
203. Race and Ethnicity in the United States: [Electronic resource] / Wikipedia, – November 20, 2019. URL:https://en.wikipedia.org/wiki/Race_and_ethnicity_in_the_United_States
204. Rao, V. Sapir-Whorf, Lakoff, Metaphor and Thought: [Electronic resource] / Ribbonfarm. – December 16, 2007.

[URL:https://www.ribbonfarm.com/2007/12/16/sapir-whorf-lakoff-metaphor-and-thought/](https://www.ribbonfarm.com/2007/12/16/sapir-whorf-lakoff-metaphor-and-thought/)

205. Riccardi, R. "I'm Still Louis Armstrong—Colored": Louis Armstrong and the Civil Rights Era: [Electronic Resource] / Virtual Exhibits. – [May 11, 2020](#). URL: <https://virtualexhibits.louisarmstronghouse.org/2020/05/11/im-still-louis-armstrong-colored-louis-armstrong-and-the-civil-rights-era/>
206. Rice, T.S. Intercultural Communication Competence: [Electronic resource] / – February 20, – 2021. URL:<https://socialsci.libretexts.org/@go/page/55556>
207. Ritlyova, A. Cultural studies in Language Teaching // Language, Literature and Culture in a Changing Transatlantic World International Conference, – Slovakia, – 2009, –p.93-97.
208. Rizzo, B., Villafane, S. Spanish language influences on written English // Journal of Basic Writing, – 1975. Vol.1, No.1, – p. 62-71.
209. Rizzuto, A. Metaphors of a Bodily Mind // Journal of the American Psychoanalytic Association, – 2001. Vol.49, issue 2, – p. 535-568.
210. Rodriguez, A.L. Colors We Live by?: Red and Green Metaphors in English and Spanish // Culture, Language, and Representation, – 2007. Vol. 7, – p.177-193.
211. Rogers, G. Spanish is a Language Tu: Hemingway's Cubist Spanglish // Novel, – 2015. Vol. 8, – p. 224-242.
212. Samovar, L.A. Intercultural Communication: 6th Edition / L.A.Samovar, R.E.Porter. – Belmont: Wadsworth, – 1991. – 437 p.
213. Schultz, J. The influence of Spanish on English since 1801 / J.Schultz. – London: Routledge & Kegan Paul, – 2018. – 326 p.
214. Serrano, E.M. African Loanwords in the History of English: A Diachronic Study Based on the OED: [Electronic resource] / – 2015. – p. 1-24. URL: <https://gedos.usal.es/handle/10366/127986>
215. Shenli, S. Metaphor and Metonymy – A Tentative Research into Modern Cognitive Linguistics // Theory and Practice in Language Studies, – 2011. Vol.1, No 1, – p. 68-73.

216. Smelser, N.J. *America Becoming: Racial trends and their consequences* / N.J.Smelser, W.J.Wilson, M.Faith. – Washington, D.C.: National Academy Press, – 2001. – 530 p.
217. Steen, G. *Metonymy Goes Cognitive-Linguistics* // Vrije Universiteit, Style, – 2005. Volume 39, No 1, – p.1-11.
218. Steen, G. *Is Metaphor always a matter of thought?* / G.Steen. – Stockholm: University Amsterdam, – 2008. – 22 p.
219. Thomas, P., Salmons, J. *Contact and development of American English* // Oxford: Blackwell, – 2010. – p. 454-477.
220. Tiersky, E. *The U.S.A.: customs and institutions*, 4th edition / E.Tiersky, M.Tiersky. – Pearson Education ESL, – 2001. – 304 p.
221. Tompkins, P. *Metonymy and Part-Whole Relationships: [Electronic resource]* / Clean language. – August 3, 2002. URL:<https://cleanlanguage.co.uk/articles/articles/210/1/Metonymy--Part-Whole-Relationships/Page1.html>
222. Turner, C. *El Habla Andaluza: The Fight Against Negative Attitudes and the Formation of a Regional Identity: [Electronic resource]* / – 2015. URL:https://digitalcommons.salemstate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1059&context=honors_theses
223. *Types of metaphors: [Electronic resource]* / Your Dictionary. URL: <https://examples.yourdictionary.com/types-of-metaphors.html>
224. Vaara, E., Riad, S. *Varieties of National Metonymy in Media Accounts of International Merges and Acquisitions* // *Journal of Management Studies*, – 2011. Vol, 48, issue 4, – p. 737-771.
225. Veliyeva, N. *Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization* / N.Veliyeva. – Belgrade: International Business Service, – 2013. – 241 p.
226. Ward, T. *Africanisms: racial attitudes as reflected in African loan words: [Electronic resource]* / – 2003. URL:<http://homes.chass.utoronto.ca/~cpercy/courses/6362Ward2.htm>

227. Warren, B. Referential Metonymy / B.Warren. – Sweden: Lund University, – 2006. – 95 p.
228. Wojciechoevska, S., Juszczak, K. Metaphor, Metonymy, and Emotions // Poznan Studies in Contemporary Linguistics, – 2014. Vol. 50 (1), – p. 1-13.
229. Wolfram, W. Issues in reconstructing earlier African-American English // World Englishes, – 2000. Vol.19, N 1, – p. 39-58.
230. Xia, J. Analysis of Impact of Culture Shock on Individual Psychology // International Journal of Psychological Studies, – 2009. Vol.1, No.2, – p. 97-101.
231. Yağız, O., Izadpanah, S. Language, culture, idioms, and their relationship with the foreign language // Journal of Language Teaching and Research, – 2013. Vol.4, No.5, – p. 953-957.
232. Yano, Y. Cross-cultural communication and English as an International language // International communication studies, – 2006. Vol. XV-3, – p. 172-179.
233. Zheng, H. On Metonymy and its Translation // World Journal of English Language, – 2014. Vol. 4, No 4, – p. 28-35.
234. Zuckerman, M.B. Some dubious premises in research and theory on racial differences: Scientific, social, and ethical issues // American Psychologist, – 1990. Vol. 45 (12), – p. 1297-1303.